

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023. 10(1)
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2022
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ).

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан).

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан).

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан).

Комеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi. (Түркия).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва).

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан).

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан).

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан),

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жәлиқызы Раушан — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет, (США).

Голден Кэти Стромилл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет, (США).

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан).

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (Казахстан).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан).

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва).

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК (Казахстан).

Сыдыков Ерлан Батташевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Капаева Айжан Тоқановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жалиқызы Раушан — младший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabul'dinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SC MSHE RK (Kazakhstan).

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university, (USA).

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University (USA).

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana Bassievna — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan).

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey).

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania).

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail: aina__78@mail.ru

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan).

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

EXECUTIVE SECRETARY

Zhalikyzy Raushan — Master in humanitarian sciences, junior researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail: rosh85@mail.ru

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 7–15, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_7-15

INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN AND THE TURKISH PRESS

Benhür Çağatay^{1*}, *Zholdassuly Talgat*²

¹Selcuk University (369, Yeni İstanbul Str., Konya. 42130. Turkey)

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-0962-9038>. E-mail: cag1974@yahoo.com

*Corresponding authors

²Korkyt Ata Kyzylorda University (29A, Ayteke Bi Str., Kyzylora. 120000. Kazakhstan)

Doctor of Philosophy (PhD), Senior Teacher

 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© Benhür Ç., Zholdassuly T., 2023

Abstract. *Introduction.* Being under the USSR control for many years Kazakhstan has been exposed to the assimilation policy implemented by the Russians. Many Kazakhs had to migrate from their homeland or died due to various diseases and starvation during this period. This pressure in Kazakhstan reached its peak with the dismissal of the First Secretary of the Communist Party of Kazakhstan D. Kunayev, and his replacement by Kolbin of Russian origin. The people did not remain unresponsive to this event and nationalist protests began. *Goals and Objectives.* Determining that the events that began in December 1986 laid the foundation for the process of independence of Kazakhstan and accelerated it; To study the fact that leading nationalist intellectuals of Kazakhstan founded political organizations such as “Azat”, “Alash”, “Zheltoksan” immediately after these protests, the actions of the established organizations soon gave results and a sense of national unity emerged again in Kazakhstan; An analysis of how Kazakhstan, which declared its independence in 1990, gained its independence on December 16, 1991, and how this event, which attracted the attention of the world media along with the process of the collapse of the USSR, was presented in the Turkish media. *Results.* In our study it was shown that the Turkish media, which believes that they have a common cultural heritage with Kazakhstan and other Turkic states, brought the news of independence to its headlines and gave it different assessments. Moreover, we have analyzed how the news about the independence of Kazakhstan was presented to the Turkish public through selected newspapers and how it was received by the Turkish media. *Conclusions.* In this way, the relations between Turkey and Kazakhstan, the attitude of the two states towards each other, were determined through the Turkish media.

Keywords: Independence of Kazakhstan, Turkish press, Turkey-Kazakhstan relations, Zheltoksan uprising, Almaty events, December 1986, Turkic Republics

For citation: Benhür Ç., Zholdassuly T. Independence of Kazakhstan and the Turkish press // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 7–15. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_7-15.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕДИАСЫ

Чағатай Бенхүр^{1*}, Жолдасұлы Талғат²

¹Селчук университеті (Йени Истанбул даңғылы, 369-үй. 42130. Кония, Түркия)

Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-0962-9038>. E-mail: cag1974@yahoo.com

*Автор-корреспондент

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Әйтеке Би көш. 29А-үй. 120000. Қызылорда, Қазақстан)

Философия докторы (PhD), аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© Бенхүр Ч., Жолдасұлы Т., 2023

Аңдатпа. *Kirişne.* Ұзақ жылдар бойы КСРО-ның құрамында болған Қазақстан орыстар жүргізген ассимиляциялық саясатқа ұшырады. Осы кезеңде көптеген қазақтар атажұртынан кетуге мәжбүр болды немесе түрлі аурулар мен аштықтан қырылды. Қазақстан аумағындағы бұл саяси қысым Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы Қонаевтың қызметінен босатылып, орнына орыс текті Колбиннің келуімен шарықтау шегіне жетті. Бұл оқиғаға халық жауапсыз қалмай, ұлтшылдық сипаттағы наразылықтар басталды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — 1986 жылғы желтоқсанда басталған оқиғалардың Қазақстанның тәуелсіздік алу процесінің іргетасын қалап, оны жеделдете түскенін айқындау; Қазақстанның алдыңғы қатарлы ұлтшыл зиялыларының бұл наразылықтардан кейін-ақ «Азат», «Алаш», «Желтоқсан» сияқты саяси ұйымдар құрғанын, құрылған ұйымдардың әрекеті көп ұзамай өз нәтижесін беріп, Қазақстанда қайтадан ұлттық бірлік сезімі пайда болғанын зерттеу; 1990 жылы егемендігі туралы декларация жариялаған Қазақстанның, 1991 жылы 16 желтоқсанда өз тәуелсіздігін алғанын және КСРО-ның ыдырау процесімен бірге әлемдік медианың назарын аударған бұл оқиға түрік медиасында қалай берілгенін талдау. *Нәтижелер.* Қазақстан және басқа да түркі мемлекеттермен мәдени мұрамыз ортақ деп санайтын түрік медиасы тәуелсіздік жаңалықтарын өз айдарына жеткізіп, оған түрлі баға бергені көрсетілді. Зерттеуімізде біз таңдаған белді газеттер арқылы Қазақстанның тәуелсіздігі туралы жаңалықтардың түрік жұртшылығына қалай берілгені және оны түрік медиасы қалай қабылдағаны талданды. *Қорытынды.* Осылайша Түркия мен Қазақстанның қарым-қатынасы, екі мемлекеттің бір-біріне деген көзқарасы Түрік медиасы арқылы анықталды.

Түйін сөздер: Қазақстанның тәуелсіздігі, түрік медиасы, Түркия-Қазақстан қарым-қатынасы, Желтоқсан оқиғасы, Алматы оқиғасы, 1986 жылғы желтоқсан, Түркі мемлекеттері

Дәйексөз үшін: Бенхүр Ч., Жолдасұлы Т. Қазақстан тәуелсіздігі және түрік медиасы // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 7–15. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_7-15.

НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА И ТУРЕЦКАЯ ПРЕССА

Чагатай Бенхүр^{1*}, Жолдасұлы Талгат²

¹Сельчукский университет (Просп. Йени Истанбул, д. 369. 42130. Кония, Турция)

Доктор философии (PhD), ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-0962-9038>. E-mail: cag1974@yahoo.com

*Корреспондирующий автор

²Кызылординский университет им. Коркыт Ата (ул. Айтеке Би, д. 29А. 120000. Кызылорда, Казахстан)

Доктор философии (PhD), старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

© Бенхүр Ч., Жолдасұлы Т., 2023

Аннотация. *Введение.* В течений многих лет входивший в состав СССР Казахстан, подвергался политике ассимиляции, проводимой русскими коммунистами. В советский период многие казахи были вынуждены покинуть свою родину или умерли от различных болезней и голода. Такое политическое давление на Казахстан достигло апогея во время снятия с поста первого секретаря Коммунистической партии Казахстана казаха Кунаева, и заменой его русским по национальности Колбиным. К такому событию казахский народ не остался безучастным, и начались националистические протесты. *Цель и задачи исследования* — основные цели статьи заключаются в определении декабрьских событий 1986 года, как заложенную основу ускорившее процесс принятия независимости Казахстана; изучить вновь возникшее чувство национального единства у казахов вследствие действий политических организаций созданной националистически настроенной интеллигенцией Казахстана такие как «Азат», «Алаш», «Желтоқсан» сразу после протестов 1986 года; также в статье проанализированы действие турецких медиа как они освещали декабрьские события 1986 года вместе с новостями о провозглашении независимости Казахстана в 1990 году, и о объявлении независимости 16 декабря 1991 году. *Результаты.* В статье указаны реакции и разные оценки турецких СМИ о независимости, считающие, что Казахстан и другие тюркоязычные государства имеют общее культурное наследие. В исследовании также проанализированы как новость о независимости Казахстана была представлена турецкой общественности через выбранные нами авторитетные газеты, и как она была воспринята другими турецкими СМИ. *Выводы.* Таким образом, взаимоотношения между двумя государствами Турцией и Казахстаном, была раскрыта в ходе анализа публикаций представленных в турецких СМИ.

Ключевые слова: независимость Казахстана, турецкие СМИ, турецко-казахстанские отношения, декабрьские события, алматинские события, декабрь 1986 г., тюркские государства

Для цитирования: Бенхүр Ч., Жолдасұлы Т. Независимость казахстана и турецкая пресса // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 7–15. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_7-15.

Introduction

The Kazakh Khanate, which first appeared on the stage of history in the middle of the 15th century, bordered the Russians, who in 1569 conquered the capital of the Nogai Khanate, Sarayshik, and occupied the west of the Nogai horde (Kara, 1997: 7). The Kazakh khanate rapidly weakened beginning in the 17th century, and mutual disputes among Kazakh zhuzes¹ occurred at the same time.

¹At the beginning of the 16th century, the Kazakh Khanate was geographically divided into three as “Great zhuz”, “Middle zhuz” and “Small zhuz”. Although there is a linguistic and cultural unity among the zhuz, there is no political unity.

Finally, the weakening Kazakhs were absorbed into Tsarist Russia one by one, and beginning in the middle of the 18th century, they were subjected to Tsarist Russia's assimilation strategy. Russia gradually strengthened its authority in the region, and the power of the Middle zhuz in 1822, in 1824 the Small zhuz, and in 1848 the Great zhuz was abolished, and respectively, the territory fell under Russian rule.

Tsar Nicholas II was overthrown by the Bolshevik Revolution that occurred in Russia in 1917 during World War I, and Kazakh Turks attempted to establish an independent state. To that end, intellectuals like Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baytursunov, and Mirjaqip Dulatuli founded the Alash Party and the Alash Orda government. (Hayit, 2013: 252). The created government fought the Bolsheviks in attempt to build a national state, however they failed to succeed. This attempt resulted in the occupation of Kazakhstan by the Red Army in 1919, the fall of the Alash Orda government in 1920, and the establishment of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic on August 20, 1920 (Saray, 2002: 125).

After the USSR regained control of Kazakhstan, the Kazakh people faced famine and illness between 1931 and 1933, as the assimilation strategy was reinstated, and 2–4 million Kazakhs died (Karacagil, 2014: 102). The Kazakh population steadily declined as a result of significant losses and exiles, and the Russian population became dominant. However, when the population shifted back in favor of the Kazakhs after the 1980s, the Kazakhs' influence in the country's governance became more obvious. The election of Dinmuhammed Kunayev, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, as a member of the Soviet Union Communist Party Polit Bureau (CPPP) reinforced this influence, particularly in 1971 (Armaoğlu, 2015: 834).

M. Gorbachev was appointed as the General Secretary of the CPSU in 1985. Gorbachev's program of Glasnost (Openness) and Perestroika (Reconstruction) was implemented in the other direction, causing reactions in Kazakhstan. Gorbachev dismissed Dinmuhammed Kunayev, the first Secretary of the Communist Party of Kazakhstan, and replaced him with Russian-born Gennady Kolbin. As a result, the events that occurred in Kazakhstan and the ground for the process leading to independence were laid.

Materials and Methods

The purpose of this study is to trace the process known as the Zheltoksan Uprising, which led to the independence Kazakhstan, through the leading newspapers of the Turkish press: Milliyet, Tercüman, Sabah, and Cumhuriyet. In the course of the disintegration process of the USSR, the relations of the Turkish administrators with the Turkic republics and the way their interests were reflected in the Turkish public were discussed from different perspectives.

One of the qualitative research methodologies employed in this study was document analysis. Document analysis is a qualitative research method that analyzes the content of written documents carefully and systematically (Wach et al., 2013: 1).

Discussion

There are almost no previously published articles on this topic in Kazakhstan. Therefore, this study will definitely fill that gap. In our study, the newspapers Milliyet, Tercüman, Sabah, and Cumhuriyet were meticulously scanned as a first source, furthermore articles and news about Kazakhstan's independence were analyzed. While the related newspapers Milliyet, Tercüman, and Sabah were obtained via the Turkish Historical Society's Library in Ankara, Cumhuriyet was accessed from the newspaper's own website.

Results

Zheltoksan Protests. Students in Kazakhstan began to protest Kolbin's appointment as the First

Secretary of the Communist Party of Kazakhstan immediately after assigning the position to him, assembling in Brezhnev Square. Kolbin's candidacy matched Gorbachev's choice in one important respect, and that is because he was a Russian. This tumultuous event took place over three days from December 16 to December 18, 1986. According to data, 12 students of the first Institute of Theater and Arts carried out "provocation and incitement" in six higher educational institutions of Almaty and in the dormitories of the factory named after S.M. Kirov on the night of December 16–17, 1986. In the ranks of the demonstrators there were seen slogans as: "Let Lenin's ideas work!", "Each nation has its own leader!", "No nation or language should be given any advantage!", "We are in favor of voluntary rapprochement of peoples, not by force!", "Long live Kazakhstan!". The first groups of young people gathered at the square in front of the Central Committee of the Communist Party on December 17 at 7–8 in the morning. There were 200–300 people holding slogans protesting against the decision of the Central Committee plenum. By order of the leadership, the police and internal troops surrounded the square. Preparations for battle No. 1 have been announced for the Almaty garrison, and railway stations, airports, and intercity highways have been closed. The election of Kolbin to the position of the first leadership of the republic was protested in the demands of the youth. Young people went to the streets of the city. In the afternoon, a much larger crowd of young students and workers gathered in Almaty's Brezhnev Square. Their number varied from 5 thousand to 30 thousand according to various data. Due to this, the number of power structures has also been increased. There was an order from above to surround the square, and not to let anyone in and out. New groups of demonstrators, approaching the heart of the unrest, breached the fence and a clash ensued. People inside the fence helped the newcomers to break through the fence. After that, the soldiers, fully armed with ice guns, began to disperse the demonstrators using force. The operation to expel the demonstrators had reached its end by midnight. Demonstrators and heads of educational institutions were investigated and various punishments were applied to them. Ninety nine of them were convicted and two were sentenced to death (History of Kazakhstan, 2010: 90–94).

In this way, Kazakh youth bravely resisted the totalitarian regime that had been ruling for decades. Thus, they made an immeasurable contribution to the development of the national-democratic movement in the space of the former USSR. The protests were immediately entered the agenda of the Turkish and international press. While the Tercüman newspaper shared the news that, "The Soviets are boiling, hundreds of Turks held demonstrations in Kazakhstan," (Tercüman, 19.12.1986: 1–8) the Milliyet newspaper reported, "Students took to the streets in Alma Ata, the first demonstration in the Soviet Union." (Milliyet, 19.12.1986: 12) The information transferred from the Tass agency is incorporated in the continuation of the news provided by Milliyet. The TASS agency's allegations that the students were being guided by a nationalist group also made news, while students were reported to have set fire to markets and vehicles at the demonstration, turning the incident into an act of violence (Milliyet, 19.12.1986: 12).

Sami Kohen assessed the events in his column in Milliyet on December 20, 1986 as follows:

"Would something like this happen in the Soviet Union? It would not have happened, but it is now. Alma-Ata, the capital of the strategic Republic of Kazakhstan in Central Asia, is located in the core of the country... It is unprecedented in the USSR to oppose changing the party's regional leaders in this way. The second interesting aspect of the event is that the shows were broadcast for the first time by the Soviet agency and television – on the same day... The young people who walked to the streets in Alma Ata started such a resistance, not because they admired Kunaev, but because they were unhappy with the substitution of a Kazakh with a Russian. So, the protest actually stems from an ethnic factor, namely the Kazakh sense of nationalism." (Kohen, 1986: 5) Kohen also identified the Russification policy applied to the Kazakhs for years and the fact that the Kazakhs became a minority in the population as a reason for the uprisings.

On the same day, Ergun Göze wrote in Tercüman the following lines:

“Russia is in the grip of a great depression that is just waiting to burst. In light of this, the Kremlin’s mouthpiece Pravda newspaper is now making “The nationalist movement has taken to the streets. statements. In Russia, nationalism is a serious offense. Of course, Russian communist partisanship is Russian nationalism, but nationalism is a crime when it comes to other religions and nationalities. In fact, Russia encourages the so-called nationalist movement in other countries while ignoring its own citizens’ patriotic feelings. Again, Pravda’s diagnosis is true. Because the taking of Dinmuhammed is an act of Russian nationalism. This is referred to as “Russification” in France’s Figaro newspaper. So, if the Kremlin’s “activities” against Dinmuhammed were Russian nationalism, are the students’ “actions” against this movement Turkic nationalism?” (Göze, 1986: 4) In his article, Göze assessed events on the basis of Turkish nationalism, focusing on the Soviets’ repressive policies and criticizing the Soviet press.

Fahir Armaolu provided another assessment in the Tercüman newspaper. According to Armaolu, the events had become severe, and the government did not dare to conceal the uprising, which had to be announced through the TASS agency. Furthermore, he emphasized that the revolt had a national character and that, over the course of Kunayev’s long tenure, he eventually became Kazakh rather than an administrator who implemented the regime’s ideas. (Armaoğlu, 1986: 4).

While the Turkish press evaluated the events in Almaty through the lens of Turkish nationalism, it continued to comment on the matter throughout the event. Zafer Atay remarked in one of them that the communist regime, which has been in power since 1917, has not been able to eliminate national feelings despite the generations raised (Atay, 1986: 4).

Cumhuriyet newspaper published reports that 15 Kazakh students were killed during the protests on December 23, 1986, under the heading 15 Kazakh Students Allegedly Killed. According to official notifications, two people were killed and about 200 people were hurt in the disproportionate interventions conducted after the disturbances began (Kara, 1997: 73). However, it is known that this figure is not correct; 150 people were killed, 1700 were injured, and 8500 were detained (Saray, 1993: 113).

The Independence of Kazakhstan

The Zheltoksan events rekindled national consciousness in Kazakhstan and provided impetus to strive for independence. On this path, political circles seeking Kazakhstan’s independence came together and formed political organizations such as Azat, Alash, and Zheltoksan. The efforts of these political organisations, which began with the goal of independence, and the growing national solidarity in society eventually yielded results, and Kazakh was designated as an official language in 1989, replacing Russian.

On April 24, 1990, the Supreme Soviet of Kazakhstan established the “President of the State” office as Kazakhstan’s first serious attempt at independence. Nursultan Nazarbayev, who lobbied for Kazakhstan’s administration to be run from Almaty, was elected as the country’s first president in a vote held after the decision was made (Saray, 2014: 211). Kazakhstan declared its sovereignty in October 1990. The following day, Cumhuriyet published the news, and Anadolu shared the information it obtained from the agency with the public. According to the cited article:

“Kazakhstan, the Soviet Union’s second largest republic in terms of surface area after the Russian Federation, also declared its sovereignty. The Republic of Kazakhstan emphasizes in its declaration of sovereignty that all underground and surface resources can only be exploited with its approval, while prohibiting the use of the republic’s territory in the testing of all mass weapons, including nuclear weapons. With the Supreme Soviet of Kazakhstan’s acceptance of this declaration of sovereignty, it is also certain that Semipalatinsk, the Soviet Union’s most important nuclear test site since the 1960s, will never be used for this purpose again.” (“Cumhuriyet”, 16.10.1990: 3).

Following Kazakhstan’s declaration of sovereignty, the country moved quickly toward independence. Nazarbayev was elected President of Kazakhstan for a five-year term in the inaugural

elections conducted in Kazakhstan on December 1, 1991. The name of the Kazakhstan Soviet Socialist Republic was altered and the name “Republic of Kazakhstan” was adopted by the Kazakhstan parliament on December 10, 1991, under the leadership of Nazarbayev, who sat in the position of President. Kazakhstan declared independence on December 16, 1991 (Kafkasyalı, 2012: 187). Turkey, along with other Turkic Republics that declared their independence by leaving the USSR, was the first country to recognize the independence of Kazakhstan and the Council of Ministers immediately decided to open an embassy in Almaty, Kazakhstan’s capital (BCA., 30-18-1-2/701/263/3). The Turkish press did not remain indifferent to Kazakhstan’s declaration of independence and it covered the story on its pages. In a report titled “An Important Step in Foreign Policy,” Sabah Newspaper stated, “The government has decided to recognize other republics, namely Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Tajikistan, that left the Soviet Union.” (“Sabah”, 17.12.1991: 19).

Foreign Minister Hikmet Çetin, writing in the same day in the daily Cumhuriyet, used the following expressions about all Turkic countries that declared independence in his article titled Cultural Bridge to Central Asia:

“Under present conditions, developing collaboration based on mutual respect and equality of rights with republics of Turkic ancestry that have established as independent countries is both an important effort and a historical obligation.” (Çetin, 1991: 1–6).

In the continuation of his article, Çetin stated that we share common cultural values with the Turkic republics, and that they will enable the training of economic, technical, and cultural staff to assist these republics in developing as independent states, as well as accelerate efforts to reinforce our common cultural values.

Cumhuriyet newspaper published an interview with the President of Kazakhstan Nazarbayev on December 16, 1991, the day Kazakhstan declared independence. When questioned if Kazakhstan could be economically independent, Nazarbayev responded that right after stating that they were seeking for an economic solution and that they wanted to convert to a free market economy:

“Turkey’s model is the only one that can compete. This is something I want to emphasize. Turkey represents an economic hope for us. There is a country nearby like South Korea, but our historical ties and what Turkey has accomplished in a short period of time require that we prioritize the West.” (Yılmaz, 1991: 1–7)

Fahir Armaolu, in his article published in the Tercuman newspaper on December 19, 1991, described it as a fortunate development for Turkish foreign policy that all political parties, without exception, established an agreement on building close connections with the new Turkic Republics (Armaoğlu, 1991: 6). Taylan Sorgun, on the other hand, highlighted the significance of the recognition decision and provided the following assessment: “If the Republic of Turkey, which pioneered the world’s independence movements, was unable to accomplish this, it would be counter to its primary mandate. The development of Turkey’s economic and social relations with these republics was closely monitored by Western countries...” (Sorgun, 1991: 10).

Sami Kohen also wrote a long review in Milliyet on Turkey’s recognition of Kazakhstan, as well as other Turkic republics, following the independence decision. While Kohen emphasized that the recognition of all republics was a daring and appropriate decision in Turkish foreign policy, it was also a response to critiques of a “hasty” decision that might come with this decision. Sami Kohen claimed that the decision to recognize should be viewed as “agitated” rather than hasty, and that Ankara made this decision by keeping up with the pace of developments, relying on objective criteria and principles, as well as prioritizing national interests. Finally, Kohen concludes his article in a nutshell: “Turkey rapidly recognized the new political situation and responded accordingly. Turkey took a national decision regardless of how other countries reacted. Early recognition of the New Republics will usher in a new era of relations.” (Kohen, 1991: 4)

At the same time, Milliyet Newspaper published the statements of Yozgat independent Deputy Alpaslan Türkeş in the General Assembly of Turkey's Grand National Assembly. In his address, Türkeş stressed that the Soviet Union's declaration of independence opened new prospects for Turkey, saying: "Turkey should make good use of these opportunities. Nevertheless, when establishing relations with these republics, the West should not be given the opportunity to propagate on the path of "The Turan Empire is being built". The formation of a relationship with these countries based on mutual respect, peace, and friendship should be explained to the entire world population." ("Milliyet", 18.12.1991: 11).

Conclusion

The Turkish press viewed political and military activity in Central Asia as part of Turkish foreign policy and assessed it accordingly. Zheltoksan, which continued to the independence of Kazakhstan and especially started in December 1986, closely followed the events. The uprisings in Almaty were viewed through the lens of Turkish Nationalism and took place in the Turkish press as a justified movement against the oppression of the USSR. The assimilation and Russification policies of the USSR in Kazakhstan, where we have a common cultural and spiritual heritage, were sharply criticized and the independence movements in Kazakhstan were supported.

On the other hand, in the news reflected in the press, it is seen that a dynamic period has been entered in Turkish politics with the independence decisions in Kazakhstan and Central Asia. While a historical responsibility is attributed to the relations to be established with the Turkic Republics, the politicians in the parliament have agreed to the recognition of the republics in question and to take the relations forward in every respect. One of the reasons for the excitement experienced in the parliament and the public is that ideals such as Turan and the Turkish Union are being expressed frequently. The Turkish press also approached the independence of Kazakhstan on this basis and frequently emphasized our ancestral and cultural bond with Kazakhstan, which was liberated from the yoke of the USSR. At the same time, another noteworthy point is that the entire parliamentary speech of Yozgat Deputy Alparslan Türkesh, one of the leading figures of the Nationalist community, is included. Alparslan Türkesh, who can be seen as one of the people most likely to make a fiery statement on this subject, wanted to prevent from the very beginning the obstacles that could be pulled in front of this Turan consciousness by giving a soothing and cautious speech. As a matter of fact, the Turkish press must have taken this view into account, and included this speech in its pages. Because the events that took place in Kazakhstan, starting from the days when the Almaty events took place on the same days and before, mobilized nationalist feelings in the Turkish press and many writers wrote violent articles based on this.

As a result it seems the other Turkic republics that declared their independence from the USSR along with Kazakhstan were welcomed by the Turkish press with pleasure and a single foreign policy analysis was made on all of them. While it was praised that Turkey recognized the Turkic republics so soon, it was also deemed correct and suitable. In this backdrop, the Turkish press was enthralled by the strengthening of Turkey's links with other republics, particularly Kazakhstan, which declared independence from the USSR, and the new relations to be developed.

SOURCES

BCA — Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2/701/263/3.
PMRA — Prime Ministry Republic Archive, 30-18-1-2/701/263/3.

REFERENCES

Atay, 1986 — Atay Z. Bir İsyan [A Rebellion] // *Newspaper Tercüman*. December 22, 1986. P. 4. (In Turk.).
Armaoğlu F., 1986 — *Armaoğlu F. Kazakistan Ayaklanması [Kazakhstan Uprising]*. *Newspaper Tercüman*. December 20, 1986. p. 4. (In Turk.).

- Armaoğlu F., 1991 — *Armaoğlu F. Rusya Gelişmeleri* [Russia Developments]. *Newspaper Tercüman*. December 19, 1991. p. 6. (In Turk.).
- Armaoğlu F., 2015 — *Armaoğlu F. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi* [20th Century Political History 1914-1995]. İstanbul: Timaş Publications, 2015. 752 p. (In Turk.).
- Cumhuriyet gazetesi, 1990 — *Cumhuriyet Newspaper*. October 16, 1990. p. 3. (In Turk.).
- Çetin, 1991 — *Çetin H. The Cultural Bridge to Central Asia*. *Newspaper Cumhuriyet*. December 16, 1991. Pp. 1–6. (In Turk.)
- Göze, 1986 — *Göze E. Turkic (Kazakh) Nationalism Protests in Kazakhstan*. *Newspaper Tercüman*. December 20, 1986. p. 4. (In Turk.).
- Hayit, 2013 — *Hayit B. Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* [History of the National Struggles of the Turkestan States]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 2013. 448 p. (In Turk.).
- Kafkasyalı, 2012 — *Kafkasyalı A. A Look at the History of the Kazakhs's Struggle for Independence in the 20th Anniversary of Independence*. *Türk Dünyası İncelemeleri*. 2012. Summer. Pp. 167–192. (In Turk.).
- Kara, 1997 — *Kara A. Insights and Effects of 1986 Almaty Incidents in Kazakhstan*. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı (Unpublished Master Thesis). İstanbul: Mimar Sinan University, 1997. 207 p. (In Turk.).
- Karacagil, 1986 — *Karacagil Ö.K. Kazakistan'ın Bağımsızlığının Ayak Sesleri: Almatı Olayları (1986)* [Footsteps of Kazakhstan's Independence: Events in Almaty (1986)]. *History Studies*. 2014. Pp. 101–114. (In Turk.).
- Kazakistan Tarihi, 2010 — *History of Kazakhstan*. Vol. 5. Almaty: Atamura Publications, 2010. 688 p. (In Kaz.).
- Kohen, 1986 — *Kohen S. Rusya'da da Oluyor* [Happens in Russia Too]. *Newspaper Milliyet*. December 20, 1986. p. 5. (In Turk.).
- Kohen, 1991 — *Kohen S. Cesur Bir Karar* [A Brave Decision]. *Newspaper Milliyet*. December 18, 1991. p. 4. (In Turk.).
- Milliyet gazetesi, 1991 — *Newspaper Milliyet*. December 18, 1991. p. 11. (In Turk.).
- Milliyet gazetesi, 1986 — *Newspaper Milliyet*. December 19, 1986. p. 12. (In Turk.).
- Sabah gazetesi, 1991 — *Newspaper Sabah*. December 17, 1991. p. 19. (In Turk.).
- Saray, 1993 — *Saray M. Kazak Türkleri Tarihi* [History of Kazakh Turks]. İstanbul: Nesil Publications, 1993. 189 p. (In Turk.).
- Saray, 2002 — *Saray M. Kazakistan* [Kazakhstan]. *Turkish Religious Foundation Encyclopedia of Islam (DİA)*. Vol 25. Ankara, 2002. 560 p. (In Turk.).
- Saray, 2014 — *Saray M. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi* [History of the New Turkish Republics]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Publications, 2014. 513 p. (In Turk.).
- Sorgun, 1991 — *Sorgun T. Dayan Türkiye Dayan* [Hold On Turkey Hold On]. *Newspaper Tercüman*. December 19, 1991. p. 10. (In Turk.).
- Tercüman gazetesi, 1986 — *Newspaper Tercüman*. December 19, 1986. Pp. 1–8. (In Turk.).
- Wach, Ward, 2013 — *Wach E., Ward R. Learning about qualitative document analysis*. IDS Practice Paper In Brief. 2013. Pp. 1–9.
- Yılmaz 1991 — *Yılmaz F. Orta Asya Uyanıyor* [Central Asia Awakens]. *Newspaper Cumhuriyet*. December 16, 1991. Pp. 1–7. (In Turk.).

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА / ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ / THEORY AND METHODOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan

Edu.e-history.kz

Has been issued as a journal since 2014

ISSN 2710-3994.

Vol. 10. Is. 1, pp. 16–25, 2023

Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09.00

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_16-25

MODERNITY AND TOTAL WAR: A SUCCESSFUL MARRIAGE? (A CRITICAL ANALYSIS)

Gide Van Cappel^{1*}, Alun Thomas²

¹Researcher at the political science department of the Free University Brussels & is affiliated to the School of Justice, Security, and Sustainability at Staffordshire University.

Master of Science

 <https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

*Corresponding authors

²Senior Lecturer at the School of Justice, Security and Sustainability at Staffordshire University. He is an ordinary member of the British Association of Slavonic and East European Studies committee. PhD

© Gide Van Cappel, Alun Thomas, 2023

Abstract. *Introduction.* Modernity is often seen as a concept that links up with societal progress during the 18th and 19th century. Many articles have been written on what modernity is and what it imposes. However, in that process, authors have often claimed that besides positive effects, modernity also had a lot of negative impacts. One of those being the occurrence of a so called “total war”. *Goals and objectives.* This article aims to consider the relationship between Modernity and total war and examine whether total war was the very worst that modernity produced? *Results.* The definitions of both concepts are considered in detail and some time is devoted to the study of modern historiography related to this subject. The current historiography that relates to this subject has been examined. Moreover, within the framework of this essay, the concepts themselves are challenged within the scope of periodization and how history evolves and is studied. *Conclusions.* In essence, on our opinion Total War itself is hardly a stand-alone concept, and needs more proper historical, rather than political, definitions. Even more, accepting the existence of a so called total war, does not impose that total war is the worst aspects of modernity, as it does not take into account processes such as genocide, colonization and Western hegemonic dominance throughout the recent history.

Keywords: Modernity, total war, history, international history, progress

For citation: Gide Van Cappel., Thomas Alun. Modernity and Total War: a successful marriage? (a critical analysis) // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No 1. Pp. 16–25.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_16-25.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖӘНЕ ТОТАЛЬДЫ СОҒЫС: ТАБЫСТЫ АЛЬЯНС? (СЫНИ ТАЛДАУ)

Гиде Ван Каппель¹, Алун Томас²

¹Брюссель Еркін университеті саясаттану факультетінің ғылыми қызметкері, Стаффордшир университетінің Әділет, қауіпсіздік және тұрақты даму мектебінің мүшесі.

Магистр

<https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

²Стаффордшир университетінің Әділет, қауіпсіздік және тұрақты даму мектебінің аға оқытушысы. Британдық славян және шығыс еуропалық зерттеулер қауымдастығы комитетінің қатардағы мүшесі.

PhD

© Гиде Ван Каппель, Алун Томас, 2023

Аннотация. *Kіріспе.* Қазіргі заман көбінесе XVIII және XIX ғасырлардағы қоғамдық дамуға байланысты тұжырымдама ретінде қарастырылады. Қазіргі заман деген не және ол нені міндеттейтіні туралы көптеген мақалалар жазылған. Алайда, бұл процесте авторлар көбінесе оң әсерлерден басқа, қазіргі заманның көптеген жағымсыз әсерлері болғанын мәлімдеді. Солардың бірі – «тотальды соғыс» деп аталатын ұғымның пайда болуы. *Мақсаттары мен міндеттері.* Мақалада қазіргі заман мен тотальды соғыс арасындағы қарым-қатынасты қарастыру міндеті қойылады, сонымен қатар тотальды соғыс қазіргі заман тудырған ең нашар жағымсыз әсер болды ма? *Нәтижелер.* Екі ұғымның анықтамалары егжей-тегжейлі қарастырылып, осы тақырыпқа қатысты қазіргі тарихнаманы зерттеуге назар аударылды. Сонымен қатар, осы эссе шеңберінде тұжырымдамалардың өздері кезеңделу шеңберінде және тарихтың қалай дамып, зерттелетіндігіне күмән білдірілді. *Қорытындылар.* Негізінде, біз тотальды соғыстың өзі жеке тұжырымдама емес деп санаймыз және оған саяси емес, неғұрлым қолайлы тарихи анықтамалар қажет. Сонымен қатар, тотальды соғыс деп аталатын нәрсенің болуын қабылдау тотальды соғысты қазіргі заманның ең нашар аспектілеріне мәжбүрлемейді, өйткені ол геноцид, отарлау және Батыстың соңғы тарихтағы гегемониялық үстемдігі сияқты процестерді ескермейді. **Түйінді сөздер:** Қазіргі заман, тотальды соғыс, тарих, дүниежүзілік тарих, ілгерілік **Дәйексөз үшін:** Гиде ван Каппель Г., Томас А. Қазіргі заман және тотальды соғыс: табысты альянс? (сыни талдау) // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 16–25. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_16-25.

СОВРЕМЕННОСТЬ И ТОТАЛЬНАЯ ВОЙНА: УДАЧНЫЙ АЛЬЯНС? (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Гиде Ван Каппель¹, Алун Томас²

¹Научный сотрудник факультета политологии Свободного университета Брюсселя и член Школы правосудия, безопасности и устойчивого развития Стаффордширского университета.

Магистр наук

<https://orcid.org/0000-0002-4463-5310>. E-mail: Gide.Van.Cappel@vub.be

²Старший преподаватель Школы правосудия, безопасности и устойчивого развития Стаффордширского университета. Рядовой член комитета Британской ассоциации славянских и восточноевропейских исследований.

PhD

© Гиде Ван Каппель, Алун Томас, 2023

Аннотация. *Введение.* Современность часто рассматривается как концепция, связанная с общественным прогрессом в XVIII и XIX веках. Написано много статей о том, что такое современность и что она навязывает. Однако в этом процессе авторы часто заявляли, что помимо положительных эффектов современность также имела много негативных последствий. Одним из них является возникновение так называемой «тотальной войны». *Цели и задачи.* В этой статье ставится задача рассмотреть отношения между Современностью и тотальной войной, а также будет рассмотрен вопрос о том, была ли тотальная война самым худшим из того, что произвела современность? *Результаты.* Подробно рассмотрены определения обоих понятий и уделяется некоторое время изучению современной историографии, относящейся к этому предмету. Более того, в рамках этого эссе сами концепции подвергаются сомнению в рамках периодизации и того, как история развивается и изучается. *Выводы.* По сути, мы считаем, что Тотальная Война сама по себе вряд ли является отдельной концепцией и нуждается в более подходящих исторических, а не политических определениях. Более того, принятие существования так называемой тотальной войны не навязывает тотальную войну худшим аспектам современности, поскольку не принимает во внимание такие процессы, как геноцид, колонизация и гегемонистское господство Запада на протяжении всей новейшей истории. **Ключевые слова:** Современность, тотальная война, история, международная история, прогресс. **Для цитирования:** Гиде ван Каппель Г., Томас А. Современность и тотальная война: удачный альянс? (критический анализ) /Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 16–25. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_16-25.

Introduction

The twentieth century can be seen as a century in which war was omnipresent (Holslag, 2019: 448–450). Yet, the twentieth century can also be seen as a century of technological, democratic, social, and economic improvements (Stephans, 1989; Bille, 2001: 367–373; Hoffstetter, 2012: 330–332; Prescott, 2002: 6–10). Within historiography one might describe these innovations using the concept of modernity, which can be defined broadly as “The apex of societal development in those time periods where industrialisation occurred” (McNutt, 2014: 123). These innovations are also often linked with conflict and warfare (Kedward, 2007; Merriman, 2009: 742–788; McNutt, 2014). According to Jonathan Holslag, the positive consequences of modernity, as a matter of fact, (in)directly lead towards conflict, and more specifically total war (Holslag, 2019: 448–452). It can be argued that all the Western innovations made within the twentieth century were a contributor to inevitable conflict, because they provoked competition, a sentiment of moral superiority and tried to shift the balance of power within the European continent (Holslag, 2019: 448–450). Moreover, McNutt argued that modernism is inherently linked with Western development and innovations (McNutt, 2014). The unequal distribution of technological innovations and those sentiments of moral superiority caused, to some extent, both the First and Second World War (Kumari & Tiwari, 2022: 4–6; Schwabe, 2014: 876–881; Weisiger, 2013: 115–120).

The occurrence of both the First and Second World Wars can be framed as one of the darkest hours of modernity. Yet, one could pose the question whether Total War was the very worst that modernity produced? Moreover, to a lesser extent, this article will simultaneously ask the question whether Was Total War principally a product of modernity? In essence, the answer to this second question seems quite straightforward, yet it imposes a deeper understanding of both concepts. For this reason, it is important to look at the period of time in which this question is posed. Chakrabarty rightfully claimed that the concept of modernity has gone through major changes in the last four decades, as the concept today is different from what it was forty years ago (Chakrabarty, 2011). This requires the need to define both the concept of modernity and total war in general, as well as in function of period and relevance over time. Finally, this article will discuss whether total war is the

embodiment of all that went wrong within the historical concept of modernity. In other words, is total war the only negative consequence that derives from modernity? This article will argue that in a contemporary point of view, total war is not the only, and moreover, not the worst, embodiment of modernity.

Materials and Methods

This article uses a critical literature review as its method, analyzing several primary and secondary sources when dealing with the issue of modernity and total war. The main goal of this article is to make a contribution in the debate around modernity and its consequences. In doing so, this article will examine the question of whether Total War was the very worst that modernity produced. Throughout the article, to a lesser extent, also the question of whether total war was a product of modernity will be tackled. Before delving deeper into that discussion, it is interesting to define and frame both concepts, this is not an easy task as within the discipline of (international) history, the idea of what a concept is and its definition, in particular, is a never-ending discussion (Dobson & Ziemann, 2020). This is because different points of view on certain concepts like modernity and total war are prone to change over time (McNutt, 2014, Wei-Siang Hseih, 2014). This is specifically interesting for this subject as Wei-Siang Hseih argues that “historians usually conflate two different concepts — modern and total war — without adequately defining either, or fully explaining why they are connected” (Wei-Siang Hseih, 2014: 396). So, in order to see why both concepts are intertwined, it is necessary to adequately define both concepts. Through the scope of history, the true meaning and understanding of a concept can change, moreover, the elements that are or are not part of a concept, also give us understanding on how the historiography is interacting with the nature of concepts. Therefore, alongside defining these concepts, it is essential to give a brief overview of what the influence is of the changing nature of the discipline of history, in which concepts such as social-, cultural-, and post-colonial history have an impact on the framing of concepts in general (Dirlik, 2002: 17–21). In order to do so, the underlying paragraphs will focus on elaborating both on the idea of a total war and how it is linked with Modernity.

Discussions

Total War. The idea of total war is inherently linked with politics. George Clemenceau in 1917 was one of the first to speak about a ‘total war’ (Saint Amour, 2014), as well as his Nazi counterparts who spoke a lot on the outcome of total war in the Second World War (Saint Amour, 2014). Total war can, thus, first be found in the field of political communication. Churchill’s famous Blood and Toil speech, for example, can be seen as the embodiment of what total war means. It means to put in all efforts to win the war. Churchill famously said the following: “I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat. We have before us an ordeal of the most grievous kind” (Churchill, 1940). In essence, total war can also be seen as a war in which all resources possible are used to win the war effort. However, that frankly means nothing. As Saint Amour rightfully argues, this standard definition does not grasp the specificities of war, it does not grasp the details and it surely, in my understanding, does not deal with the fact that total war can be viewed through many disciplines and ideologies. (Saint Amour, 2014) This definition of using all resources possible, does not take into account that all resources can both be material or people, that all resources are within the framework of an economic dispute on what can and cannot serve in a war effort. It does not take into account, as Strachan for example argues, the purely military aspirations of what a total war effort would mean. Does that mean using all the legally granted methods? Does that meaning also using nuclear weapons? Or does it, in a broader sense, also mean that besides military matters, also civilians are used? From historiography it is clear that total war derives from a more political point of view. According to Chickering, the First World War is the first clear example of a total war. Yet, as

Mieskovski argues, the discussion should not be about romanticising the idea of a total war, it should be about how it occurred that both World Wars were the result of a new level of destruction and suffer (Mieskovski, 2009: 211–212). *A contrario*, when looking at Strachan's writings, his focus is laid on the military elements that are at stake in analysing total war. He also alludes on the fact that historians, political scientists, and academics should not be persuaded by the idea of over-analysing merely military elements (Strachan, 2000).

In line with those findings, this article defines total war as a concept in which new levels of destruction are used during warfare and agrees that a total war is a war that engages a whole society. Yet, I argue that the concept of total war, as such, is still open for discussion. When analysing it historically, the idea of total war derives from politicians and International Relations Theory (IRT) more than it does from history. Therefore, in contemporary history, we can argue that the concept of total war is a-historic and remains to be a *discontinuous continuity*, in which the discipline of International History struggles to make this a historic concept (Revel, 2004: 2). However, in answering our question, total war is seen as a moment of warfare in which new and more destructive methods are used, and where the whole population is somewhat involved in the process of the warfare. This definition gives the opportunity to establish a clear image that total war should be about (some sort) of military conflict, and not, as some argue, about, for example, the total war against COVID-19 (Griffin, 2021). Yet, to conclude, the idea of a total war as such is a difficult concept to grasp within the framework of historiography, while many attempts have indeed been made to define this concept, this article argues that total war as a stand alone concept, does not enjoy enough in depth substance and academic agreement to be dealt with. However, it can be said that throughout the 20th century many politicians did use the idea of a total war, and therefore it remains interesting to examine the relation between those idea's of total war and their link with modernity. Because, in essence, a devastating war, can easily be linked with the idea of modernity and modernization. But what is modernity?

Modernity. As stated in the introduction, modernity in essence can be defined as “the apex of societal development in those time periods where industrialisation occurred” (McNutt, 2014: 123). The element of societal development assumes the fact that modernity is inherently linked with an era of progress. Moreover, according to Brauner, the phenomenon of modernity and related concepts like globalisation, nation-state and democracy also have an influence on how the discipline of history is pictured today (Brauner, 2018: 397–401). So, it is not only necessary to define modernity, but it is also inevitable to look at modernity as a dominating factor in which the discipline of history occurs and evolves. Peter Wagner argues that Modernity has always been linked with progress (Wagner, 2016: 28). Within the literature, this statement finds support from authors such as Kedward, Merriman, and Martinelli as they agree with the fact that modernity can be seen as an era of progress and societal development (Kedward, 2007; Merriman, 2009: 742–788; Martinelli, 2005: 6–11). Examples of that progress can be found in many aspects of society, namely economic transformations, technological evolutions, but also social and democratic evolutions played an important part in what we now call modernity (Martinelli, 2005: 6–11). According to Merriman, modernity in some way finds its roots in the first Industrial Revolution (Merriman, 2009).

Yet, when delving deeper on the matter, it becomes clear that modernity can be framed in *grosso modo* two ways. First, one could view modernity as a period in which progress was perceived and valued. Or, secondly, one could also state that modernity was a period in which, measurably, more progress occurred, this point of view is supported by Mouzakatis as he states that “the development of the idea of progress in modernity was shaped to a certain extent by the combination of medieval eschatology and the emergence of expectations made possible by a host of unprecedented changes in science and political, economic and social institutions” (Mouzakatis, 2017: 2–3). Yet, in the 18th century, when the theoretical ideas around modernity, started to occur, it

became clear that classical social theorists started to use development and modernity as synonyms, they viewed modernity as development and vice versa. They, thus, supported the first claim, that during the era of the industrial revolution, European modernity was embraced, supported, and linked towards ideas of progress (Lushaba, 2009: 10–12). Within this article, the idea of modernity is framed as the former. It is clear that Modernity occurred in a period in which a lot of development took place, those developments had several implications and were present both in the economic, democratic, social and cultural field. So, it is reasonable that during that period, many scholars tended to follow the idea that modernity was inherently linked with the idea of development. Yet, when looked at from a modern perspective, it becomes clear that modernity occurred the way it did, because a lot of things developed in a relatively short period during and little before the industrial revolution. However, this statement deserves some nuance, as for some authors such as Martinelli and Jones & Knights, on the other hand, the roots for modernity are to be found in a period prior to the industrial revolution. They refer to the Renaissance and the Enlightenment as important factors in what we now call modernity (Martinelli, 2005: 6–7; Jones & Knights, 2018: 337–347).

A conviction these authors share is that modernity is often framed – both by media and academics – as an inherently Eurocentric concept (Merriman, 2009; Martinelli, 2005). Moreover, Pomeranz, for example, stated that European countries denied other countries the claim for freedom and self-determination (Pomeranz, 2008: 33). More specifically, with the development of modernity in the nineteenth and twentieth century, a two-folded evolution is alluded to, in which “the political-cultural revolution in its French and American versions and the economic-social revolution in its double aspect of the systematic introduction of industry”, as well as “the development of the world market” can be found (Martinelli, 2005: 9). Both the social revolution, as well as the economic revolution, thus, have had an enormous impact on the development of the concept of modernity.

The idea, however, that modernity itself was one of the root causes for conflict is relatively new. When examining the concept of modernity in a historical perspective it is obvious that until the 1970s, it was not uncommon to support the Eurocentric perspective, and see modernity as a normal consequence of European dominance (Dietze, 2008: 69; Anievas & Nişancioğlu, 2015: 246–247). Over this period of fifty years, the discipline of history evolved into a discipline in which elements such as cultural history (Dirlik, 2002: 17), social-history and especially post-colonial history (Chakrabarty, 2011) does have an influence on how we picture the concept of modernity. We cannot extricate modernity from the historical frames of analysis through which we understand it, meaning that if we want to accept the basic premises of historical investigation, we have to accept modernity's conception of progress, making the analysis a *fait accompli*. Or, as Carr states it “, it would be impossible to imagine how we could think about history at all if we are not allowed to make (a) generalized abstraction. It is just those kinds of generalizations that makes it feasible to think of history in any systematic way and to come to a certain 'understanding' “(Carr, 1961). However, as stated with the idea modernity, although we accept the fact of progress, there is never a ‘single cause’ that defined and determined the concept, there are always many causes and interactions that make us understand history (Carr, 1961). Yet, we need to make a selection of those causes, and frame them in a logical and reasonable manner. In line with Carr his argumentation, it was also relevant to give a definition of total war and elaborate subsequently on the matter, as wars are inherently part of this discussion of generalisation and abstractions. Besides that, as seen in the introduction, Modernity is also often linked towards conflict, and moreover to the happening of (total) war (Mitter, 2008: 192; Wei-Siang Hsieh, 2011: 404). In what follows, both concepts will be identified in relation with each other, in order to answer this article's question.

Results

As discussed above, the idea of total war as such is problematic. Yet, to tackle this article's question, a working definition of the concept is established. As stated earlier, modernity is inherently linked towards conflict and is seen as one of the root causes for war (Kedward, 2007; Chakrabarty, 2011), as well as the difficulties within the democratisation process in Europe (Martinelli, 2005: 14).

The perception of what modernity is, has already changed over time. To understand those changes, it is important to consider the idea of periodisation. Prost once described periodisation as a method "to substitute to time's elusive continuity, [which is] a meaningful structure" (Prost, 1996: 115). This meaningful structure, according to Gilbert, does not live in any sort of isolation, but must be plural (Gilbert, 2014: 9–11). According to Guillaume, the idea of plurality refers to the fact that a period of history should not only look at how it evolved itself, but also on how it reacted and had influence on other periods over time (Guillaume, 2021: 563–564). However, this displays the fact that a period is a construct that is subjective and is often, in case of centuries, rather practical. This somehow makes the use of periodisation heuristic (Phillips, 2002: 363–365; Guillaume, 2021: 568). If periodisation is indeed a construct, and it thus can change over time, one needs to ask the question how we should engage with those, what Revel called, *discontinuous continuities*? (Revel, 2004: 2). This question is fundamental when studying International History, since the core of the study tries to examine the relations between nations, regions, and concepts over time. Therefore, according to Guillaume, the concept of modernity remains ahistorical when dealing with the issue of periodisation. So, when engaging with concepts like modernity and total war, one should be aware that in this discipline it is rather difficult to properly periodise and, therefore, conceptualise concepts that are still ongoing. This all plays a significant role in the period of examining modernity, as our perspective on what is both good and bad about the concept of modernity is prone to change over time.

To some extent, one could link this towards the idea of cultural hegemony and how we look at the world in a certain period, as well as what the dominant paradigm is, in which we examine the world (Gramsci, 2019: 42–58). In the case of modernity and total war, one could argue that prior to the historical movements in the 1970s, total war was indeed seen as the worst consequence of modernity. This is, to some extent, a legitimate claim to make, as total war is a devastating consequence of modernity. This has been argued widely within literature, in which authors more or less state that modernity made space for the innovations that were used in war, but also created an atmosphere of competition between countries and cultures in which they wanted to gain the most economic, political and even cultural benefits of modernity (Towers, 2011: 255–260; Verbeeck, 2020: 61; Simoens, 2016: 10–26; Kedward, 2007; Holslag, 2019; Kumari & Tiwari, 2022: 4–6; Schwabe, 2014: 876–881; Weisiger, 2013: 115–120).

Considering the latter, it can be argued that total war, is one of the cruelest elements deriving from the concept of modernity. There is, however, the need for nuance. Many academics show that the occurrence of war, and especially wars in the twentieth century, do not have one root cause. Many factors play a role in why war occurs. Modernity is seen as one of them. The idea that modernity plays a role in race towards war, is linked again with the fundamental definition that modernity is linked with progress, and progress also possibly creates new cleavages in society, but also an unequal distribution of wealth (internal and external). However, there is no perfect correlation between modernity and the occurrence of war as other factors like personality cults, uncertainty, and economic disparity also have a significant role in creating war (Blattman, 2022: 32–49; Simoens, 2016: 15–21). While this article is not dealing with those other causes, it is obvious that modernity is not the only factor that explains why the world went to war two times. For this reason, one needs to be aware that while total war is indeed a result of modernity, modernity will never be the only root-cause for the existence and development of total war.

As mentioned above, the framing of concepts and the idea of history are prone to change over

time. In accordance with that, this essay argues that from a modern perspective, total war is not the worst consequence of modernity. Moreover, this piece sees at least two equally wrongful consequences of modernity, namely the concept of colonisation, and the ongoing existence of eurocentrism. When talking about colonisation, it is argued that the concept of colonisation partly originates from the concept of modernity, as aiming towards economic and cultural expansion, as well as the idea of superiority are directly linked with the technological, democratic, and societal evolutions that modernity encompasses (Gillen & Gosh, 2007: 104–105; Thomas & Curless, 2017: 4–9; Anievas & Nişancioğlu, 2015: 261–270; Betts, 2012: 34–37; Barthémély, 2010: 17; Patel, 2021: 381). Moreover, when taking a closer look at what happened within several colonies, a lot of conflict and loss of life occurred. In the case of Congo, many Belgian historians even considered what was happening as a genocide (Witte et al., 2016, Deneckere et al., 2020; Vantemsche et al., 2020; Witte & Heynen, 2007; Van Reybrouck, 2021). This essay argues that genocide, racial discrimination, and slavery are also indirectly bound with modernity, considering the idea of moral superiority. There is, however, some disagreement within the literature whether the concept of genocide is part of a ‘total war’ or whether genocide is a stand-alone concept that occurs without the presence of a total war (Forsters, 2007). This essay follows the latter, and thus considers genocide as an indirect consequence of modernity, as one could argue that genocide also is a direct consequence from modernity. Moreover, within the narrow definition of the concept of Total War, the occurrence of a genocide is not seen as an act of total war, yet the Western hegemony and dominance in the 19th and 20th century have also caused several genocides, both in the colonial framework as in the scope of World War II. So, to conclude, it is clear that cruelty and modernity go hand in hand, just as progress and modernity are linked. However, one cannot argue that Total War is the worst of what modernity produced, as the concept of a total war is too narrow to tackle all the specific characteristics that surrounded the political and military deeds that have occurred in the 19th and 20th century.

Besides Total War being too narrow all the cruel deeds that followed out of Modernity, another, more contemporary, effect occurred out of the progress and modernity. Within the many historiographical works this point is alluded on, yet not always made had. However, it is clear that modernity also contributed towards the idea that we tend to view the world from a Western and Eurocentric point of view. In essence, this statement has little to do with the existence of a total war and is thus a bit sensitive for a categoric error. However, this article had the purpose to examine whether Total War was the worst that Modernity produced; besides a direct analyses that is done above. It is also interesting to look at more subtle forms of influence and effect of Modernity. Therefore, the Eurocentric idea that Modernity imposed on our thinking and handling, is also problematised. To some extent, this can even be linked towards Total War, as one could ask whether it was that notion of Eurocentrism that drove us to colonise the world, and made us want to dominate our own region? However, this question cannot directly be answered without deeper analyses, and as such, this article does not try to make that assessment. What it does try to do, is polemizing that within the European continent we frame our reality, and often forget to look at conflicts, cultural elements and societal developments from a European modernity point of view. For this reason, one could argue that the worst aspect of modernity is the idea that eurocentrism, and legitimating our problematic past, still influences our current perspective of thinking (McNutt, 2014; Chakrabarty, 2011; Phillips, 2018; Dietze, 2008). Yet, as Hobson argues, while we do indeed feel guilt for our racist behaviour that is linked with modernity, the idea of institutional – Eurocentric – modernity is still relevant today and still tends to be an important perspective in Western academia (Hobson, 2014). This argument is also followed by Dietze as he explains that in contemporary history European authors can still ignore the works from non-European writers without being viewed provincial (Dietze, 2008: 71; Chakrabarty, 2011). Although this perspective has already changed over time, the Eurocentric paradigm remains omnipresent (Chakrabarty, 2011).

Conclusion

This article has examined whether the occurrence of total war To do so so, this essay has defined modernity, per McNutt (2014), as “the apex of societal development in those time periods where industrialisation occurred” in which both positive and negative elements derive from such societal developments. One of those negative elements is the occurrence of total war. While this article argues that the concept of total war is problematic, as it finds its roots more in politics than it does in historiography, it does show that modernity has led towards armed conflict. Although armed conflict is of course a very negative consequence of modernity, one needs to consider that the discipline of history is continuously evolving. Those evolutions make it somehow difficult to tackle ongoing concepts like modernity and total war, because the way we picture them is prone to change over the course of time.

Therefore, when looking from a contemporary perspective, total war is not the only negative consequence that derives from the concept of modernity. The negative embodiment of modernity imposes both total war and the colonisation process as direct embodiments of the worst result of modernity, as well as the Eurocentric vision, which is still ongoing in more popular discourses and even within academic fields. These are still the most influential, and inherently problematic, consequences of the concept of modernity. Although steps in the right direction have been taken, and historical schools such as the post-Colonial one has raised the issue multiple times, this problem remains at the centre of the discipline of contemporary International History.

REFERENCES

- Anievas, Nisancioglu, 2015 — Anievas A., Nisancioglu K. (2015). Origins of the Great Divergence over the Longue Durée: Rethinking the ‘Rise of the West’. How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism. London: Pluto Press, 2015. Pp. 245–273.
- Barthélemy, 2010 — Barthélemy P. L’enseignement dans l’Empire colonial français: une vieille histoire? Histoire de l’éducation. 2010. No 128. Pp. 5–28. <https://doi.org/10.4000/histoire-education.2252>
- Betts, 2012 — Betts R. F. Decolonization. A brief history of the word. Beyond Empire and Nation: The Decolonization of African and Asian societies, 1930s–1970s. Leiden: Brill, 2012. Pp. 23–37. https://doi.org/10.1163/9789004260443_004
- Bille, 2001 — Bille L. Democratizing a democratic procedure: Myth or reality? Candidate selection in Western European parties, 1960–1990. Party politics. 2001. No 7(3). Pp. 363–380.
- Blattman, 2022 — Blattman C. Why we fight: the Roots of War and the Paths to Peace. Penguin Books. Brauer, D. (2018). Theory and Practice of Historical Writing in Times of Globalization. London: Viking, 2022. 400 p.
- Chakrabarty, 2009 — Chakrabarty D. Philosophy of Globalization, 397. Provincializing Europe. Provincializing Europe. Princeton, Princeton University Press, 2009. 336 p.
- Dirlik, 2002 — Dirlik A. Modernity as history: Post-revolutionary China, globalization and the question of modernity. Social History (London). 2002. No 27(1). Pp. 16–39. <https://doi.org/10.1080/03071020110094183>
- Dietze, 2008 — Dietze C. Toward a History on Equal Terms: A Discussion of “Provincializing Europe. History and Theory. 2008. No 47(1). Pp. 69–84.
- Dobson, Ziemann, 2020 — Dobson M., Ziemann B. Reading primary sources: the interpretation of texts from nineteenth and twentieth century history (Second ed.). New York: Routledge, 2020. 304 p.
- Forster, 2007 — Forster S. Total War and Genocide: Reflections on the Second World War. Australian Journal of Politics and History. 2007. No 53(1). Pp. 68–83.
- Garon, 1994 — Garon S. Rethinking Modernization and Modernity in Japanese History: A Focus on State-Society Relations. The Journal of Asian Studies. 1994. No 53(2). Pp. 346–366. <https://doi.org/10.2307/2059838>
- Gibert, 2014 — Gibert S. Les enjeux renouvelés d’un problème fondamental: la périodisation en histoire. ATALA Cultures et sciences humaines. 2014. No 17. Pp. 7–31. (In Fr.)
- Gillen, Ghosh, 2007 — Gillen P., Ghosh D. Colonialism & modernity. Sydney: UNSW Press, 2007. 271 p.
- Gramsci, 2019 — Gramsci A. Alle mensen zijn intellectuelen. Notities uit de gevangenis [All men are intellectuals. Prison notes]. Amsterdam: Uitgeverij Vanilt, 2019. 272 p. (In Dut.)
- Griffin, 2021 — Griffin C. The American Government and “Total War” on COVID-19. Angles. 2021. No 12. <https://doi.org/10.4000/angles.4058>
- Guillaume et al., 2021 — Guillaume X., Costa López, J., de Carvalho, B., Leira, H. Historical Periods and the Act of Periodisation. Routledge Handbook of Historical International Relations. London: Routledge, 2021. Pp. 562–570.
- Goddeeris et al. 2020 — Goddeeris I., Lauro A., Vanthemsche G. Waarom een geschiedenis in vragen. Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen [Why ask for a history. Colonial Congo. A history in questions]. Kalmthout: Polis. 2020. Pp. 9–424. (In Dut.)
- Hsieh, 2011 — Hsieh W. (2011). Total War and the American Civil War Reconsidered: The end of an outdated “Master Narrative.” Journal of the Civil War Era. 2011. No 1(3). Pp. 394–408. <http://www.jstor.org/stable/26070141>

- Hobson, 2014 — *Hobson J. M.* Re-viewing the Eurocentric Conception of World Politics: A Response to Knutsen, Ling, Schmidt, Tickner and Vitalis. *Millennium*. No 42(2). Pp. 485–514. <https://doi.org/10.1177/0305829813515042>
- Hofstetter, 2012 — *Hofstetter R.* Educational Sciences: Evolutions of a Pluridisciplinary Discipline at the Crossroads of other Disciplinary and Professional Fields (20th Century). *British Journal of Educational Studies*. No 60(4). Pp. 317–335. <https://doi.org/10.1080/00071005.2012.729666>
- Holslag, 2019 — *Holslag J.* Vrede en Oorlog: een wereldgeschiedenis [Peace and War: A World History]. Amsterdam: Uitgeverij De Bezige Bij, 2019. 558 p. (In Dutch)
- Kedward, 2007 — *Kedward H.R.* France and the French: A modern history. New York: Overlook Press, 2007. 736 p.
- Kumari, Tiwari, 2022 — *Kumari P., Tiwari N.* Analyzing the Causes of the First World War. *Journal of Studies in Social Sciences*. 2002. 21.
- Kümin, (ed.), 2018 — *Kümin B.* The European World 1500-1800: an introduction to early modern history. (Third Edition). New York: Routledge, 2018. 442 p.
- Lim, 2015 — *Lim J.* Modernity, the South Korean Path. Washington: US-Korea Institute at SAIS, 2015. 24 p.
- Lushaba, 2009 — *Lushaba S.* Development as modernity, modernity as development. African Books Collective. 69. Dakar: Codesria, 2009. 78 p.
- Martinelli, 2005 — *Martinelli A.* Global Modernization. Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity. London: SAGE Publications, Limited, 2005. 168 p. <https://doi.org/10.4135/9781446216583>
- McNutt, 2014 — *McNutt J.* What is modernization? Encounters/Encuentros/Rencontres on Education. 2014. 15. Pp. 121-136.
- Merriman, 2009 — *Merriman J.* A history of modern Europe: from the Renaissance to the present (Vol. 1). New York: WW Norton & Company, 2009. 592 p.
- Mieszkowski, 2009 — *Mieszkowski J.* Great War, Cold War, Total War. Modernism/modernity (Baltimore, Md.). 2009. No 16(2), Pp. 211–228. <https://doi.org/10.1353/mod.0.0094>
- Mitter, 2008 — *Mitter R.* Writing War: Autobiography, Modernity and Wartime Narrative in Nationalist China, 1937–1946. *Transactions of the Royal Historical Society*. 2008. No 18. Pp. 187–210. <https://doi.org/10.1017/S0080440108000704>
- Patel, 2021 — *Patel S.* Sociology's encounter with the decolonial: The problematique of indigenous vs that of coloniality, extraversion and colonial modernity. *Current Sociology*. 2021. No 69(3). Pp. 372–388. <https://doi.org/10.1177/0011392120931143>
- Phillips, 2018 — *Phillips A.* Gender and Modernity. *Political Theory*. 2018. No 46(6). Pp. 837–860. <https://doi.org/10.1177/0090591718757457>
- Pomeranz, 2009 — *Pomeranz K.* Putting Modernity in its Place(s). *Theory, Culture & Society*. 2009. 26(7–8). Pp. 32–51. <https://doi.org/10.1177/0263276409348080>
- Prescott, 2002 — *Prescott E.* Prosperity and Depression. *The American Economic Review*. 2002. No 92(2). Pp. 1–15. <https://doi.org/10.1257/000282802320188916>
- Prost, 1996 — *Prost A.* Douze leçons sur l'histoire. Paris: Seuil, 1996. Pp. 105–108.
- Phillips, 2002 — *Phillips D.* Comparative Historical Studies in Education: Problems of Periodisation Reconsidered. *British Journal of Educational Studies*. 2002. 50 (3). Pp. 363–377. <https://doi.org/10.1111/1467-8527.t01-1-00208>
- Revel, 2004 — *Revel J.* Michel Foucault: discontinuité de la pensée ou pensée du discontinu? [Michel Foucault: discontinuity of thought or thought of the discontinuous?]. *Le Portique. Revue de philosophie et de sciences humaines*. 2004. 13–14. Pp. 1–11. (In Fr.)
- Saint-Amour, 2014 — *Saint-Amour P. K.* On the Partiality of Total War. *Critical Inquiry*. 2014. No 40(2). Pp. 420–449.
- Schwabe, 2014 — *Schwabe K.* World War I and the Rise of Hitler. *Diplomatic History*. No 38(4), Pp. 864–879. <https://doi.org/10.1093/dh/dhu030>
- Simoens, 2016 — *Simoens T.* De Chaos van het Slagvel. Het Belgisch Leger in de Loopgraven 1914–1918 [The Chaos of the Battle Skin. The Belgian Army in the Trenches 1914–1918]. Amsterdam: Overamstel Uitgevers. Horizon, 2016. 608 p. (In Dut.)
- Stephens, 1989 — *Stephens J.* Democratic Transition and Breakdown in Western Europe, 1870–1939: A Test of the Moore Thesis. *The American Journal of Sociology*. 1989. No 94(5). Pp. 1019–1077. <https://doi.org/10.1086/229111>
- Strachan, 2000 — *Strachan H.* Essay and Reflection: On Total War and Modern War. *The International history review*. 2000. No 22(2). Pp. 341–370.
- Thomas, Curless, 2017 — *Thomas M., Curless G.* Decolonization and Conflict: Colonial Comparisons and Legacies. London: Bloomsbury Publishing, 296 p.
- Van Reybrouck, 2021 — *Van Reybrouck D.* Congo. Een geschiedenis [Congo. A history]. Amsterdam: Uitgeverij de Bezige Bij, 2021. 680 p. (In Dut.)
- Verbeeck, 2020 — *Verbeeck G.* Vond er in de Onafhankelijke Congostaat een genocide plaats? [Did a genocide take place in the Congo Free State?]. *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*. Amsterdam: Polis, 2020. Pp. 9–424. (In Dut.)
- Wagner, 2016 — *Wagner P.* Progress: A Reconstruction. Cambridge: Polity, 2016. 200 p.
- Weisiger, 2017 — *Weisiger A.* World War II: German Expansion and Allied Response. In *Logics of War*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2017. Pp. 105–140. <https://doi.org/10.7591/9780801468179-006>
- Witte, Meynen, 2006 — *Witte E., Meynen A.* Het Naoorlogse Herstelbeleid (1944–1950) [The Post-war Restoration Policy (1944-1950)]. *De Geschiedenis van België na 1945*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2006. Pp. 11–576. (In Dut.)

Published in the Republic of Kazakhstan

Edu.e-history.kz

Has been issued as a journal since 2014

ISSN 2710-3994.

Vol. 10. Is. 1, pp. 26–40, 2023

Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09.00

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_26-40

JAPAN'S FOREIGN POLICY IN THE POST-BIPOLAR SYSTEM ERA

*Olzhas Kuanbay*¹

¹Ankara University (Sihyie, Altyndag, 06100 Ankara, Republic of Turkey)

PhD Candidate

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkube89@gmail.com

© Kuanbay O.B., 2023

Abstract. *Introduction.* Following the end of World War II, the world was divided into two opposing camps, with the USSR leading the socialist nations and the USA leading the capitalist nations. The bipolar system kept the world in a state of fear and tension throughout the Cold War period. After the collapse of the USSR and the bipolar system in the early 21st century, Japan's foreign policy underwent significant changes, strengthening its interests within the United Nations. *Goals and objectives.* The aim of this study is to investigate the changes in Japan's foreign policy in the 15 years following the collapse of the bipolar system. This research will examine the political positions of Japan, determine the directions and tasks of its foreign policy, and analyze its negotiation procedures. *Results.* This study is based on primary Japanese language sources, including archive data from the Ministry of Foreign Affairs of Japan, “Nihon Gaimushō Gaikō Seisho” 日本外務省「外交青」, and a collection of important political statements from Japanese political delegations who spoke at the United Nations General Assembly in different years, 「国連総会における日本代表団の声明国連出版物. The research examines Japan's foreign policy after the collapse of the bipolar system. During the late 20th century and the first decade of the 21st century, Japan endeavored to regain its position on the world political stage. As a significant economic donor, Japan aimed to increase its political influence within the United Nations and faced various political struggles to attain permanent membership in the organization. *Conclusions.* Japan's foreign policy was heavily influenced by the “Yoshida Doctrine”, which prioritized achieving economic prosperity and social security. The country was successful in maintaining its relationship with the United States while pursuing these goals. As a developing nation seeking to gain experience in economic development, it is crucial for Kazakhstan to understand Japan's foreign policy directions and tasks during the formation of a new world order.

Keywords: Japan, United Nations, Republic of Kazakhstan, bipolar system, Cold War, foreign policy, international relations, economic diplomacy, Yoshida doctrine

Acknowledgments: This article was prepared with the support of Keio University graduate, Sugie Kengo, as part of the doctoral student's research.

For citation: Kuanbay O.B. Japan's foreign policy in the post-bipolar system era // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. P.26–40. (in Eng. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_26-40)

ЖАПОНИЯНЫҢ ПОСТБИПОЛЯРЛЫ ЖҮЙЕ ДӘУІРІНДЕГІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

¹Анкара Университеті (Сыххие, Алтындаг. 06100. Анкара, Түркия Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkub89@gmail.com

© Қуанбай О.Б., 2023

Аңдатпа. *Kırpıne.* Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін әлем капиталисттік және социалисттік әлем болып екі лагерьге бөлінді. Социалисттік елдердің көшбасшысы КСРО болса, ал капиталисттік мемлекеттер АҚШ-тың ықпалында болды. Осылайша биполярлық жүйе бірнеше онжылдықтар бойы «қырғи-қабақ соғыс» режимінде әлемді үрей мен қорқынышта ұстады. XX ғ. басында КСРО ыдырап, биполярлық жүйе құлағаннан кейін Жапонияның сыртқы саясаты БҰҰ аясындағы мүддесін нығайта түсті. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – биполярлық жүйенің құлауынан кейінгі Жапонияның сыртқы саясатының он бес (15) жылдағы өзгерістерін зерттеу; Жапон елінің саяси ұстанымдарын талқылау, сыртқы саясаттағы бағыттары мен міндеттерін анықтау; жапондық келіссөздер рәсімдерін талдау. *Нәтижелер.* Мақалада Жапония Сыртқы Істер Министрлігінің «Nihon Gaimushō, Gaikō Seisho» 日本外務省「外交青」 мұрағаттық деректеріне, Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясында сөз сөйлеген жапон саяси делегацияларының әр жылдардағы маңызды саяси мәлімдемелер жинағы 「国連総会における日本代表団の声明国連出版物」 секілді жапон тіліндегі алғашқы дереккөздер негізінде биполярлық жүйе құлауынан кейінгі Жапонияның сыртқы саясаты зерттелді. XX ғ. соңы мен XXI ғ. алғашқы онжылдығында Жапония әлемдік саяси сахнада қайтадан өзіндік орнын іздеуге тырысты. Әлемдік экономикалық донор ретінде БҰҰ аясында саяси салмақ жинауға ұмтылды. БҰҰ-да тұрақты мүшелікке ие болу жолында Жапонияда әртүрлі саяси тартыстар орын алды. *Қорытынды.* Сыртқы саясаты «Ёшида доктринасына» негіздеген Жапония, экономикалық бай қуатты, әлеуметтік қамтамасыздандырылған ел болуға аса мән берді, әрі осы бағытта АҚШ–Жапония қарым қатынасын сақтай білді. ҚР дамушы мемлекет ретінде экономикалық өрлеу тәжірибесін жинақтау тұрғысынан жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуы кезеңіндегі Жапон сыртқы саясатының бағыттары мен міндеттерін білуі өте маңызды.

Түйін сөздер: Жапония, БҰҰ, ҚР, биполярлық жүйе, қырғи-қабақ соғыс, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, экономикалық дипломатия, Ёшида доктринасы

Алғыс айту. Мақала Кейо университетінің түлегі Сугие Кенгоның қолдауымен докторанттың зерттеу жобасының бір бөлігі ретінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Қуанбай О.Б. Жапонияның постбиполярлық жүйе дәуіріндегі сыртқы саясаты // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 26–40. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_26-40.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ В ЭПОХУ ПОСТБИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ

Олжас Бекенұлы Қуанбай¹

¹Анкарский Университет (Сихие, Алтындаг, 06100 Анкара, Турецкая Республика)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>. E-mail: olkub89@gmail.com

© Қуанбай О.Б., 2023

Аннотация. *Введение.* После окончания Второй Мировой Войны мир был разделен на два лагеря: капиталистический и социалистический. СССР возглавлял социалистический блок, а капиталистические страны находились под влиянием США. Эта биполярная система, длившаяся десятилетиями, держала мир в страхе в режиме "холодной войны". В начале XXI века, после распада СССР и краха биполярной системы, Япония начала активнее продвигать свои интересы в ООН. *Цель и задачи исследования* заключаются в изучении изменений, произошедших во внешней политике Японии за пятнадцать (15) лет после распада биполярной системы. В рамках исследования обсуждаются политические позиции Японии, определяются направления и задачи во внешней политике, а также проводится анализ японских переговорных процедур. *Результаты.* Статья ссылается на архивные данные Министерства иностранных дел Японии «Nihon Gaimushō Gaikō Seisho» 日本外務省「外交青書」, а также на сборник важных политических заявлений японских политических делегаций, выступавших на Генеральной Ассамблее ООН 「国連総会における日本代表団の声明国連出版物」 и исследует внешнюю политику Японии после краха биполярной системы на основе японоязычных источников. В конце XX в. и в первом десятилетии XXI века Япония снова попыталась найти свое место на мировой политической арене. Как мировой экономический донор, Япония стремилась набрать политический вес в мировой политике и прошел через различную политическую борьбу, чтобы достичь постоянное членство ООН. *Выводы.* Япония, внешняя политика которой основывалась на «доктрине Ёсида», придавала большое значение тому, чтобы стать страной с богатой экономической мощью и социальным обеспечением, и смогла сохранить американо-японские отношения в этом направлении. РК как развивающаяся страна с точки зрения накопления опыта экономического развития очень важно знать направления и задачи внешней политики Японии в период формирования нового мирового порядка. **Ключевые слова:** Япония, ООН, РК, биполярная система, холодная война, внешняя политика, международные отношения, экономическая дипломатия, доктрина Ёсида. **Благодарность.** Статья была подготовлена при поддержке выпускника Университета Кейо Сугие Кенго в рамках исследования докторанта. **Для цитирования:** Куанбай О.Б. Внешняя политика Японии в эпоху постбиполярной системы // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 26–40. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_26-40.

Introduction

The global community and nations worldwide take a keen interest in the trajectory of Japan's development, making it a significant role model for several developing countries. The US-Japan relationship, which holds immense significance for the international community and nations in the Asia Pacific region, possesses its own set of advantages. As the bipolar system came to an end, Japan's foreign policy underwent significant changes. In the post-Cold War era, Japan faced a range of new challenges that required a more proactive and independent approach to international relations. One of the most significant changes in Japan's foreign policy was its efforts to become a more active player in global affairs. This involved a shift away from its previous policy of relying heavily on the United States for security and diplomatic support, towards a more assertive and independent stance on the world stage. Another key aspect of Japan's post-Cold War foreign policy was its emphasis on regional diplomacy. This involved strengthening ties with neighboring countries, particularly those in East Asia, and working towards greater regional cooperation and integration. Overall, Japan's foreign policy in the post-Cold War era was characterized by a more dynamic and forward-looking approach to international relations. While there were certainly challenges along the way, Japan's efforts to adapt to the changing global landscape have helped to secure its position as a key player in the Asia-Pacific region and beyond.

Materials and research methods

In preparing this scientific article, original Japanese sources such as the “Gaikō Seisho” 「外交青書」 of the Ministry of Foreign Affairs of Japan and statements made by high-ranking officials of Japanese Foreign Policy at the United Nations General Assembly 「国連総会における日本代表団の声明国連出版物」 were consulted. The "Gaikō Seisho" is widely recognized as an invaluable archival record of Japan's foreign policy, offering a comprehensive overview of Japanese foreign policy throughout the decades. Moreover, both current and historical data from Japanese diplomatic history spanning thirty (30) years were utilized as materials for this article. Statistical methods were employed to process quantitative data.

There are several research methods that could have been used in studying the topic of Japanese foreign policy after the collapse of the bipolar system, including: 1. Historical research: This involves examining primary and secondary sources related to the historical events and policies that have shaped Japan's foreign policy since the end of the Cold War. 2. Comparative analysis: This method involves comparing Japan's foreign policy to that of other countries in the region or with similar characteristics to identify similarities, differences, and patterns. 3. Case studies: This approach involves analyzing specific events or policy decisions in-depth to understand how they have influenced Japan's foreign policy in the post-Cold War era. 4. Surveys and interviews: These methods involve gathering data directly from policymakers, experts, and other relevant stakeholders to gain insights into their perspectives on Japan's foreign policy. 5. Quantitative analysis: This approach involves analyzing statistical data related to Japan's foreign policy, such as trade patterns, diplomatic engagements, or military spending, to identify trends and patterns. The article is based on general scientific analysis, induction, synthesis, deduction, and statistical methods. Each historical and theoretical conclusion presented in the article is supported with specific and accurate documentation.

Discussion

To conduct a thorough scientific and expert analysis of Japan's foreign policy after the collapse of the bipolar system, I have primarily used original sources from the Ministry of Foreign Affairs of Japan. These sources include the Diplomatic Bluebook, 1989 Edition, July 1990, 「外交青書 1989 年版」 1990 年 7 月。外務省、日本。and Diplomatic Bluebook, 1992 Edition, April 1993, 「外交青書 1992 年版」 1993 年 4 月。外務省、日本」 both published by the Ministry of Foreign Affairs, Japan. Another source I used was the Diplomatic Bluebook, 1997, which focuses on Japan's Foreign Policy in a World of Deepening Interdependence, specifically Chapter I on the United Nations 「深まる相互依存の世界における日本の外交政策」 第一章国連 2-2-1 Kasumigaseki, Chiyoda-ku, Tokyo, Japan. Diplomatic Bluebook. 1996, T. Shinyo. Kokuren no saikasseika o motomete 「外交青書 1996 年版」 国連の再活性化を求めて。In addition, I have used current data from the Japanese Ministry of Foreign Affairs for comparative data analysis, such as Diplomatic Bluebook 2022 「外交青書 2022 年版」 2021 年の日本の外交と国際情勢、外務省, which covers Japanese Diplomacy and the International Situation in 2021.

To confirm the accuracy of the scientific data presented in this article, I have also used statements made by Japanese delegates at the United Nations. These statements were obtained from the Index to Proceedings of the General Assembly, specifically Statements Delivered by Delegates of Japan during the 48th, 49th, and 51st Sessions of the General Assembly of the United Nations 「第 49 回国連総会における日本代表団の声明。国連出版物。東京、1995 年。第 51 回国連総会における日本代表団の声明 国連出版物 東京、1998 年」. These publications were published by the United Nations and are available in both New York and Tokyo.

This scientific article also incorporates the research of Russian scientists who have explored Japanese foreign policy during the turn of the 20th and 21st centuries. The works of Arin O.A. are referenced, specifically “Asia-Pacific Region: Myths, Illusions and Reality”, as well as Burmistrov P.'s “Japan-DPRK: Aggravation of the North Korean Nuclear Problem” (published in Asia and Africa Today in 2005, issue №6). In addition, the book by Strel'tsov D.V., “System of 1955: Foreign and Domestic Policy of Japan in the Cold War Era” from Moscow State Institute of International Relations (University) of the Ministry of Foreign Affairs of Russia, was utilized for this research.

We understand that current information is tomorrow's history, and thus have referred to primary sources from Japanese media of the time, such as the Tokyo Shinbun on January 17, 1993 「東京新聞 1993 年 1 月 17 日」, in our research. Additionally, we have considered the works of prominent international relations scholars who hold significant influence over the political decisions of world powers, shaping the contemporary global order. One such example is Zbigniew Brzezinski's “The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives” (New York: Basic Books, 1997), whose expertise in the field spans several decades.

Results

The collapse of the bipolar system in the early 1990s marked a turning point in Japan's foreign policy. Prior to this event, Japan's foreign policy was largely driven by its security alliance with the United States, which served as a counterbalance to the Soviet Union's influence in the region. However, the end of the Cold War brought about a shift in the global power balance and prompted Japan to reevaluate its foreign policy priorities. Following the collapse of the bipolar system, Japan's foreign policy gained greater prominence within the UN. After World War II, the world was divided into two opposing factions: the capitalist world led by the USA, and the socialist world led by the USSR: “This led to a race for rearmament and the development of atomic bombs, culminating in the emergence of a bipolar system known as *Nikiyokutaisei* 「二極体制」 or *Riyoukyokutaisei* 「両極体制」, which lasted for several decades until the turn of the 21st century. This system kept the world in a state of fear until the collapse of the USSR, leaving the USA as the sole superpower. Japan and its communist neighbors had to look for new ways to approach foreign policy after this event. The end of the “Cold War” 「冷戦」 between the bipolar system marked a significant change in the world's international relations, leaving the USA as the dominant force on the global stage. The collapse of the USSR also prompted a search for new military, strategic, and political-economic answers, resulting in a change in the geopolitical situation in East Asia during the 1990s” (Gaikō Seisho, 1990: 129).

If we analyze the above “Gaikō Seisho” data, we see the following results. As we can see, the “Gaikō Seisho” data provides an accurate depiction of the current international situation. At this juncture, Japan is once again reaffirming its position as a global economic power. In the aftermath of the collapse of the Soviet Union, Japan began to focus more on economic diplomacy and promoting free trade. This shift in emphasis was reflected in the country's foreign policy initiatives, which included the launch of the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) forum in 1989 and the establishment of the World Trade Organization (WTO) in 1995. At the same time, Japan sought to strengthen its political and security ties with other countries in the region, particularly Southeast Asia. This was seen as a way to balance China's rising influence in the region and to prevent the emergence of a new bipolar order dominated by the United States and China. Japan also began to play a more active role in regional security issues, including the resolution of the Cambodian conflict and the promotion of peace and stability on the Korean Peninsula.

Throughout its history, Japan's foreign policy has consistently prioritized maintaining peace and stability, reflecting its commitment to pacifism. As a global economic leader, Japan has consistently adhered to the principles outlined in the UN Charter on Security: “However, the changing global political landscape at the end of the 20th century, characterized by deepening economic and

social challenges, raised important questions about the state of the world order and its impact on international relations” (Gaikō Seisho, 1993: 164). According to a Russian scholar, Japan's foreign policy has remained consistent over the past three decades. This view is shared by international experts on foreign policy. After the collapse of the bipolar system, all countries began to reconstruct their political structures, including China and North Korea. Japan, along with the United States, also reevaluated its foreign policy course based on historical bilateral agreements: “The global geostrategic situation in East Asia, including Japan, became more complex after the end of the Cold War. Consequently, a new challenge arose, and Japan needed to restructure its foreign policy course, which had remained unchanged for the past thirty years” (Arin, 1997: 435).

If we analyze the increased instability in the Asia-Pacific region after the collapse of the bipolar system, it becomes apparent that a new world order is being formed. The global political situation has been widely discussed in Japanese media. For example, communist countries such as DPRK and PRC have always hoped for the USSR as an ally and like-minded country in the case of a military conflict in the Pacific region. However, after the collapse of the USSR, Russia still supports these countries, which is a matter of concern for Japan. The Tokyo Shinbun newspaper reacted to this development by stating: “that it is strange that the end of the Cold War has actually increased the level of instability in the Asia-Pacific region” 「奇妙なのは、冷戦の終結がアジア太平洋地域の不安定度を増大させたことです」 (Tokyo Shinbun, 1993:2).

Professor Shinichi Kitaoka (北岡 伸一) from the University of Tokyo is highly critical of Japan's foreign policy, arguing that it has been overly reliant on external factors rather than pursuing an independent path: “It's not surprising that there are doubts about whether Japan has had a coherent foreign policy since World War II, and this is arguably true. A state's foreign policy is determined by various factors, such as military and economic power, but none of these factors alone can fully explain Japan's approach. As a result, it's clear that there is no overarching foreign policy guiding Japan's decisions. It raises the question of whether Japan has made the right choices in its history and whether it has properly considered the foundations of its foreign policy” (Gaiko Forum, 2002: 61). Japan has always sought to have a significant voice in global politics, and this sentiment is shared among respected politicians. They believe that Japan aims to preserve its influence through economic power following World War II. Eminent diplomats and politicians have expressed their perspectives on Japan's foreign policy stance, emphasizing its crucial role in international relations and active efforts to resolve regional conflicts in order to uphold global stability: “It can be argued that Japan pursued a policy of economic diplomacy to sustain its impact in the world after the Second World War” (Burmistrov, 2005: 17). Japan's economic diplomacy is a set of policies and strategies aimed at promoting the country's economic interests abroad, enhancing its international economic competitiveness, and fostering cooperation with other countries to achieve mutual benefits. Some of the key uses of Japan's economic diplomacy include:

1. Strengthening trade and investment: Japan's economic diplomacy seeks to expand trade and investment relationships with other countries, both in traditional and emerging industries. This includes promoting Japanese exports, attracting foreign investment to Japan, and negotiating trade agreements that facilitate the flow of goods and services between Japan and its partners.

2. Enhancing economic competitiveness: Japan's economic diplomacy also aims to improve the country's economic competitiveness by fostering innovation, promoting research and development, and encouraging entrepreneurship. This includes supporting Japanese companies and industries in expanding their operations overseas, as well as attracting foreign talent and expertise to Japan.

3. Addressing global economic challenges: Japan's economic diplomacy is also focused on addressing global economic challenges, such as climate change, income inequality, and the digital divide.

Japan seeks to work with other countries to find solutions to these issues and promote sustainable economic development.

4. Building partnerships: Japan's economic diplomacy is also aimed at building partnerships with other countries, both bilaterally and multilaterally. This includes promoting regional economic integration, participating in international organizations such as the World Trade Organization and the Asian Development Bank, and supporting international development initiatives. Overall, Japan's economic diplomacy is an important tool for advancing the country's economic interests and promoting international cooperation and collaboration.

The changing international landscape did not have an impact on the relationship between the US and Japan. The annual “Blue Book” report on Japan's foreign policy notes that despite the collapse of the bipolar system and the end of the Cold War, the security agreement signed during the Yoshida cabinet era remains unchanged. With the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union, Japan emerged as the most dominant power in the region. This necessitated a vigilant approach towards its strategic partners and neighbors. However, the official stance of the Japanese government did not include the country's political direction in the last decade of the 20th century as a topic of discussion. The security debate raised a number of critical questions, including whether Japan is a regional power in Asia or a global political force. Should Japan aspire to play a significant role in global politics, or should it limit itself to economic pursuits? How effective is the partnership between Japan and the US, and can Japan chart its own independent foreign policy course?

In his book, “The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives,” Brzezinski describes the relationship between the two countries as follows: “Japan should not solely serve as an unsinkable American aircraft carrier in the Far East, nor should it be America's primary military partner in Asia, or potentially a leading country in the Asian region” (Brzezinski, 1997: 89). However, the esteemed politician Brzezinski was slightly mistaken about the relationship between the USA and Japan. Japan's current course of action helps to maintain peace and stability in the region with its communist neighbors, such as PRC and DPRK. In other words, the US guarantees peace and stability in the Asia-Pacific region. If the “Treaty of Mutual Cooperation and Security between the United States and Japan” *Nihon-Koku to Amerika-Gasshūkoku tonō aidano Sōgo Kyōryoku oyobi Anzen Hoshō Jōyaku* 「日本国とアメリカ合衆国との間の相互協力及び安全保障条約」 were to be terminated, a different situation would emerge in the region. Yoshida Shigeru 「吉田茂」 formulated a policy that prioritized Japan's economic revival, with 99% of the economy devoted to this goal. The “Yoshida Doctrine” 「吉田ドクトリン」 relied on the military defense of the United States, devoting only 1% of GDP to the military while maintaining independence in foreign affairs. This policy has borne fruit for several decades in the development of the Japanese economy and the emergence of the “Japanese miracle”. The Japanese economic miracle *Kōdo keizai seichō* 「高度経済成長」 began in 1950 and continued until the 1973 oil crisis.

Japan's foreign policy aims to ensure the stability, prosperity, and well-being of the country and its citizens. During the lengthy “Cold War” and the confrontation between the capitalist and socialist worlds, Japan had to play a behind-the-scenes role as a member of the Western camp. However, the late 1980s marked a turning point not only in Japan's history but also in its politics: “In 1988, the illegal sale of “Rikuruto” shares by the LDP leader created a major scandal. Eleven members of parliament were charged with bribery, and the trial in the “Rikruto case” 「リクルト事件」 lasted for 13 years and included 322 hearings. The Japanese people's reluctance to vote for the opposition, despite their dissatisfaction with the ruling party, can be attributed in part to the fact that opposition parties were not immune to accusations of political corruption. Almost all opposition parties, including the *Komeito* 「公明党」 PDS *Minshu Shakai Shugi Tō* 「民主社会主義党」 and SDP *Nihon Shakaitō* 「日本社会党」 were involved in financial and other scandals, as was revealed in the Rikruto case. Even the

Communist Party was frequently accused in the media, which undermined its reputation in the eyes of the public. For instance, the “Nosak case” 「野坂参三事件」 in 1992, also known as the “Hakuto” 「白鳥事件」 incident, dealt a severe blow to the party's prestige” (Streltsov, 2019: 90-97). Corruption has had a significant impact on Japanese foreign policy. The prevalence of corruption scandals involving politicians and political parties in Japan has resulted in a loss of public trust and confidence in the government. This has made it difficult for Japanese policymakers to effectively pursue foreign policy goals and to gain support from the Japanese public. The political scandals in Japan have also had an impact on Japan's relationships with other countries. For example, Japan's relations with the United States were strained when it was revealed that politicians in Japan were involved in illegal arms deals with Iran. Similarly, Japan's relations with other Asian countries were affected when it was discovered that Japanese politicians had made controversial visits to the Yasukuni Shrine, a controversial war memorial that is seen as a symbol of Japan's militaristic past. Furthermore, corruption in Japan has led to a lack of accountability and transparency in government decision-making, which has made it difficult for Japan to effectively participate in international organizations and to coordinate with other countries on global issues. Overall, corruption has had a negative impact on Japan's foreign policy and its ability to effectively pursue its interests and goals on the international stage.

In modern times, Japan's diplomacy aims to match its economic power with its political influence. Japan's diplomatic focus shifted towards the United Nations after the collapse of the bipolar system. Japan has been a peaceful country and an economic donor ever since it became a member of the UN: “After the Cold War, Japan gained recognition as a major economic sponsor in the world, actively participating in the resolution of conflicts in the Middle East, Africa, and other regions. Japan alone covers 16 % of the cost of UN peacekeeping operations globally, which is a significant economic sacrifice. This reflects Japan's commitment to addressing some of the world's most pressing issues, such as the refugee crisis. Japan is the leading country among UN member states in providing non-reimbursable financing for refugees. The Japanese government advocated for increasing the number of UN member countries in the early 1990s and pushed for equal authority for Japan within the organization” (Gaikō Seisho, 1998: 152).

Japan aimed to contribute to the reform of the UN Security Council, and this issue was first raised in 1993. At that time, Japan was already considered an economic powerhouse, and therefore, its participation was crucial. However, Japan faced opposition from the PRC during the voting process: “The Security Council reform issue, known as the *Anzen Hoshō Riji-Kai* 「安全保障理事会」 became the primary concern of Japan's official foreign policy. In 1993, Tokyo presented its own views on the reforms of the Security Council to the UN. Morihiro Hosokawa 「細川護熙」 mentioned this in his speech at the UN General Assembly session on September 27” (Index to Proceedings of the General Assembly, 1995: 178).

The Japanese Prime Minister confidently presented Japan's priorities to the global community, stating that Japan could make the most significant contributions to the UN. He also expressed Japan's willingness to participate in discussions on the reform of the *Anzen Hoshō Riji-Kai* 「安全保障理事会」 Security Council: “From June 30, 1994, to 1996, Kono Yohei 「河野洋平」 served as Minister of Foreign Affairs. On February 27, 1994, Kono Yohei made a significant statement on behalf of Japan during the UN General Assembly session. He reported that Japan was prepared to take on the responsibility of a permanent member of the Security Council. The official representative of Japan at the UN, Owada Hisashi 「小和田恆」, repeatedly emphasized the country's international achievements and expressed their eagerness to resolve this issue as soon as possible” (Dai 49-kai Kokuren Sōkai ni Okeru Nihondaihyō-dan no Seimei., 1995: 67). Owada Hisashi played a key role in negotiating and drafting the United Nations Convention on the Law of the Sea, which was adopted in 1982. He was

also involved in Japan's efforts to reform the United Nations Security Council, advocating for Japan to be granted a permanent seat on the council. In addition to his diplomatic work, Owada Hisashi also served as a judge on the International Court of Justice from 2003 to 2018, where he was involved in a number of important cases, including disputes between Japan and South Korea over the ownership of the Takeshima/Dokdo Islands and between Japan and China over the legality of Japan's whaling practices.

The topic of Japan's role in the UN Security Council has been a matter of great debate and importance in political circles for many years. It is still a relevant issue even today. Former Japanese Prime Minister Ryutaro Hashimoto 「橋本龍太郎」 realized that Japan's actions at the UN needed to be well-considered. In his UN speech, he offered ideas on how to address the issues facing the UN, which were more practical than the proposals of his predecessor, Kono: “The crux of the matter was that Japan should aim to become a non-permanent member 「非常任理事国」 of the Security Council rather than a permanent one. Both official and unofficial media outlets, including the Ministry of Foreign Affairs, have reported that Japan contributes more funding to the UN than the UK, China, and France, with Germany being the only country to outpace Japan in financial contributions” (Dai 51-kai Kokuren Sōkai ni Okeru Nihondaihyō-dan no Seimei, 1998: 103). Being a non-permanent member of the UN Security Council is important for Japan because it allows the country to have a voice and influence in the decisions made by the council without the same level of responsibility and commitment as a permanent member. As a non-permanent member, Japan can contribute to discussions and decisions related to international peace and security, while also avoiding some of the political and diplomatic challenges that come with being a permanent member. Additionally, serving as a non-permanent member allows Japan to demonstrate its commitment to the United Nations and its role in maintaining international peace and security.

Due to the nature of its constitution, Japan upholds peace and stability as key values in its foreign policy. As such, Japan fully supports the United Nations in all its endeavors, as the organization is instrumental in maintaining peace and security in the region: “Since joining the UN in 1956, Japan has consistently defined its commitment to the organization as a fundamental element of its foreign policy. This is reflected in Japan's contributions to a wide range of UN activities, including finance, peacekeeping operations, disarmament, non-proliferation, development, and more. In recognition of Japan's contributions, it was elected as a non-permanent member of the Security Council with an overwhelming majority in 1996. Japan's active role in strengthening the functions of the UN and resolving regional conflicts as a non-permanent member of the Security Council is critical for meeting the international community's expectations for Japan's future role. Japan is also actively engaged in discussions on the reform of the Security Council and has voiced its commitment to discharging its responsibilities as a permanent member of the Security Council with the endorsement of many countries and the understanding of the Japanese people. After the end of the Cold War, Japan has been actively participating with the international community in resolving global issues such as terrorism, environmental problems, refugee crises, and drug trafficking. For example, Japan hosted the 1997 Kyoto Conference on global warming, which led to the adoption of the Kyoto Protocol. Additionally, regional partnership is a key direction of Japan's foreign policy, reflecting its commitment to building strong and mutually beneficial relationships with other countries in the region” (Gaikō Seisho, 1997: 109).

Recently, Secretary General Antonio Guterres acknowledged Japan's significant role in promoting world peace during a press conference at the Japan National Press Club on August 8th, 2022. He specifically highlighted Japan's active contribution to humanitarian aid efforts in Ukraine, which reaffirms Japan's steadfast commitment to the United Nations for several decades: “As the third-largest financial contributor to the UN, Japan is not only a critical pillar of the multilateral system but also a major supporter of various UN initiatives beyond funding. Secretary General Guterres expressed his

appreciation for Japan's solidarity and aid in response to the ongoing conflict in Ukraine, as well as its strong commitment to universal health insurance and leadership in disaster risk reduction. Moreover, Japan's contribution to United Nations peacekeeping demonstrates its global leadership in strengthening the defense of peace, human security, and disarmament. In an era of escalating geopolitical tensions and renewed nuclear threats, Japan's unwavering advocacy for peace and security is more critical than ever” (Statement, 2022: 1).

Despite Japan's impressive economic accomplishments and financial contributions to the United Nations, it has yet to secure a permanent seat on the Security Council. Nonetheless, Great Britain, France, and the United States have expressed their unwavering support for Japan across all areas. This has resulted in Japanese diplomacy prioritizing specific areas of focus: “During the UN General Assembly on September 22, 2004, then-Prime Minister Junichiro Koizumi boldly proclaimed Japan's readiness to become a permanent member of the Security Council. However, this statement alone did not lead to any concrete resolution of the issue” (Gaikō Seisho, 1996: 37-38).

On January 12, 2023, Japan and England signed the “Defense Treaty” a significant move for Japan in current politics. Japan is known for allocating a large portion of its economic resources to self-defense, rather than developing and selling military equipment. The Turkish media reported on the meeting between Japanese Prime Minister Fumio Kishida and his English counterpart, Rishi Sunak, during Kishida's diplomatic tour of France, Italy, England, Canada, and the United States: “The meeting resulted in the signing of a defense agreement that allows for the deployment of military forces on each other's territory, taking the bilateral defense cooperation to a new level. The British Prime Minister's Office emphasized that the agreement, which is “the most important defense agreement between the UK and Japan in more than 100 years,” will strengthen the defense and security cooperation of the two countries. Additionally, the statement highlighted that the UK is the first European country to sign a Mutual Access Agreement with Japan, and this new step will reinforce the UK's commitment to ensuring the security and stability of the Indo-Pacific region” (“Milliyet”, 2023:1).

One important aspect of Japan's foreign policy is its Official Development Assistance (ODA), or *Seifu Kaihatsu Enjo* 「政府開発援助」. Providing aid to developing countries is crucial for promoting international prosperity and stability, and Japan is committed to leveraging its economic and technical resources to support developing nations: “For instance, in 1995, Japan established the Japanese Development Association in the Republic of Kazakhstan, which initially provided financial assistance to the newly independent country. However, as Kazakhstan's political landscape evolved, the country transitioned away from donor support and towards self-reliant development, which has contributed to its growing status as a trade partner. Similarly, Japan has been assisting Uzbekistan with its transition to a market economy since the country gained independence, in line with Uzbekistan's importance as a regional player in Central Asia. The Official Development Assistance program for Uzbekistan, published in 2012, prioritizes economic growth, infrastructure development, human resource development, and support for the social sector” (Embassy of Japan in Uzbekistan, 2022: 1).

Japan has always been interested in the Central Asian Countries, but due to the world political situation, it hasn't been able to establish close ties with Kazakhstan. However, Japan has always been interested in the political events that occur in Kazakhstan. In the Diplomatic Blue Book, Japan's views on the January Events in Kazakhstan are briefly summarized as follows: “In January 2022, Kazakhstan declared a state of emergency following protests against fuel price hikes that spread and became more extreme. Kazakhstan requested assistance from the Russian-led Collective Security Treaty Organization (CSTO), and Russian-led Peacekeeping Forces were dispatched, after which the situation calmed down. The unrest led to the resignation of the first President Nursultan Nazarbayev from the presidency of the Security Council and the acceleration of President Kassym-Jomart Tokayev's efforts towards large-scale domestic reforms. In May 2021, Prime Minister Suga and President Tokayev held a summit telephone call and agreed to enhance the strategic partnership

between the two countries in various areas, including politics and the economy. In the same month, Speaker of the House of Representatives Oshima Tadamori held an online meeting with the Speaker of the Kazakh Parliament's Lower House” (Gaikō Seisho, 2022: 149).

In the post-bipolar system, Japan adheres to several political principles in its relations with Kazakhstan. First and foremost, Japan aims to promote peace, stability, and prosperity in the Central Asia region, including Kazakhstan. Japan also seeks to strengthen its economic and cultural ties with Kazakhstan through various initiatives, such as the Official Development Assistance (ODA) program and the Central Asia Plus Japan dialogue. Furthermore, Japan adheres to the principle of respect for national sovereignty and territorial integrity in its relations with Kazakhstan. Japan supports Kazakhstan's independence and territorial integrity and opposes any attempt to change the status quo by force. Japan also places great importance on dialogue and cooperation in its relations with Kazakhstan. Japan believes in the importance of diplomatic engagement and dialogue to resolve conflicts and address issues of mutual concern. This is evident in Japan's participation in the Central Asia Plus Japan dialogue, where officials from Japan and Kazakhstan engage in regular discussions on a wide range of issues. Finally, Japan is committed to promoting human rights, democracy, and the rule of law in its relations with Kazakhstan. Japan recognizes the importance of these values for building a stable and prosperous society and supports efforts to promote them in Kazakhstan.

Japan has always been keenly interested in energy issues, and as part of the Dialogue 5 "Central Asia plus Japan," a meeting of energy industry experts was recently held. This step clearly demonstrates Japan's desire to forge even closer ties with Central Asian countries: “The Central Asian countries, which celebrated their 30th anniversary of independence in 2021, are partners in maintaining and strengthening a free and open international order. Japan is promoting diplomacy aimed at contributing to peace and stability in the region. In January and February 2022, Prime Minister Kishida and Foreign Minister Hayashi exchanged congratulatory messages with the leaders and foreign ministers of Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan to mark the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations. In March, the 6th Expert Meeting on clean energy was held within the framework of the "Central Asia plus Japan" Dialogue 5. At this meeting, working-level experts from the five Central Asian countries and Japan exchanged views on the topic. In June, the 14th Senior Officials Meeting (SOM) was held online, where the five Central Asian countries and Japan discussed ways to strengthen cooperation in the region. At the SOM, officials affirmed the results of cooperation between Japan and the five Central Asian countries in the areas of health, economy, and environment. Following the Foreign Ministers' Special Video Conference Meeting of the "Central Asia plus Japan" dialogue in August 2020, it was agreed to proceed with preparatory work for the next Foreign Ministers' Meeting” (Gaikō Seisho, 2022: 148).

The Japanese people, shaped by centuries of Japanese mentality, have their own unique approach to negotiations. There are three types of negotiations in Japan: *Ringi* 「稟議」, *Nemawashi* 「根回し」, and *Haragei* 「腹芸」. Understanding the meanings of these terms can provide interesting insights into Japanese negotiation strategies. The first type of negotiation is *Ringi*: “*Ringi* is a necessary procedure when purchasing goods or concluding a contract. The purpose is to obtain approval from upper management for proposals made by subordinates. For those unfamiliar with the process, it can be confusing and time-consuming. However, knowing how to navigate this procedure smoothly can make life much easier” 「稟議とは物品購入や契約締結などの際に必要となる手続き。部下が出した提案に上層部の許可をもらうことが目的です。稟議を上げるってどういう意味？なぜ私の稟議書は通らないんだろう？稟議って時間の無駄じゃない？社会人になると、こんな悩みを一度は持つもの。でも、スムーズに承認を得る方法を知れば、あなたのストレスが軽くなるはず」 (Miyabayashi, 2022:1). Japan values advance preparation, especially in matters of international

relations. The second type of Japanese negotiation is *Nemawashi*, which means: "talking to the people involved in negotiations and meetings in advance so that things go smoothly." This approach is often referred to as "advance preparation" 「根回しとは、「交渉・会議などで、事がうまく運ぶように、前もって関係者に話をつけておくこと」 (広辞苑) です。いわゆる事前準備です」 (Shigoto Seikō no Kagi, 2020: 1).

In contrast to Western cultures, where directness is valued, Japanese communication tends to be more indirect. This is evident in the third type of Japanese negotiation, *Haragei* 「腹芸」 which means the art of the stomach: "Haragei involves understanding the other person's true intentions that are not expressed in words during a conversation. It also means conveying one's own message without directly stating it. Japanese society's homogeneity allows for implicit communication, and Haragei is considered a sign of refined, intelligent, and mature conversation.

Overall, the Japanese approach to negotiation emphasizes harmony and avoiding conflict, which is reflected in the importance placed on *wa* 「和」, meaning "harmony." By understanding and respecting these principles, foreigners can effectively navigate negotiations with Japanese counterparts" (Bleistein, 2017: 89).

Japanese negotiation methods come in various forms, all of which showcase a unique Japanese mentality. However, this can sometimes lead to misunderstandings among foreign colleagues in diplomatic relations who are unfamiliar with these methods. For instance, the "playing with the stomach" technique, which involves resolving complex issues over a meal of expensive and delicious dishes, is an example of such a method. Japanese diplomacy values traditional negotiating styles and foreign colleagues must be aware of the subtleties of Eastern culture to successfully engage in diplomatic relations. In light of Kazakhstan's thirty-year history of independence, the country has formed its own diplomatic style that is recognized globally as a peaceful and continuously developing nation. This success can be attributed to the country's adherence to the wise "Kazakh diplomacy," as exemplified by the legendary Ablai Khans and batyrs of the Great Steppe. Similarly, as Japan has its unique "Japanese" diplomacy, Kazakhstan should also strive to incorporate something uniquely "Kazakh" into its foreign policy. Kazakhstan's history of wise, peace-loving, courageous, and bold diplomacy is something that foreign diplomatic corps do not possess, and should be preserved as part of the country's identity.

The article primarily focuses on Japanese foreign policy after the collapse of the USSR and its heavy reliance on an economic structure. It does not discuss Kazakhstan's diplomacy in relations with Japan. However, the changing global political orders, and the ongoing conflicts, make Kazakhstan's diplomacy in maintaining peace and stability and upholding the UN Charter extremely vital. In the coming years, Kazakhstan may bear a significant responsibility for Central Asia, and hence, it must continue to uphold the UN Charter and become a robust economic and military power.

After researching this topic, we have identified several distinctive features and the significance of Japan's foreign policy following the collapse of the bipolar system. After the collapse of the bipolar system, the peculiarity of Japanese foreign policy has been characterized by a number of factors, including:

1. Increased emphasis on multilateralism: Japan has become increasingly engaged in multilateral institutions and has sought to play a more active role in shaping the global order. For example, Japan has been a key participant in the United Nations and has taken a leadership role in initiatives such as the G20 and the Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) forum.

2. Strengthened security partnerships: With the rise of China and North Korea's nuclear threat, Japan has placed greater emphasis on its security partnerships with the United States and other allies in the region. Japan has also pursued closer security ties with countries such as Australia, India, and the United Kingdom.

3. Focus on economic diplomacy: Japan's economic diplomacy has become more prominent in the post-bipolar world. Japan has focused on strengthening economic ties with countries in the Asia-Pacific region, including China and ASEAN countries, while also pursuing trade agreements with countries in other regions.

4. Increased emphasis on soft power: Japan has sought to enhance its soft power and cultural influence in the world through initiatives such as the "Cool Japan" campaign, which promotes Japanese culture and products abroad. Japan has also sought to expand its cultural and educational exchanges with other countries.

5. Active engagement with global issues: Japan has been actively engaged in global issues such as climate change, international development, and disarmament. Japan has contributed to international efforts to address these issues through its participation in the United Nations and other international organizations.

Overall, the peculiarity of Japanese foreign policy after the collapse of the bipolar system has been characterized by a combination of multilateralism, security partnerships, economic diplomacy, soft power, and active engagement with global issues.

Conclusion

After the collapse of the global bipolar system *Riyoukyokutaisei* 「両極体制」 or *Nikiyokutaisei* 「二極体制」 Japan's foreign policy shifted towards closer ties with the United Nations, as Japan assumed the role of an economic donor. The concept of “economic diplomacy” *Keizai Gaikō* 「経済外交」 became a major driving force behind Japan's foreign policy. Despite the collapse of the global bipolar system, the United States remained a superpower in the Far East, and the "Yoshida Doctrine" continued to play a crucial role in Japanese foreign policy. The "security umbrella" agreement between the US and Japan remained unchanged throughout the 20th century and still holds today, with Japan being a powerful economically developed country.

However, after the collapse of the USSR at the end of the 20th century, Japan realized that it needed to gain more political weight within the UN. The weakness of Russia after the Soviet regime re-established led to discussions about the return of the "northern territories" *Etorofu-tō* 「択捉島」 *Kunashiri-tō* 「国後島」 *Shikotan-tō* 「色丹島」 *Habomai-guntō* 「歯舞群島」 of Japan, but the Kuril Islands dispute *Chishima retto funsō* 「千島列島紛争」 remains unresolved. Japanese diplomacy understood that it could only conduct foreign policy within the framework of the US-Japanese agreement 「日本国とアメリカ合衆国との間の相互協力及び安全保障条約」 without risking military conflict. Japan has chosen the path of pacifism, focusing on sustainable economic development and the well-being of its people, rather than engaging in pathos.

Japan's foreign policy after the collapse of the bipolar system was also characterized by its efforts to engage in multilateral diplomacy and to play a more active role in global governance. This included the country's participation in the United Nations peacekeeping operations and its support for the establishment of the International Criminal Court (ICC). Japan's unique approach to diplomacy has resulted in incredible success in its economy. As evidence of its success, Japan's “economic miracle” *Kōdo keizai seichō* 「高度経済成長」 has made it a financially rich state, which is always influential in foreign policy. The Japanese government believes that the duty of any state is to make its people rich, powerful, and happy. The Republic of Kazakhstan can learn from Japan's foreign policy, particularly in terms of economic development and being ready for major geopolitical changes in Eurasia in the next ten to twenty years. As a rich region, Central Asia has the potential to become a major player in the global arena. By studying the powerful model of Japan's economic development and pursuing an independent foreign policy, Kazakhstan can be prepared for the big changes ahead.

Japan's foreign policy in the post-bipolar system can be characterized by several important points: 1. Active engagement in international organizations: Japan has actively participated in international organizations such as the United Nations and the World Trade Organization, advocating for free trade, human rights, and peacekeeping. 2. Strengthening relationships with regional partners: Japan has sought to strengthen its relationships with other countries in the region, particularly with the United States, China, and South Korea, through various economic and security initiatives. 3. Pursuit of a more independent foreign policy: Japan has sought to become a more independent player in the international arena, pursuing a more proactive and assertive foreign policy, particularly in security matters. 4. Focus on economic diplomacy: Japan has prioritized economic diplomacy, promoting free trade agreements and economic partnerships with countries in the region and beyond, as a means to enhance its global influence. 5. Contribution to global challenges: Japan has contributed to global challenges such as climate change, nuclear disarmament, and counterterrorism, through active participation in international frameworks and initiatives.

In conclusion, the collapse of the bipolar system in the early 1990s had a significant impact on Japan's foreign policy. It prompted the country to shift its focus towards economic diplomacy and regional security cooperation, as well as to play a more active role in global governance. These changes in Japan's foreign policy reflected the country's efforts to adapt to a rapidly changing global landscape and to maintain its position as a major player in the international community.

SOURCES

- Gaikō Seisho 1989. 1990-nen 7 gatsu. Gaimushō, Nihon. 「外交青書 1989 年版」 1990 年 7 月。外務省、日本。(in Jap.)
- Gaikō Seisho 1992. 1993-nen 4 gatsu. Gaimushō, Nihon. 「外交青書 1992 年版」 1993 年 4 月。外務省、日本。(in Jap.)
- Gaikō Seisho 1996. Kokuren no Saikasseika o Motomete. 「外交青書 1996 年版」 国連の再活性化を求めて 37-38 pp. <https://www.mofa.go.jp>. (in Jap.)
- Gaikō Seisho 1997. Fukamaru Sōgoizon no Sekai ni Okeru Nihon no Gaikō Seisaku. Daiishshō. Kokuren. 深まる相互依存の世界における日本の外交政策。第一章。国連 (in Jap.)
- Gaikō Seisho 2022. 2021-Nen no Nihon no Gaikō to Kokusai Jōsei, Gaimushō. 外交青書 2022 年版「2021 年の日本の外交と国際情勢、外務省。(in Jap.)
- Index to Proceedings of the General Assembly. Forty – Eighth session 1993/1994. Statements Delivered by Delegates of Japan during the 48th Session of the general Assembly of the United Nations. United Nations Publication. New York, 1995. (in Eng.)
- Dai 49-kai Kokuren sōkai ni okeru nihondaihyō-dan no seimei. Kokuren shuppan-mono. Tōkyō, 1995-nen. 第 49 回国連総会における日本代表団の声明。国連出版物。東京、1995 年。(in Jap.)
- Dai 51-kai Kokuren sōkai ni okeru nihondaihyō-dan no seimei Kokuren shuppan-mono. Tōkyō, 1998-nen. 第 51 回国連総会における日本代表団の声明 国連出版物。東京、1998 年。(in Jap.)

REFERENCES

- Arin, 2005 — Arin O.A. Aziatsko-tikhookeanskiy region: mify, illyuzii i real'nost' [Asia-Pacific Region: Myths, Illusions and Reality]. Moscow: Flinta, Nauka, 2005. 435 p. (in Rus.)
- Burmistrov, 2005 — Burmistrov, P. Yaponiya-KNDR: obostreniye severokoreyskoy yadernoy problemy [Japan-DPRK: aggravation of the North Korean nuclear problem]. Aziya i Afrika segodnya. 2005. No 6. 17 p. (in Rus.)
- Bleistein, 2017 — Bleistein, S. J. (2017). Rapid Organizational Change. About pitfall of Haragei and communication with Japanese people, <https://www.relansa.co.jp/ja/resources/articles>. 1st edition. United Kingdom: Wiley, 2017. p. 89.
- Brzezinski, 1997 — Brzezinski Z.B. The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives. 1st ed. New York: Basic Books, 1997. 89 p.
- Embassy of Japan in Uzbekistan, 2022 — Embassy of Japan in Uzbekistan. (2022) 在ウズベキスタン日本国大使館 [Official Development Assistance (ODA)] <https://www.uz.emb-japan.go.jp> 2022/11/17 (access date 02.02.2023).
- Gaiko Forum, 2002 — Gaiko Forum. 「外交フォーラム」 外務雑誌 Nihon no gaikō-kan 日本の外交観 [Japanese Perspectives on Foreign Affairs.] Foreign Affairs Journal. 2002. July, Vol. 2. No 2. 61 p. (in Jap.)
- Gaikō Seisho, 1990 — Gaikō Seisho. Gaikō Seisho of 1989 Edition, July 1990. Ministry of Foreign Affairs, Japan. Tokyo: Edition of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1990. 129 p.
- Gaikō Seisho, 1993 — Gaikō Seisho. Gaikō Seisho of 1992 Edition, April 1993. Ministry of Foreign Affairs, Japan. Tokyo: Edition of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, 1993. 164 p.
- Gaikō Seisho, 1996 — Gaikō Seisho. Seeking to revitalize the United Nations, 1996. Pp. 37–38 <https://www.mofa.go.jp>. (in Jap.)

Gaikō Seisho, 1998 — *Gaikō Seisho*. Japan's Foreign Policy in a World of Deepening Interdependence. Chapter I. United Nations.] Japan. Tokyo: 2-2-1 Kasumigaseki, Chiyoda-ku, 1998. Pp. 109, 152. <https://www.mofa.go.jp>. (access date 02.02.2023). (in Jap.)

Gaikō Seisho, 2022 — *Gaikō Seisho*. Japanese Diplomacy and International Situation in 2021, Ministry of Foreign Affairs, Japan. Tokyo: Edition of the Ministry of Foreign Affairs of Japan, 2022. Pp. 148–149. (in Jap.)

Milliyet Newspaper, 2023 — *Milliyet Newspaper*. İngiltere-ve-Japonya'dan-Savunma-Anlaşması [Defense treaty between England and Japan], 2023. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/ingiltere-ve-japonyadan-savunma-anlasmasi> (access date 12.01.2023). (access date 02.02.2023). (in Turk.)

Miyabayashi, 2022 — *Miyabayashi Y.* Explains the meaning and usage of kiringi. How to write an approved request for approval and example sentences, 2022. <https://kigyolog.com/article>. (access date 14.12.2022). (in Jap.)

Shigoto Seikō no Kagi, 2020 — *Shigoto Seikō no Kagi*. Nemawashi ga bijinesu seikō no kagi! “Nemawashi” no gihō to wa? 根回しがビジネス成功のカギ! 「根回し」の技法とは? [Nemawashi is the key to business success! What is the “Nemawashi” technique?], 2020. <https://www.staffservice.co.jp/> 12.23. (access date 02.02.2023). (In Jap.)

Statements, 1995 — *Statements*. Statements Delivered by Delegates of Japan during the 49th Session of the general Assembly of the United Nations. Tokyo: United Nations Publication, 1995. 67 p. (in Jap.)

Statements, 1998 — *Statements*. Statements Delivered by Delegates of Japan during the 51th Session of the general Assembly of the United Nations. Tokyo: United Nations Publication, 1998. 103 p. (in Jap.)

Statements, 2022 — *Statements*. Statement of General Secretary UN António Guterres “Secretary-General's remarks to the press at Japan National Press Club”. 2022. 08 August. p. 1. <https://www.un.org>. (access date 02.02.2023).

Strel'tsov, 2019 — *Strel'tsov D.V.* Sistema 1955 goda: vneshnyaya i vnutrennyaya politika Yaponii epokhi kholodnoy voyny [System of 1955: Foreign and Domestic Policy of Japan in the Cold War Era]. Moscow State Institute of International Relations (University) of the Ministry of Foreign Affairs of Russia; Moscow: Oriental Literature Publishing House, 2019. 90 p. (in Rus.)

Tokyo Shinbun // January 17, 1993. 2 p. 東京新聞 1993 年 1 月 17 日 (in Jap.)

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 41–52, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52

THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF TEXTBOOKS IN KAZAKH LANGUAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Ardak Nurmukhambetov

¹Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts (127, Panfilov Str. 030000, Kazakhstan)

Doctor PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Nurmukhambetov A.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The Bolsheviks, who came to power after the October Revolution, made radical changes in the field of education. Secular education was introduced, and the work of traditional educational institutions operating in the Kazakh steppe was limited. Madrassas and schools that performed their task in the traditional Kazakh society were classified as institutions of confessional education. As a result, schools corresponding to the secular education system began to open in the Kazakh land. In the early years, many problems were encountered. The shortage of buildings and the material and technical condition of the schools were in very serious condition. Also, one of the important tasks was the lack of textbooks in the Kazakh language. *Goals* – to determine the contribution of national figures to the writing of textbooks in the Kazakh language. Reviewing the list of textbooks that should have been written according to the plan. Assessment of the participation of the national intelligentsia in the preparation of textbooks in the Kazakh language. *Results.* The article reveals the history and features of textbooks written at the beginning of the twentieth century by A. Baitursynov, M. Tynyshpayev, Kh. Dosmukhamedov, S. Asfendiyarov, etc. *Conclusions.* Along with the writing of textbooks, Kazakh versions of scientific terms were formed by national figures. They were able to make a great contribution to the transformation of the Kazakh language into the language of science. Textbooks in the Kazakh language are written taking into account national values and national characteristics.

Keywords: secular education, textbook, national figures, school, regulations, people's Commissariat of Education, terms, system

For citation: Nurmukhambetov A.A. The role of the national intelligentsia in the preparation of textbooks in Kazakh language in the early XX century // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 41–52. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОҚУЛЫҚТАР ДАЙЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ

Ардақ Амангелдіұлы Нұрмұхамбетов

¹Темирбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Панфилов көш., 127-үй, 050000. Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Нұрмұхамбетов А.А. 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктердің білім саласына түбегейлі өзгерістер енгізді. Зайырлы білім беру ісі қолға алынып, қазақ даласында өз қызметін атқарып келген дәстүрлі білім беру мекемелерінің жұмыстарына шектеу қойылды. Дәстүрлі қазақ қоғамында өз міндетін толыққанды атқарып келген медреселер мен мектептерді конфессионалды білім беру мекемелері қатарына жатқызылды. Нәтижесінде қазақ жерінде зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін мектептер ашыла бастады. Алғашқы жылдары кедергісін келтірген жайттар көптеп кездесті. Ғимараттардың жетіспеушілігі мен мектептердің материалдық-техникалық жағдайлары өте ауыр жағдайда болды. Сонымен қатар маңызды міндеттердің бірі қазақ тіліндегі оқулықтардың жетіспеушілігі болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — XX ғасыр басында қалыптасып ұлт қайраткерлері қазақ тіліндегі оқулықтарды жазу ісіне қосқан үлестері және жазылуы тиіс болған оқулықтардың тізімін айқындау. Жоспарға сай орындалып, жарық көрген еңбектерді саралау арқылы, ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне қатысуына баға беру. *Нәтижелер.* Мақалада XX ғасыр басында жарық көрген және Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің дамуына үлес қосқан А. Байтұрсынұлы, М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, С. Асфендияров және тағы да басқа ұлт зиялыларының оқулықтарының жазылу тарихы мен ерекшеліктері ашылады. *Қорытынды.* Ұлт қайраткерлері оқулықтарды жазумен қатар, ғылыми терминдердің қазақша баламаларын да қалыптастырды. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру ісіне үлкен үлес қоса алды. Қазақ тіліндегі оқулықтар ұлттық құндылықтар мен ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып жазылды.

Түйін сөздер: зайырлы білім, оқулық, ұлт қайраткерлері, мектеп, ереже, Ағарту халық комиссариаты, терминдер, жүйе

Дәйексөз үшін: Нұрмұхамбетов А.А. XX ғасыр басында ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтар дайындаудағы рөлі // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 41–52. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ УЧЕБНИКОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ардақ Амангельдыевич Нурмухамбетов^{1}*

¹Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова (ул. Панфилова, д. 127, 050000 Алматы, Республика Казахстан)

PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Нұрмұхамбетов А.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Большевики, пришедшие к власти после Октябрьской революции, внесли радикальные изменения в сферу образования. Было введено светское образование, ограничена работа традиционных образовательных учреждений, осуществлявших свою деятельность в казахской степи. Медресе и школы, выполнявшие свою задачу в традиционном казахском обществе, были классифицированы как учреждения конфессионального образования. В результате на казахской земле стали открываться школы, соответствующие светской системе образования. В первые годы возникало много проблем. Наблюдалась нехватка зданий и материально-техническое состояние школ было плохим. Также одной из важных задач стала нехватка учебников на казахском языке. *Цель и задачи исследования* — определить вклад национальных деятелей в написание учебников на казахском языке. Рассмотрение списка учебников, которые должны были быть написаны по плану. Оценка участия национальной интеллигенции в подготовке учебников на казахском языке. *Результаты.* В статье раскрывается история и особенности учебников, написанных в начале XX века А. Байтурсиновичем, М. Тынышпаевым, Х. Досмухамедовым, С. Асфендияровым и др. *Выводы.* Наряду с написанием учебников национальными деятелями были сформированы казахские версии научных терминов. Они смогли внести большой вклад в превращение казахского языка в язык науки. Учебники на казахском языке были написаны с учетом национальных ценностей и национальных особенностей.

Ключевые слова: светское образование, учебник, национальные деятели, школа, положение, Народный комиссариат просвещения, термины, система
Для цитирования: Нурмухамбетов А.А. Роль национальной интеллигенции в подготовке учебников на казахском языке в начале XX века // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 41–52. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52.

Кіріспе

XX ғасыр басында орын алған саяси өзгерістерден кейін билікке келген большевиктер білім саласына үлкен өзгерістер енгізді. Зайырлы білім беру жүйесіне артықшылықтар беріп, мектептердің жаңа үлгісі ашылды. Алғашқы жылдары түрлі қиындықтар орын алды. Солардың бірі мектептерді оқулықпен қамтамасыз ету мәселесі болды. Орын алған қиындықтарды шешу мақсатында ұлт қайраткерлері жаңа жүйеге сай оқулықтар жазу ісін қолға алды. Арнайы комиссия құрылып, жазылуы тиіс оқулықтардың нақты жоспары қабылданды. Жоспарға сай ұлт қайраткерлері қажетті оқулықтарды жазып, ғылыми қауымдастыққа танымал оқулықтарды қазақ тіліне аударды. Қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар оқушыларға мол мәлімет беріп қана қоймай, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға талпыныстар жасалды. Ұлт қайраткерлері енгізген қазақ тіліндегі ұғымдар мен терминдер күні бүгінге дейін қолданыста.

Материалдар мен әдістер

Мақалада тарих ғылымымен қатар қоғамдық ғылым салаларына белгілі бірқатар әдістер қолданысқа ие болды. Мәселеге қатысты материалдардың үлкен бөлігі архив құжаттары болып табылады. Құжаттардағы мәліметтерді өзара салыстырмалы талдап, мәселенің жан-жақты ашылуына көңіл бөлінді. Басшылыққа алынған принциптердің бірі объективтілік болды. Мәселенің шынайы сипатталуына мән бере отырып, нақты тұжырымдар жасалды. Әрине біз кез-келген деректердің әлеуметтік табиғатына ерекше мән бердік. Өйткені көптеген деректер коммунистік идеология үстемдік етіп тұрған тарихи кезеңде пайда болған. Мұндай деректерді сыни талдай отырып, жасырын мәліметтерді де табуға әрекеттер жасалды.

Талқылау

XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне атсалысуы, қабылданған жоспарлар мен жарық көрген оқулықтардың ерекшеліктері туралы мәліметтердің үлкен бөлігі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорларында сақталған. № 14, № 2057, 2057, № 693 қор құжаттары ұлт қайраткерлерінің қызметін айқындайды. Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмысы барысында Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің № 1169 қор құжаттары мен Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінің № 2306 қор құжаттары пайдаланылды.

XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің дайындаған оқулықтарының түпнұсқаларымен қатар, кейінгі жылдары қайта басылған оқулық нұсқалары пайдаланылып, жан-жақты талданды. Атап айтқанда А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы, С. Асфендияров, М. Тынышпаев, Т. Шонанұлы, Ә. Ермаков, Ж. Кудерин, Қ. Кемеңгерұлы сынды ұлт зиялыларының оқулықтарымен жүйелі танысып, ерекшеліктері анықталды. Әрине аталған мәселеге қатысты бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары да жарық көрген болатын. Мақала барысында аталған ғылыми-зерттеу жұмыстарының мәліметтері пайдаланылып, жетекші ойлары мен ұстанымдары басшылыққа алынды.

Нәтижелер

Зайырлы білім беру жүйесіне сай жарық көрген оқулықтардың XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын алға дамыту мен оқушылардың таным деңгейінің өсуіне үлкен ықпал етті. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен қоғамдық өмірдің барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшыраған болатын. Әсіресе түбегейлі өзгерістер білім беру саласын күтіп тұрды. Жалпы қазақ даласында білім беру ісіне ерекше көңіл аударылғаны белгілі. Ұзақ жылдар көлемінде бұл міндетті мектептер мен медреселер дұрыс атқарып келгені белгілі. Әлеуметтік жіктелістеріне қарамастан бүкіл қазақ қоғамын қамти алған бұл білім мекемелерінің шынайы қызметтері туралы пікір әсіресе кеңестік билік жылдарында қатты бұрмаланды. Мысалы, мектеп–медресе тек діни бағытта білім берген мекеме болғандығы туралы пікір тарихнамаға берік орнықты. Алайда мектеп-медреселерде арифметикамен қатар өзге де қажетті пәндердің оқытылғандығы туралы пікірлер назардан тыс қалды. Тек медреселік білімі ғана бар тарихи тұлғаларымыздың араб, парсы және түрік тілдерін жетік білгендігін ескерсек, дәстүрлі қазақ қоғамындағы мектеп-медреселер балалардың білімді болып қалыптасуына үлкен үлес қосқандығы байқалады. Мектеп–медреселердің жұмысы көп жағдайда білім беретін ұстаздың кәсіби дайындығына байланысты болып отырды. Қазақстан аумағындағы барлық мектеп-медреселердің ортақ жұмыс жоспарының болмауы да оның басты кемшіліктерінің бірі саналды. Алайда мұндай мәселелер дәстүрлі білім беруге бағытталған мектеп-медресе жұмыстарының қызметіндегі оң нәтижелерді толыққанды жоққа шығара алмайды.

Азамат соғысы аяқталған соң, Алаш-Орда үкіметі төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлерін большевиктер жағына шығару жұмыстары басталды. Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің 1919 жылдың 4 сәуіріндегі қаулысына сай бұрынғы Алаш–Орда үкіметінің мүшелерін кеңестік жұмыстарға алып, мүлдем қудалауға тыйым салынды (ҚР ОМА. 14-қ. 3-т. 4-іс. 3–5-пп.). Ұлт зиялылары қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын даярлау ісіне үлкен үлестерін қосты. Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуі жағдайында үлкен жұмыстарды атқарған зиялы қауым өкілдерінің бірі де Ахмет Байтұрсынұлы болды. Білім беру үдерісін жетілдіру, оқулық мәселесі, орта біліммен қатар, кәсіптік техникалық білім беру сынды сол заманның өзекті мәселелерінің барлығын шешуге тырысқан ол 1921 жылдың ақпан айында жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясын ұйымдастырды. Талқыланған өзекті мәселелер қатарында оқулық мәселесі де болған. Нәтижесінде осы жылдан кейін жалпы білім беретін мектептерді

әдістемелік құралдар, оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар белсенді жүре бастады. Жергілікті халық үшін кітап шығару ісі бойынша ғылыми комиссия құрылады. 1921 жылдың 21 сәуірінде сол комиссия жұмысының жоспары жарияланды. Сол жоспарға қарасақ, 1921 жыл мен 1922 жылдар аралығында бірқатар оқулықтар мен оқу құралдары және әдеби шығармалар жариялануы тиіс болды:

1. Ахмет Байтұрсынұлы:
 - Қазақ әліппесі;
 - Қазақ тілінің грамматикасы I бөлімі;
 - Қазақ тілінің грамматикасы II б;
 - Ана тілі бойынша әдістемелік жазбалар.
2. Міржақып Дулатов:
 - Арифметика бойынша есептер I бөлім;
 - Арифметика бойынша есептер II бөлім;
 - Қазақ хрестоматиясы.
3. Тоқтабаев «Жалпы география»
 - Түркістан географиясы.
4. Х. Досмұхамедұлы:
 - Табиғаттану;
 - Зоология I бөлім;
 - Зоология II бөлім.
5. Басмарин. Что такое грамматика и молния. Научно-популярный очерк.
6. Қазақ ертегілері мен эпостарының жеті шығарылымы.
7. Өлеңдердің жеті жинағы (Байтұрсынов, Дулатов, Дөнентаев, Қарашев, Жұмабаев және т.б).
8. Абайдың өлеңдер жинағы.
9. Қазақ ақындарының лирикалық шығармаларын жариялау жоспарланды (ОҚО МА. 1169-қ. 12-т. 46-іс. 121-п.). Аталған жоспар ұлт қайраткерлерінің мектептерді зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы алғашқы қадамдары болды.

Комиссия мүшелері өте ауқымды жұмыстар атқарды. Жоспардың ішінде комиссия ерекше мән бергені мектеп оқулықтарын даярлау ісі болған. Осы мақсатта мұғалімдер мен шығармашылық жұмыстармен айналыса алатын адамдардың жиындарын өткізіп, қандай оқулықтар қажет екендігі анықталды. Аударылуы тиіс оқулықтар топтастырылып, ғылыми терминологияны қалыптастыру үшін арнайы адамдарға да тиісті тапсырмалар берілді. Комиссия алдында тұрған тағы бір маңызды мақсаттардың бірі — А. Диваевтан сатып алған қазақ халқының әдебиеті мен этнографиясына қатысты мәліметтерді жүйелеу, тізімдеу ісі саналды. Аталған мәліметтер 1920 жылы Сырдария мен Жетісу өлкесіне жасалған ерекше экспедиция барысында жиналған болатын. Нәтижесінде 1921 жылдың өзінде біз жоғарыда атап өткен оқулықтардың басым көпшілігі баспаға берілді. 1921 жылы Семей қаласынан Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» еңбегі жарияланды. Сондай-ақ Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» да осы жылы жарияланған болатын. Атап өтетін жайттардың бірі — аталған еңбектер осыған дейін Орынбор қаласынан басылып шыққан болатын. Қазақ тілінің оқу заңдылықтарына қатысты Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінің мазмұны 1917 жылдан кейінгі саяси жағдайға байланысты өзгеріске ұшырады. Патшалық Ресей билігі тұсында 1914 жылы жарық көрген «Оқу құралы» оқулығында келтірілген мысалдар большевиктердің саяси ұстанымдарына сай келмегені анық. Сол себепті де 1921 жылы шыққан «Оқу құралы» еңбегінің мазмұны арнайы тексерістен өтті. 1922 жылы баспа меңгерушісі Н. Төрекұловтың Ресей кеңестік федеративті

социалистік республикасының Халық ағарту комиссариаты жанындағы ұлттық азшылық кеңесіндегі Розенге жолдаған хатында Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты еңбегіне пікірін білдірген. Хатта А. Байтұрсынұлы оқулығының мазмұны жаңа саяси жүйенің талаптарына сай түзетілгені көрсетіліп, қайта басылып шыққан 70 беттік бұл еңбектің бұрынғы басылымдардан қарағанда кемшілігі жоқ екендігі айтылады. Ең бастысы жаңа шыққан еңбектен діни терминдер мен ұғымдар алынып тасталған. Сондықтан бұл шыққан еңбек Кеңестік мектеп үшін тиімді болатындығына ерекше назар аударылған. Шындығында Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын оқытуға тиімді болатын етіп жаңа мәтіндер қосқан болатын. Дегенмен жаңа оқулыққа қойылатын жаңа талаптардың да бар екендігін атап өтіп, оларды төмендегідей жіктеді:

– «Балалардың түсінігі қабылдайтындай етіп, кеңестік қоғамға тән белгілерді енгізу керек. Өйткені мұндай белгілер мүлдем жоқ;

– Кітаптағы «Ұйқышы (52–53 беттер), «Үлеске ұсталық» (67 бет) сияқты әңгімелерді алып тастау қажет. Өйткені бұл әңгімелер қазақ баласын діни міндеткерліктен азат және интернационалдық бағытта қалыптасуына кедергісін келтіреді;

– Келесі шығатын оқулықты шығарар кезде сурет сынды қосымшаларды пайдалану керек. Жаңа шыққан оқулықта суреттер мүлдем жоқ» деген болатын (РФ МА. 2306-қ. 1-т. 1920-іс. 4-п.). Бұл большевиктердің билігі орнаған алғашқы жылдары Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің еңбектеріне деген сенімсіздіктің болғандығын көрсетеді.

1917 жылдың қазан революциясына дейін жарық көрген еңбектердің бірі Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» оқулығы болды. 1914 жылы Орынбор қаласында орналасқан «Дін мағишат» деп аталатын баспаханадан шыққан болатын. Аталған оқулық та қазан революциясынан кейін большевиктік биліктің ықпалына сай түзетілді. 1922 жылы және 1927 жылы Қазақстан мемлекеттік баспасөзінен бастауыш мектептерінде екі жыл оқытылатын оқулық ретінде басылып шықты. Оқушыларға арналған бұл кітаптың бір ерекшелігі қазақ тіліне жаңа ұғымдар мен терминдердің қолданысы десек те болады. Міржақып Дулатұлы қолданған математикалық терминдер күні бүгінге дейін пайдаланып келеміз. Қосу мен алу, көбейту мен бөлу, ондықтар мен жүздіктер сынды ұғымдар сол еңбекте алғаш қолданысқа ие болған. Кітап Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» сынды бірнеше рет қайта басылып шыққан. Әрине алғаш шыққан оқулықтардың сапасы бүгінгі оқулықтар сынды болмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлерінің оның барынша заман талаптарына сай болуына көңіл бөлді. Тіпті сол жылдары араб емлесінде жазуға арналған пернетақтаның өзін табу өте қиын болды. Осы мақсатта Ағарту ісінің халық комиссары болған Ахмет Байтұрсынұлы осындай пернетақтасы бар жазу құрылғыларын алу мақсатында Қазан және Уфа қалаларында да іс-сапарда болған (Батырханова және т.б., 2019: 128). Алғаш жарық көріп, жаңадан ашылған қазақ мектептеріне берілген оқулықтар қазақ тілінде жарық көрді. Жалпы ұлт қайраткерлері оқулықтардың тіліне ерекше мән берген. Мысалы, Міржақып Дулатұлы оқушылардың бастауыш мектеп оқушыларына арналған оқулықтардың ана тілінде болуына ерекше назар аударды. Өйткені оқулықтар өз ұлтының болмысы мен ерекшеліктерін, тұрмысы мен дүниетанымын ескере отырып жазылып, оқытылғанда ғана оқушының бойында ұлттық рух сіңеді деген пікірді басшылыққа алған. Бастауыш мектепте ұлттық рухы бойына дарыған оқушылар қай елдің немесе ұлттың мектептерінде білім алса да, ұлттық рухы ешқашан жасымайтын болады деген пікірі күні бүгінге дейін өзекті деп санаймыз (Тілешов, Қамзабекұлы, 2014: 15). Сондықтан да болар өзінің «Есеп құралы» оқулығында келтірген мысалдары ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктермен тығыз байланыста беріледі. Мысалы, бастауыш сыныптарында онға дейінгі сандарды қосу сынды мысал есептерде «асық» санау арқылы түсіндірді. Ал алу, көбейту сынды амалдарды орындауды үйретуге бағытталған есептер барысында төрт түлік малдарды мысалға келтіру арқылы үйретуге тырысты. «Есеп құралы»

еңбегінде мысал есептерде Міржақып Дулатұлы Тоқтамыс, Абылай, Бөгенбай есімдерін жиі пайдаланады. Мұның өзі тарихи сананы қалыптастыру бағытында автордың керемет шешімі болған (Дулатұлы, 2013: 113–153). Әрине автор өз кезегінде ұлттық құндылықтармен қатар, орын алған жағдайлар мен заман ағымына сай болу мәселесін де назардан шығармады. Ана тілімен қатар, оқушылардың орыс тілін де жетік меңгеру керектігін баса атап өткен. Оның себептерін заң мен мерзімді басылымдардың орыс тілінде екендігін айта келе, адамның қоғамда өз орнын табуы үшін орыс тілі қажет деп түйіндеді (Дулатұлы, 2013: 71–72). Міржақып Дулатұлының оқулығы қарапайымнан күрделіге өту принципі ерекше сақталған еңбектердің бірі. «Әуелгі онның ішіндегі сан» деп аталатын бөлімінде бірден онға дейін санау, содан соң оннан бірге қарай кейін санау, әуелгі ондықтың ішіндегі сандарды қосу, әуелгі ондықтың ішіндегі сандарды кемітуден басталады. Бұл ретте Міржақып Дулатұлы мұғалім үшін осы математикалық амалдардың белгісінің қалай жазылатындығын үйретуге дейін нұсқаулықтар береді. Қосу және алу амалдары бар мысал есептерді де балалардың жас шамасына сай етіп, қарапайым түрде бере білген. Кейіннен көбейту амалдарының орындалу жолдарын мысал есептермен беріп, қосу, алу және көбейту амалдарын тағы бір мысал есептер арқылы пысықтап, қайта бекітуге ерекше мән берген. Бөлу амалын бөлек қарастырып, осы төрт амалды тағы бір пысықтаған. Демек Міржақып Дулатұлы бастауыш сынып оқушыларының осы қарапайым математикалық амалдарды ғана емес, кез-келген тақырыптың толық бекітілгеніне ерекше мән береді. Қарапайым есептерден кейін барып қана, жүздің ішіндегі ондықтар есебіне көшеді. Сәйкесінше қайтадан жүздің ішіндегі ондықтарды қосу, алу, көбейту, бөлу амалдарын арнайы қарастырып, мысал есептермен бекітіп отыруға көңіл бөледі. Атап өткеніміздей, мысал есептер оқушылардың күнделікті өміріндегі таныс есімдер, белгілі шаруашылық түрлерінің ерекшеліктерін, ұлттық ойын түрлері сынды қазақ балаларына белгілі, қабылдауға жеңіл мысалдармен беруі сөз жоқ ұтымды тәсіл болды. Мысалы «Жоламанның 56 саулық, 35 тоқтысы бар. Ол күземнің алғашқы күні 27 саулығы мен 18 тоқтысын қыркып алды» дей келе, оқушылар үшін қыркылмай қалған түліктер санын табындар деген тапсырма беріледі. Оқушы үшін өздеріне таныс ахуалды мысал еткен мұндай қарапайым есептерді табу әрине салыстырмалы түрде жеңіл болған. Келесі екінші жылдыққа арналған «Есеп құралы» еңбегі күрделене түседі. Ендігі кезекте жүздіктер мен мың сан ішіндегі сандарды қосу, алу, көбейту мен бөлу амалдарын орындап, мысал есептері де күрделене түседі. Мысал есептерінде жекелеген мысалдарды орыс оқулықтарынан алған. Өйткені дюжина сынды сөздер аударылмастан беріледі. Керісінше кейбір сөздерді орысшадан тура аудармай, қазақшалауға тырысқан. Қазіргі таңда «Геометрия» пәнінде үшбұрыш деген пішін бар. «Есеп құралы» еңбегінде үшбұрышты «үшкіл» атауымен берген. Сонымен қатар көлемді анықтауда шаршы сантиметр және шаршы дүйім сөзін қолданады. Қазіргі таңда өлшемді білдіретін «дюйм» ұғымын Міржақып Дулатұлы қазақы «дүйім» сөзімен алмастырды. Әрине Міржақып Дулатұлы XX ғасырдың 20-30 жылдарының өзінде оқу үдерісінің түрлі белсенді әдіс-тәсілдер негізінде оқытуға көңіл аударды. Осы мақсатта оқулықтан бөлек әр оқушы өзіне қатты қағаздан «Есеп тақтасын» жасап алуын талап етті. «Есеп тақтасы» рим сандарымен белгіленген тоғыз баған және тоғыз жолдан тұратын кесте түрінде болды. Әр баған мен жолдың түйіскен жеріне түрлі ондық, бірлік сандар жазылды. Оқушылардың есеп шығару мүмкіндіктерін арттыру мақсатында әр бағандағы сандарды қосып, шешімін жаздырып отырды. Осылайша «Есеп тақтасы» арқылы сабақтан тыс уақытта да түрлі тапсырмалар берілді. Сөзсіз Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» еңбегі қарастырып отырған кезеңдегі зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтардың бірегейі болғандығы анық. Алдағы уақытта Алаш қайраткерінің математика саласындағы бірегей бастамалары қолдауға лайық. Қазақ тарихында өз есімдерін қалдырған тұлғаларды мысал есептер барысында қолдану сөзсіз оқушылардың тарихи санасының қалыптасуымен қатар, аталған тұлғалардың есімдерін келтіру сөзсіз оқушылардың сол тарихи кезең және тұлғаларымыздың тарихтағы

орнын іштей түйсінуге түрткі болар еді деп есептейміз. Сонымен қатар ғылыми терминдерді қазақшалау барысында оқушыларға жақсы таныс сөздерге артықшылықтар беруі де құптарлық.

1922 жыл мен 1923 жыл аралығында қазақ тілінде 14 оқулық дайындалды. Зайырлы білім беру жүйесіне сай қазақ тіліндегі оқулықтардың дайындалуына Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариатының шешімдері де ықпал етіп отырған. 1924 жылдың 21 ақпанында Республиканың Мемлекеттік Ғылыми кеңесінде Мемлекеттік баспа коллегиясының 16 ақпандағы қаулысына сай бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарды баспа жоспарына енгізу көзделді. Оқулықтар мен оқу құралдары өзбек, қазақ және түрікмен тілдерінде жарық көруі тиіс болған. Мұндай оқулықтар қатарында География, Табиғаттану, бастауыш сыныптарына арналған орыс тілі оқулықтары бар. Өзбек тіліндегі оқулықтармен қатар, М. Жұмабаевтың «Бөбек» хрестоматиясы да жариялану жоспарланады (ОҚО МА. 1169-қ. 12-т. 66-іс. 54-п.). 1921 жылдың ақпан айында ұйымдастырылған жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясынан кейін қабылданған жоспарға сай Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», «Баланы тәрбие қылу жолдары» сынды еңбектері де жарыққа шыққан болатын.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін қазақ тіліне қатысты Қ. Кемеңгеровтың «Оқу құралы» мен «Орысша–қазақша тілмаш» деп аталатын еңбектері жарық көрді. Сұлтанбек Қожанов та математика саласы бойынша «Есептану құралы» деп аталатын оқулығын шығарды. Бейімбет Майлин «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулығын жазды. Осы жылдары шыққан еңбек авторлары ерекше мән берген мәселелердің бірі — ғылыми терминдерді қазақшалау болды. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруды мақсат етті. Ғылыми терминнің мағынасын тура ашатын қазақша баламасын табу ісінің оңай емес екендігін ұлт қайраткерлері ерекше атап өтті. Мағжан Жұмабаев қазақ мектептерінде педагогика сынды пән болмағандықтан осы салаға қатысты ғылыми терминдердің қазақша нұсқасын дәл табу қиын мәселе екендігін атап өтеді. Өз еңбектерінде ғылыми терминдердің орнына қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін жиі пайдалануға тырысады (Мажитаева, Қалыбаева, 2010: 142).

Жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептерін түрлі әдістемелік нұсқаулықтар, мектеп оқулықтарымен қамтамасыз ету ісінде бірқатар ұлт қайраткерлері атсалысқан. Бұл әсіресе Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше белсенді жүрген. Мысалы, қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісінде Халел Досмұхамедұлының да сіңірген еңбегі зор. Мысалы, сол біз қарастырып отырған 1922 жылдан бастап мектеп оқулықтарын жазу ісін қолға алып, «Жануарлар» мен «Табиғаттану», сонымен қатар «Адамның тән тірлігі» сынды мектеп оқулықтарын жазып шығарды. Бұл еңбектердің маңыздылығы қазақ тіліндегі биология мен анатомия, сондай-ақ зоология мен физиология сынды ғылым салалары бойынша терминдер мен ұғымдарды қалыптасуы болып табылады. Х. Досмұхамедұлының өмірі мен қызметін зерттеу ісіне өзіндік үлесін қосқан зерттеуші Ғ. Әнес Алаш қайраткерінің мектеп оқулықтарын даярлау ісіне атсалысқандығы туралы бірқатар мәліметтер береді. «Адамның тән тірлігі» деп аталатын оқулығына жазған алғысөзінде Х. Досмұхамедұлының XX ғасырдың 20–30 жылдары қазақ мектептеріне қажетті оқулықтарды дайындаудағы ролі анықталған. Х. Досмұхамедұлының 1922 жылы Ташкент қаласынан «Табиғаттану» және «Жануарлар» оқулығының I және II бөлімі, 1926 жылы Қызылорда және Мәскеу қалаларынан 2–3-ші басылымдары, 1928 жылы Қызылорда мен Мәскеу қалаларынан 3-ші басылымы, 1926 жылы Ташкент қаласынан «Жануарлар» оқулығының III бөлімі, 1927 жылы «Адамның тән тірлігі» сынды оқулықтары жарық көреді (Досмұхамедұлы, 2019: 4). Аталған еңбектердің ғылыми құндылығы өте жоғары. Оқулықтарындағы нақты ғылыми түсіндірмелермен қатар, ғылыми терминдердің қазақша нұсқаларын жасап шығару ісіне зор үлесін қосқан. Бұл ретте Х. Досмұхамедұлының кәсіби біліктілігін жоғары атап өтуіміз керек. Тіл ғылымы саласының заңдылықтары мен ерекшеліктерін де Х. Досмұхамедұлы терең білген. Сол себепті өзінің еңбектерін терминдердің жаңа қазақша нұсқаларының дұрыс — бұрыстығына қатысты көптеген

пікір білдірген. Аталған оқулықтарды жазу барысында да сол ғылым салаларындағы ғылыми терминдердің қазақша баламасын дәл тауып, ғылыми айналымға қосқан. Өзінің еңбегінде «барынша нағыз қазақ сөзін алу» және «ғылым атауларын түсінікті қылуға тырысқан» (Досмұхамедұлы, 2017: 6). «Адамның тән тірлігі» оқулығына келер болсақ, аталмыш еңбекте анатомия ұғымы, адам денесіндегі элементтері мен жалпы бітімі, ұлпа, ет, қан, мүше жүйелері, сүйек жүйесі, қан жүйесі, тыныс жүйесі, өкпе, қарын, ас, өте, тері, зәр шығару жүйесі және тағы да басқа адам мүшелерінің қызметі туралы көптеген ғылыми әлеуеті жоғары мәліметтер беріледі. Бір ерекшелігі Х. Досмұхамедұлы анатомия саласының ғылыми терминдердің қазақша баламаларын беруде бірегей тәсілді қолданған. Ғылыми терминдерді қазақша ұғыммен алмастырмай, керісінше ғылыми терминдерді қазақтың бір сөзі ретінде бұрмалаған. Мысалы «Адамның тән тірлігі» еңбегінде микроскоп ұғымы «мекрескеп», элемент сөзі «элемент», доктор – «доктыр», физиология – «пизиелогие» сөздерін кездестіреміз. Сонымен қатар оқулықта саулық сақтау білімі немесе кегигене, менерал сынды ұғымдар кездеседі. «Адам денесіндегі элементтер» тарауында қышқылтуым (оттегі), сутуым (сутегі), құлар (хлор), натыр (натрий), калый (калий), мегінез (магний), паспар (фосфор) атты элементтерді атап өткен. Бір қарағанда осы саладағы ғылыми терминдерді қазақша ыңғайға бұрмалау өрескел көрінуі мүмкін. Х. Досмұхамедұлы тіл ғылымының білгірі болғанын атап өттік. Ғылыми терминдерді тура айтылуы бойынша оқулықтарға енгізген жағдайда қазақ тіліне тән дыбысталу ерекшелігі бұзылатынын жақсы түсінді. Қазақ тілінің артикуляция және акустикалық ерекшеліктерінің өзгеретіндігі анық еді. Кірме сөздерді, кірме терминдер оқулыққа сол күйінде берілсе, ол жалпыхалықтық сипат алуы мүмкін және қазақ тілінің қолданыс заңдылығы да өрескел бұзылады деп есептеген. Сонымен қатар біздің пікірімізше, ғылыми терминдерді қазақшалау барысында өте сақтық керек. Қазіргі таңда ғылыми термин немесе қарапайым кірме сөздерді адам түсіне алмайтын сөздермен алмастыруға деген әрекеттерді байқаймыз. Тіпті естігенге тұрпайы сөздер де кездесіп жататындығы жасырын емес. Осы тұрғысынан келгенде Х. Досмұхамедұлы ұстанымы дұрыс. Х. Досмұхамедұлы аталған терминдерді қазақ тілінің ерекшеліктерін ескеру арқылы қолданған. Өйткені қазақ халқы кірме сөздерді өз ыңғайларына сай етіп қолданғаны белгілі. Тіліміздегі доктыр, өкіл (укол), Ресей, Мәскеу, бөтелке, үстел, жәшік, кәмпит және тағы да басқа сөздерді қазақи нақышпен айтылып, бүгінде өзіндік мағынаға ие болды. Әрине орыс тілінен енген сөздердің өзі латын тілінен алынған. Сол доктор, физиология, анатомия сөздері латын тілінен алынған. Түпнұсқаны қазақша нақышқа келтіру ұғымдарды халықаралық мағынасынан алшақтамай қолдану дегенді білдіреді. Түптеп келгенде ол қазақ тілінің және оның заңдылықтары мен дыбысталу ерекшеліктерін сақтап қалудың кепілі болып табылады.

Х. Досмұхамедұлы өзінің еңбегінің соңында Ағарту халық комиссариаты қабылдаған ғылыми терминдерді көрсетіп, әрқайсысының анықтамасын қоса береді. Келтірілген ғылыми терминдерді саралайтын болсақ, бүгінгі күнге дейін қолданып жүрген сөздер бар. Олардың қатарында зат алмасу, мамандану, түтікше без, бүйрек қуысы, қанның қызыл түйіршігі сынды басқа да енгізген сөздері қазіргі таңдағы медицина саласында қолданыста.

Ұлт қайраткерлері арасында орыс және батыс оқулықтарын да аударып, жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептеріне қажетті оқулықтар шығару ісімен айналысқандары да болған. Мысалы, Қошке Кемеңгерұлы ақын, жазушы, драматург қана емес, ауыл шаруашылығы, химия, қазақ тілі оқулықтарының авторы, аудармашы болған. Қазақ тілі саласына қатысты 1925 жылы Мәскеу қаласынан «Қазақша-орысша тілмаш» еңбегі шығады. 1927 жылы Г.В. Архангельский құрастырған «Грамматика казахского языка» деп аталатын еңбектің редакциялығын басқарды. 1929 жылы Қызылорда қаласынан «Оқу құралы (жабыропалықтар үшін)» деп аталатын оқулығын жарыққа шығарды. «Оқу құралы» екі кітаптан тұрады. Бірінші кітап аптасына 12 сағат қазақ тілі оқылатын мектептер үшін бір жылдық оқу бағдарламасына

сай етіп жазылған. Аптасына 3–4 сағат қазақ тілі оқылатын жағдайда үш жылдық бағдарлама ретінде бөліп, үйлестіру керектігін ескертеді. Оған қоса Қошке Кемеңгерұлы өзі еңбекті үш жылдық бағдарламаға сай етіп, бөліп те береді. Қошке Кемеңгерұлы оқулық қарапайымнан күрделіге өту принципін басшылыққа ала отырып, жазған. Өзінің еңбегінде қазақ тіліндегі меңгеруге қиындық тудыратын тақырыптардың бірі тәуелдеу және есімшелердің септелу екендігін алға тарта отырып, тәуелдеу тақырыбын екінші жылға, ал есімшелерді үшінші жылға қалдырған. Қошке Кемеңгерұлы қазақ тілін оқыту әдістемесі мәселесіне келгенде әр мұғалім өзінің шеберлігіне байланысты түрлі тәсілдерді пайдалана алатындығын атап өтіп, өзінің әдіс-тәсілдерімен бөліседі. Мұғалім қазақ тілін оқытудың алғашқы жылында негізінен сөйлесуге көп мән беру керектігін көңіл бөледі. Алғашқы апталарда мұғалім оқушылардың тілін жаттықтыруға арнап, қазақ тілінің дыбысталуына мән беруді үйретуі тиіс деп санайды. Бір ескертетін жайт, бұл «Оқу құралы» қазақ тілді оқушыларға арналмаған. Сол себепті сөйлесу мен қазақ тілінің дыбысталуына ерекше көңіл бөледі. Тек оқу жылының II жартыжылдығынан бастап ғана, кітапты оқытуды бастау керектігін атап өтеді. Оқушы кітаппен таныса бастағанда әр сөз оған мәлім болу керектігіне көңіл аударады (Кемеңгерұлы, 2005: 48).

1927 жылы Ташкент қаласынан Қошке Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Грамматика казахского языка» атты еңбегі жарық көреді. Аталған еңбекті құрастырған Г.В. Архангельский болғанымен, алғысөзде аталған еңбек Қошке Кемеңгерұлының оқыған дәрістерінің негізінде құрастырылды деп айтады. 1924–1925 жылдары Қошке Кемеңгерұлы Түркістан шығыстану курстарында қазақ тілінен сабақ берген. Өз кезегінде Г.В. Архангельский дәрістерді жүйелеп, тек синтаксис бөлімдеріне толықтырулар ғана енгізеді. Еңбекте жаңа сөз тудыратын жұрнақтар, етістіктерге назар аударылады. Еңбек барысында авторлар: Фонетика. Әріптер мен олардың дұрыс жазылуы; Дыбыстардың бөлінуі; Үндестік заңы; Дыбыстардың өзгеруі; Дыбыстардың түсіп қалуы; Екпін; Морфология; Фонетика; Септік; Жалғау; Сын есім; Сан есім; Есімдік сынды қазақ тілінің негізгі заңдылықтарын нақты мысалдардың негізінде қарастырады (Кемеңгерұлы, 2006: 10–78). Қошке Кемеңгерұлы жазған және редакциясын басқарған аталған еңбектер қазақ тілі мен оның оқыту әдістемесіне қатысты тың жаңалықтарға толы болды деп айта аламыз. Әрине оқулықтардың қазақ тілді мектептерінде қолданыла қоймаған да болар. Дегенмен қазақ тілінің заңдылықтарының ғылыми тұжырымдалуы мен оған деген сұранысты толыққанды өткен.

Осы ретте атап өтетін тағы бір жайттың бірі математикадан оқулық жазған авторлардың бірі Әлімхан Ермеков болып табылады. Алайда Әлімхан Ермековтің еңбегі Міржақып Дулатовтың еңбегінен бірнеше жылдан кейін ғана барып жарық көрді. Егер де Міржақып Дулатовтың «Есеп құралы» алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, Әлімхан Ермековтің «Ұлы математика курсы» оқулығы 1935 жылы жарық көрді. Оқулық екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде аналитикалық геометрия негіздері болса, екінші бөлімде дифференциал және интеграл негіздері қамтылған. Алайда бұл оқулық мектеп емес, жоғары техникалық мектептер, сонымен бірге техникумдарға арналған. Автор оқулықтың кіріспе бөлімінде әлі де болса математикалық терминдердің қазақша қалыптаса қоймағандығын және уақыттың тапшылығы салдарынан түрлі қателіктер болу мүмкіндігін жоққа шығармады. Оқулықты жазу барысында терминдерді қалыптастыру мен берілген есептерді орысшадан аударып, жауаптарын шығаруға көмектескен Бөкейханұлы Райымжанға алғысын білдіреді (Ермеков, 1995: 280). Райымжан Бөкейханұлы Азихан Бөкейхановтың баласы.

XX ғасырдың 20–30 жылдарында Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтар мен бүтіндей осы бағыттағы жұмыстарда өзіндік рөл атқарған тұлғалардың бірі — Сұлтанбек Қожанов болды. 1922 жылдың желтоқсан айында Түркістан Республикасы Кеңестерінің XI съезі барысында Ағарту халық комиссариатының алдағы жылы атқаратын жоспары бекітіледі. Осы жылдары тек Қазақстан ғана емес, Түркістан республикасы да белсенді

түрде зайырлы білім беру жүйесіне артықшылықтар беріп, осы бағыттағы барлық саланы дамыту ісін қолға алады. Білім саласында орын алып отырған мәселелер туралы толыққанды мәліметтерді Сұлтанбек Қожанов өзінің баяндамасында келтіреді. Мәліметтерге қарағанда Түркістан Республикасының білім саласын қолдау мақсатында жұмсалатын қаражаттың тым аз екені белгілі болады. Ол тек оқулық қана емес, сонымен қатар мектептің материалдық-техникалық жағдайын жақсарту, оқуға қажетті құралдар, оқушылардың киімдері сияқты маңызды мәселелерді де қамтиды. Нәтижесінде Сұлтанбек Қожановтың баяндамасынан кейін мемлекеттік бюджеттің 30 %, ал жергілікті бюджеттің 24 % халық ағарту ісіне жұмсалатын болып шешім қабылданады (Қозғамбаева, 2020: 564).

Сұлтанбек Қожанов жалпы білім беру ісіне үлкен көңіл бөліп, білімнің қоғам өміріндегі маңыздылығына ерекше мән берді. Мысалы өзінің «Қырғыз-қазақ арасында халық ағарту жұмысы» деп аталатын мақаласында «...бір жұрттың жұрт болып сақталуы, жұртшылығын сақтай алуы, ана тіліне ие болып, ұлт мәдениеті арқылы ұлттар теңдігіне, ұлттар бірлігіне жетуі де ұлт мектептеріне байланысқан», – деп тұжырымдайды. Міне, осы тұжырымды ойын қазақ халқы үшін ең керектісі де осы ұлт мектептері екендігін атап өтеді. Ал ұлттық мектептер деген ұғымды Сұлтанбек Қожанов оқыту тілімен тығыз байланыстырған. Қазақ халқының басына сондай мәртебе түсіп, заман талаптарына сай келетін мектептері ашыла қалса, ол міндетті түрде қазақ тілінде болуы шарт деп санайды. Тым болмағанда бастауыш сыныптары қазақ тілінде болғаны дұрыс дей келе, ең бастысы мұндай бастауыш сыныптарының саны жеткілікті болғандығының маңызы жоғары болуына ерекше мән береді. Оқушылардың тегіс қазақ тілінде оқуының жағымды жақтары көп болады десе, өз уақытынан бұрын жат тілге байланып, сауатын ашса, мың қате болып сорлайды деп нақты тұжырым жасайды (Қожанұлы, 2009: 123). Алаш арыстарының тым болмағанда бастауыш сыныптарында қазақ тілінде оқуы керек деген ұсыныстары күні бүгінге дейін өзекті мәселе.

Қорытынды

XX ғасырдың 20–30 жылдары ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтар даярлаудағы қызметі жоғары болды. Жарық көрген барлық оқулықтар қазақ тілді орта үшін түсінікті тілде жазылып, зайырлы білім беру жүйесінің талаптарына сай даярланды. Ғылыми терминдердің де қазақша нұсқасын жасап, қазақ тілін ғылыми тіліне айналдыру әрекеттері табысты жүрді. Түрлі пән оқулықтары арқылы ұлт зиялылары тарихи сананы қалыптастыру, сапалы білім беру мен тәрбиелілік бағыттағы міндеттерді де жүзеге асырды. Барлық жарыққа шыққан оқулықтар білім алушылардың сауаттылығын арттыруға бағытталды. Оқулықтар жалпы әдістемелік талаптарға сай жазылды. Ұлт зиялылары жазған оқулықтардың ұтымды тұсы қазақ халқының тұрмысы мен өмір сүру ерекшеліктерін ескере отырып жазылуында болды.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ОҚО МА – Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві.
РФ МА – Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві.
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

SOURCES

SASKR — State archive of South Kazakhstan region.
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
SARF – State Archive of the Russian Federation.

ӘДЕБИЕТТЕР

Батырханова, Муканов, Серикбай, 2019 — *Батырханова Ж., Муканов Г., Серикбай Б.* Иллюстрация учебников: история и современные методические принципы / Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 248 б.

- Досмұхамедұлы, 2019 — *Досмұхамедұлы Х.* Адамның тән тірлігі. Алматы: Қазақ тілі, 2019. 320 б.
- Досмұхамедұлы, 2017 — *Досмұхамедұлы Х.* Еңбектері: Бірінші том. Жан саулығы. Алматы: Арыс, 2017. 432 б.
- Ермеков, 1995 — *Ермеков Ә.* Ұлы математика курсы. Алматы: РБК, 1995. 280 б.
- Кемеңгерұлы, 2006 — *Кемеңгерұлы Қ.* Үш томдық шығармалар жинағы. 2 т. Алматы: Алаш, 2005. 336 б.
- Кемеңгерұлы, 2006 — *Кемеңгерұлы Қ.* Үш томдық шығармалар жинағы. 3 т. Алматы: Алаш, 2006. 240 б.
- Қозғамбаева, 2020 — *Қозғамбаева Г.Б.* Сұлтанбек Қожановтың ағартушылық қызметі / Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. № 2(65). 2020. 564 б.
- Қожанұлы, 2009 — *Қожанұлы С.* Шығармалары. – Алматы: Арыс, 2009. 352 б.
- Мажитаева, Қалыбаева, 2010 — *Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б.* XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы / Қарағанды университетінің хабаршысы. № 2 (58). Қарағанды, 2010. 142 б.
- Дулатұлы, 2013 — *Міржақып Дулатұлы.* Алты томдық шығармалар жинағы. Том 4. Алматы: Мектеп, 2013. 344 б.
- Дулатұлы, 2013 — *Міржақып Дулатұлы.* Алты томдық шығармалар жинағы. Том 6. Алматы: Мектеп, 2013. 344 б.
- Тілешов, Қамзабекұлы, 2014 — *Тілешов Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 528 б.

REFERENCES

- Batyrbhanova et al., 2019 — *Batyrbhanova Zh., Mukanov G., Serikbaj B.* Iliustrasiya uchebnikov: istoriya i sovremennyye metodicheskie principy [Textbook illustration: history and modern methodological principles]. Qazaq kitabı: Alash qairatkerlerinin kitap basu isinn damuyna qosqan ulesi. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. 248 p. [In Rus.].
- Dosmuhameduly, 2019 — *Dosmuhameduly H.* Adamnyn tan tirligi. Almaty: Qazaq tili, 2019. 320 p. [In Kaz.].
- Dosmuhameduly, 2017 — *Dosmuhameduly H.* Enbekteri [Works]. Vol.1. Almaty: Arys, 2017. 432 p. [in Kaz.].
- Dulatuly, 2013 — *Dulatuly M.* Alty tomdyq shygarmalar jinary [Collection of works in 6 volumes]. Vol 4. Almaty: Mektep, 2013. 344 p. [in Kaz.].
- Dulatuly, 2013 — *Dulatuly M.* Alty tomdyq shygarmalar jinary. [Collection of works in 6 volumes]. Vol 6. Almaty: Mektep, 2013. 344 p. [in Kaz.].
- Ermekov, 1995 — *Ermekov A.* Uly matematika kursy. Almaty: RBK, 1995. 280 p. [In Kaz.].
- Kemengeruly, 2005 — *Kemengeruly K.* Ush tomdyq shygarmalar zhinary [Collected works in 3 volumes]. Vol. 2. Almaty: Alash, 2005. 336 p. [In Kaz.].
- Kemengeruly, 2006 — *Kemengeruly K.* Ush tomdyq shygarmalar zhinary [Collected works in 3 volumes]. Vol. 3. Almaty: Alash, 2006. 240 p. [In Kaz.].
- Qozgambayeva, 2020 — *Qozgambayeva G.B.* Sultanbek Qozhanovtyn agartushylyq qyzmeti [S. Qozhanov's educational activities]. Bulletin of the Abai KazNPU. History and Socio-political sciences series. No 2(65). 2020. 564 p. [in Kaz.].
- Qozhanuly, 2009 — *Qozhanuly S.* Shygarmalary [Works]. Almaty: Arys, 2009. 352 p. [in Kaz.].
- Mazhitaeva, Qalybayeva, 2010 — *Mazhitaeva Sh., Qalybayeva S.B.* XX gasyr basyndagy qazaqsha oqulyqtardyn tili turaly [On the language of Kazakh textbooks of the early 20th century]. Bulletin of the Karagandy University. No 2(58). Karagandy, 2010. 142 p. [in Kaz.].
- Tileshov, Qamzabekuly, 2014 — *Tileshov E., Qamzabekuly D.* Alash qozgalysy. Ensiklopedialyq anyqtamalyq [Alash movement. Encyclopedic reference book]. Almaty: Sardar, 2014. 528 p. [in Kaz.].

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 53-67, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_53-67

INFORMATION ABOUT THE BURYTS (KYRGYZ) IN CHINESE ARCHIVE DOCUMENTS STUDIED BY KAZAKH ORIENTALISTS

Zhanymkhan Oshan^{1*}, Zholdosbek Botonoev²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

*Corresponding author

²Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Osh State University (331, Lenin Str., 723500 Osh, Republic of Kyrgyzstan)

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-0989-9094>. E-mail: Joldosbek_84_osh@mail.ru

© Zh. Oshan, Zh. Botonoev, 2023

Abstract. *Introduction.* The archival documents written in the Chinese and Manchurian languages on the history of Kazakhstan preserved the information about Buryts (Kyrgyz). These documents were found by domestic orientalists in the archives of the First Historical Archive of China in Beijing and were brought into the country, translated into the Kazakh language, and data research was conducted. *Goals and objectives.* The article aims to gather information about the Kyrgyz from the content of Manchurian and Chinese documents, studied by historians of our country, and to reveal it. The step taken to this end will help to expand the scope of scientific turnover of scientific research data carried out by domestic scientists. *Results.* The article individually shows the time of writing the documents relating to the topic, what event they were formed, a summary of the document, objectively described the historical problems raised in the documents. It is proved that the data of the scientific works, performed by the orientalists of Kazakhstan, can help not only in the study of Kazakhstan's history, but also in the study of the history of neighboring countries. The data collected on the Kyrgyz in Chinese archives have been commented and described. *Conclusions.* Determining the complex relations between the Kazakh khanate with neighboring countries, including the Kyrgyz, in this historical period, in-depth study of the history of Kazakh-Kyrgyz relations is a topic that needs new data. The successes achieved by historians of Kazakhstan in the study of historical documents from near and far abroad can also help in the study of the history of the related Kyrgyz people.

Keywords: Chinese archival documents, Manchurian documents, Chinese documents, Buryts (Kyrgyz), Buryt ambassadors, Zholan

For citation: Information about the buryts (kyrgyz) in Chinese archive documents studied by Kazakh orientalists//Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 53-67 DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_53-67

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚЫТАЙ АРХИВІ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ БҰРЫТТАР (ҚЫРҒЫЗДАР) ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

Ошан Жанымхан^{1*}, Бөтөнөев Жолдошбек Советбекович²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй, 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

* Автор-корреспондент

²Ош мемлекеттік университетінің халықаралық қатынастар факультетінің шығыстану кафедрасы (Ленин көш., 331-үй, 723500. Ош, Қырғызстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

 <https://orcid.org/0000-0003-0989-9094>. E-mail: Joldoshbek_84_osh@mail.ru

© Ошан Ж., Бөтөнөев Ж.С., 2023

Аңдатпа. *Kipicne.* Еліміздің қытайтанушы ғалымдары зерттеген қазақ тарихына қатысты қытайша және мәнжуше жазылған архив құжаттары мазмұнында бұрыттарға (қырғызға) қатысты біраз мағлұматтар сақталған. Бұл құжаттарды еліміздің тарихшылары Бейжіңдегі Қытайдың Бірінші тарихи архивіндегі түрлі қорлардан іздеп тауып, елге жеткізіп, қазақ тіліне аударып, деректанулық зерттеулер жасаған болатын. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — еліміздің тарихшылары зерттеген мәнжуше және қытайша құжаттар мазмұнындағы қырғыздар туралы мәліметтерді жеке дара жинақтап, оны ашып көрсетуді мақсат етті. Осы мақсатта жасалған қадам отандық ғалымдар жүргізген деректанулық зерттеулердің ғылыми айналымға ену ауқымын кеңейтуді өзінің міндеті санайды. *Нәтижелер.* Мақалада тақырыпқа қатысты құжаттардың жазылған уақыты, қандай оқиғаға қатысты қалыптасқаны, құжаттың қысқаша мазмұны жеке-жеке көрсетіліп, онда көтерілген тарихи мәселелер объективті түрде сипаттап көрсетілді. Қазақстан шығыстанушылары атқарған деректанулық жұмыстар Қазақ тарихын зерттеуде ғана емес, көрші елдердің тарихын зерттеуге де көмек бере алатындығы дәлелденді. Қытай архив қорларында сақталған қырғыздарға қатысты біраз мәліметтерді жинақтап, түсініктемелер жасап, сипаттама берді. *Қорытынды.* Аталған тарихи кезеңдегі Қазақ хандығының көршілес елдермен, соның ішінде қырғыздармен арадағы әр түрлі күрделі қарым-қатынастарын анықтау, қазақ-қырғыз байланысы тарихын тереңдей зерттеу жаңа деректерге зәру тақырып болып табылады. Қазақстан тарихшыларының алыс-жақын шетелдердегі тарихи құжаттарды игеруде қол жеткен жетістіктері туысқан қырғыз халқының тарихын зерттеуге де көмектесе алады.

Түйін сөздер: Қытай архив құжаттары, мәнжуша құжаттар, қытайша құжаттар, бұрыттар (қырғыздар), бурыт елшілері, Жолан

Дәйексөз үшін: Ошан Ж., Бөтөнөев Ж. С., Қазақстан шығыстанушылары зерттеуіндегі қытай архиві құжаттарындағы бұрыттар (қырғыздар) туралы мағлұматтар //Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С.53-67. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_53-67

СВЕДЕНИЯ О БУРЫТАХ (КЫРГЫЗАХ) В КИТАЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ, ИЗУЧЕННЫХ КАЗАХСКИМИ ВОСТОКОВЕДАМИ

Ошан Жанымхан^{1*}, Ботоноев Жолдошбек Советбекович²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: zhan918@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Кафедра востоковедения факультета международных отношений ОшГУ (ул. Ленина, д. 331. 723500. Ош, Республика Киргизстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0003-0989-9094>. E-mail: Joldoshbek_84_osh@mail.ru

© Ошан Ж., Бөтөнөев Ж.С., 2023

Аннотация. *Введение.* В архивных документах написанные на китайских и маньчжурских языках по истории Казахстана сохранились сведения о бурытах (кыргызы). Эти документы были найдены отечественными востоковедами в архивах Первого Исторического архива Китая в Пекине и были привезены в страну, переведены на казахский язык, и были проведены исследования данных. *Цель и задачи исследования* — в статье ставится задача собрать информацию о кыргызах из содержания маньчжурских и китайских документов, изученных историками нашей страны, и раскрыть ее. Предпринятый в этих целях шаг поможет расширить сферы научного оборота данных научных исследований, проводимых отечественными учеными. *Результаты.* В статье индивидуально показано время написания документов, относящихся к теме, каким событием они были образованы, краткое содержание документа, объективно описаны исторические проблемы, затронутые в документах. Доказано, что данные научных работ, выполненных востоковедами Казахстана, могут помочь не только в изучении казахстанской истории, но и в изучении истории соседних стран. Собранные сведения о кыргызах, хранящиеся в китайских архивах были прокомментированы и описаны. *Выводы.* Определение сложных отношений Казахского ханства с соседними странами, в том числе с кыргызами, в этот исторический период, углубленное изучение истории казахско-кыргызских отношений - тема, требующая новых данных. Успехи, достигнутые историками Казахстана в изучении исторических документов дальнего и ближнего зарубежья, также могут помочь в изучении истории родственного кыргызского народа.

Ключевые слова: Китайские архивные документы, маньчжурские документы, китайские документы, бурыты (кыргызы), бурытские послы, Жолан

Для цитирования: Ошан Ж., Ботоноев Ж.С. Сведения о бурытах (кыргызах) в китайских архивных документах, изученных казахскими востоковедами // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С.51-65. (На каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_53-67

Кіріспе

Алыс-жақын шетелдің архив қорларында қазақ тарихы туралы бытыраңқы сақталған деректер өте көп. Шын мәнінде мұның бәрі ғасырлар бойы зерттелмеген тың материалдар саналады. Бұл құжаттарды зерттеу еліміз егемендігін алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Аз ғана уақыттың ішінде қазақ мемлекеттілігінің, басқа елдермен қатынастарымыздың беймәлім тұстарын айқындайтын бірегей жәдігерлер табылды. 2004–2005 жылдары жасаған

археографиялық экспедициясы нәтижесінде қазақ мемлекеттігінің тарихына қатысты түрлі тілдерде жазылған мыңдаған жазба құжаттар табылды. 2005 жылы қыркүйекте Бейжің қаласында ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Қытайдың Бірінші тарихи архиві «Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарына қатысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» атты халықаралық бірлескен жобаға қол қойды. Жоба нәтижесінде 2006–2007 жылдары аралығында екі томдық құжаттардың факсимиле жинағы Пекин қаласында «Мұрағат» баспасынан жарық көрді. Жинақты құрастыруға қытай ғалымдары Чжу Шуюань, Лю Руофан, Ли Баовэнь, еліміз ғалымдары М.Қ. Әбусейтова мен Б. Еженханұлы қатысты. Аталған жинаққа Қытай Бірінші мұрағатындағы «Әскери басқармада сақталған патша жарлықтары», «Патша сарайында сақталған, патша бұрыштамасы жазылған шенеуніктер мәлімдемесі», «Әскери басқармада сақталған шенеуніктер мәлімдемесінің көшірме нұсқасы», «Патшаның күнделікті тұрмыс-тірішілігіне жауапы мекеменің патша туралы жазба естеліктері» қатарлы қордағы мәнжу және қытай тіліндегі 517 құжат енгізілді. Бұл құжаттардың жазылған уақыты 1754–1764 жылдарға тура келеді. Құжаттар негізінен алғанда екі ел арасында орын алған әскери, саяси, дипломатиялық, сауда сияқты бірқатар мазмұнға қатысты болып келеді. Соның ішінде Дипломатиялық байланыстарға қатысты құжатта Қазақ хандығы тарапы жіберген елшілері туралы, Цин шенеуніктерінің оларды шекарадан қарсы алып, патша сарайына жеткізу, мемлекеттік деңгейдегі қонақасы беру, олар әкелген силықтарды қабылдап алу және оларға силықтар беріп марапаттау, қайтар жолында ел шекараға дейін жеткізіп салу туралы баяндалады. Сауда қатынастарына қатысты құжаттарда сол мезгілде Үрімжі, Құлжа, Шәуешек, Қашғар және басқа жерлерде қазақтармен арада жасалған сауда-саттыққа байланысты түрлі мазмұнда құжаттар сақталған.

Осы құжаттардың кей мазмұндары көршілес қырғыз, өзбек, орыс, қарақалпақ, торғауыт, ойрат, ұйғыр қатарлы халықтардың сол кездегі тарихына қатысты болып келеді. Бұл өз кезегінде аталған архив құжаттарының деректік құнын арттыра түседі. Қазіргі кезде сол құжаттарды ғылыми айналымға енгізу күн тәртібінен әлі түскен жоқ. Себебі, құжаттарға деректанулылық зерттеу жасау бойынша отандық ғалымдар бұған дейін қомақты жұмыстар атқарды, солай дегенмен олардың ішінара мазмұндарын жеке дара қарастыру да аса маңызды санлады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың негізгі материалдар қоры ретінде «Мәдени мұра» және «Ғылыми қазына» қатарлы мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде Отандық шығыстанушы ғалымдар Қытай мұрағат құжаттарындағы мәнжу және қытай тіліндегі архив құжаттарын игеру кезінде қол жеткізген және мемлекеттік тілге аударып, арнаулы құжаттар жинағы ретінде немесе арнаулы монографиялық еңбектерге енгізілген деректерді пайдаланды. Мақаланы дайындауда объективтілік пен тарихилық қағидаттары басшылыққа алынды. Көтерілген шынайы тарихи мәселені нақты көрсетуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістер қолданылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде жинақталып, дерек мазмұнына ішінара талдау жасалды.

Талқылау

«Мәнжуша мұрағат құжаттары» дегеніміз Цин патшалығы дәуірінде әр дәрежелі әкімшілік мекемелердің, және сол мекемелерде міндет атқарған шенеуніктердің өз құзіретіндегі әлеуметтік мәні бар мәселелерді шешу кезінде мәнжу тілінде жазып қалдырған кеңсе құжаттарының, немесе қатысты мәселеге жөнінде жазылған жазбаша естеліктердің жалпы атауы болып табылады (Юанфэн, 2011: 37). Оның мазмұны аса ауқымды әрі нақты, тарихи деректік құны басқа дерек түрлеріне қарағанда жоғары болып келеді.

Сол мұрағат құжаттарының қазақ тарихына қатысты екі томдық жинағы «Қытай-Қазақ қарым-қатнастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы» деген атпен белгілі. Жинақ Р.Б.Сүлейменов атындағы шығыстану Институты мен Қытай Бірінші мұрағаты арасында атқарылған ғылыми әріптестік шаралар нәтижесінде жарық көрді. Жинаққа 1754–1764 жылдар аралығында қалыптасқан тек қазақ тарихына қатысты 508 құжаттың және біраз құжат қосымшаларының факсимилесі енгізілді (ЧДИЛД және ХДЯС, 2006–2007: 649–658). Ал, «Цин патшалығы дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжу тілді мұрағат құжаттар жинағы» атты келесі жинақ Қытайда баспадан шыққан факсимиле жинақтарының ең ауқымдысы саналады (Чжунго ди-и лиши дананьгуан бянь, 2012). Көлемі 283 томнан тұратын бұл жинаққа 72812 құжат кірген, құжаттардың жыл көрсеткіші 1730–1911 жылдар аралығын қамтыған. Жинақтағы құжаттар кенішінде қазақ тарихына қатысты аса құнды құжаттар сақталған. Дегенмен, ондағы құжаттар негізінен мәнжу тілінде жазылғандықтан, ғылыми айналымға еркін түсе алмай келеді. Осы мәселені ескеру негізінде соңғы жылдары айтулы «Жинақты» қытай тіліне аудару ісі қолға алынуда. Қазіргі кезе оның бастапқы 10 томы баспадан шықты. Онда 1730–1755 жылдар аралығындағы мұрағат құжаттар жинақталған (У Юаньфэн, Ли Шэн, 2020: 6932). Бұдан өзге 283 томдық жинақтағы құжаттарды мазмұнына қарай сыныптап, қытай тіліне аударған арнаулы тақырыптағы деректер топтамасы да баспадан шығарып жатыр. Соның бірі «Цин династиясы дәуіріндегі Жоңғарияны құпия барлауға байланысты мәнжуше мұрағат құжаттардың (қытайша) аударма жинағы» (Ци Гуан, 2021: 470).

ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлескен жобаның соңғы нәтижелері Қазақстанда атқарылып жатқан «Мәдени мұра» және «Ғылыми қазына» мемлекеттік бағдарламалары шеңберінде, сондай-ақ ғалымдардың түрлі зерттеуінде жалғасын тапты. Шығыстану институтының мамандары «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» және «Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары» әр біреуі екі томнан тұратын төрт томдық деректер жинағы 2009–2012 жылдары аралығында Алматыда жарық көрді.

Нәтижелер

Цин патшалығының мұрағат құжаттарындағы қазақтарға қатысты мұндай ауқымды мәліметтер топтамасы Цин патшалығының Жоңғар хандығын жоюы сынды тарихи оқиғаға қатысты қалыптаса бастады. Бұл құжаттардың қалыптасу уақыт көрсеткіші XVIII ғасырдың 50 жылдарынан басталады. Құжаттардың қамтыған мазмұны да әр түрлі болып келеді. Сондықтан ондағы сақталған мәліметтер тек қазақтармен шектеле бермейді, қазақтардың көршілеріне қатысты да бір қатар құнды мағлұматтар береді. Сондай мағлұматтың біразы бұрыттардың (қырғыз) тарихына қатысты болып келеді. Төменде құжат мазмұнындағы бұрыттарға (қырғыз) қатысты үзінділерді көрсете отырып, онда көтерілген мәселе туралы азды-көп тоқталмақпыз.

Белгілі болғанындай Қытай архиві қорындағы Ұлы жүз қазақтары мен бұрыттар туралы ең елеулі деректер 1758 жылы Хебей-амбан Фуде басқаруындағы әскери экспедицияға байланысты толыға түседі. Сөйтіп, «Фу Дэ басқаруындағы Цин отряды Төле би билеген жерлерге жақындады. Олар арасында қазақтардың жиені, ірі шонжар Қазақ-Сары бар жоңғар көтеріліс басшыларын қуып келеміз деген сылтаумен Ұлы жүз көшпелілері қоныстанған аумақтарға кіре бастады» (Хафизова, 2022: 68).

Осы оқиғаға байланысты жазылған бастапқы құжаттардың бірі «Хебей-амбан Фуде өзінің қазақтар мен бұрыттардың, сондай-ақ мейен-и-амбандар мен хиялардың «патшаға сыйласақ» деген жылқыларының арасындағы жақсыларын тандап алып Бейжіңге жібергендігі туралы жазған мәлімдемесі» деп аталған құжат болатын. 1758 жылы қыркүйек айының 7-і күні

мәнжуше жазылған осы құжат қазақтар мен бұрттартар (қырғыздар) туралы алғашқы нақты мәлімет берген құжаттың бірі саналады. Құжатта Хебей-амбан Фуде өзінің Қасақ шираны (Hasak-sira//Қазақ-Сары) тұтқындау мақсатында Бұрыт жерін басып өтіп Қазақ жеріне барған кезде бұрыттардың қытай тайпасының адамы — Қаработабай есімді адамның патша ағзамға бір ат тарту еткені айтылады. Архив құжатында осы жолы Қазақ ханы Әбіліз және Төлеби қатарлы адамдардың жиыны үш ат тарту еткені және ұлы жүз қазақтарының Цин еліне жіберген ресми елшісі, Төле бидің ұлы Жоланның бір ат тарту еткені жазылған.

«Хебей-амбан Фуде өзінің әскер бастап Қазақ жеріне барып Қасақ шираны тұтқындау ісін орындай алмағандығы және патшамен дидарласпақ болған қазақ хуэйцзи елшілерін қорғап әкеле жатқаны туралы жазған мәлімдемесі» деген мәнжу тіліндегі келесі бір құжат 1758 жылы қыркүйектің 5-і күні жазылған. Аталған құжат ұсынған мәліметтер бойынша Цин патшалығының Жоңғарияға келіп жеткен армия генералдары қазақтар туралы, соның ішінде Ұлы жүз қазақтары, Ташкент туралы, жалпы Орта азиядағы саяси жағдай туралы мәліметтерді бұрыттардан алып отырғаны баяндалады. Құжат мәтініндегі «Бұрыт жерінен келіп түскен мәліметке қарағанда, Ташкент хуэйцзилер Батыс бөлік қазақтармен өте жақын тұратын көрінеді. Қазір қазақтар тағы да хуэйцзилерге тиісіп жатқан көрінеді» деген сияқты мәліметтер осындай жағдайды нақтылайды. Құжаттың келесі мазмұнында Хебей-амбан Фуденің ұлы жүз қазақтарына жіберген Моңғолдай мен Хешан қатарлы адамдарға бұрыттар жол бастап барғаны да айтылған (Еженханұлы, 2009: 92–93).

Айтулы архив құжатында қырғыздардың Цин патшалығы астанасына барған елшісі туралы да мәлімет сақталған. «Сонымен қатар, мен Моңғолдай, Хешан екеуімен бірге елшілік сапарда болған солаң бошоку Багэ мен Гирин (жерінен шыққан) ула-бошоку Есентай және қазақ тілін білетін, әскери еңбек сіңіргендігі үшін көк қауырсынға ие болған дашдава улет елінен шыққан Черикчи қатарлыларға 30 жасақ қосып беріп, оларға қазақтар мен хуэйцзилердің Жолан, Босұрман және Менияз сынды үш елшісін, сондай-ақ сол елшілердің атқосшысы болып келген сегіз адамды Бейжіңге дейін қорғап апаруды тапсырдым. Осыдан бұрын бағынған бұрыт Ақбайды да осы жолы (Қазақ елшілерімен) бірге апарып, патшамен дидарластырып келу керек еді, алайда оның ұлы Білік кенеттен ауырып қалып (Қазақ елшілерімен) бірге жүре алмай қалды да, мен оны өз жеріне қайтарып жібердім. Тек (басқа бір) Айдарбек (есімді бұрыттың) Ноқы есімді інісі мен оның бір атқосшысын оларды осында бастап әкелген солаң бошоку, әскери еңбек сіңіргені үшін көк қауырсынға ие болған Лимбаоға тапсырдым. Лимбао Моңғолдай, Хешандармен бірге аттанып, оларды да Бейжіңге дейін қорғап апаратын болды (Еженханұлы, 2009: 101–102).

Белгілі болуынша бұл жолы Қазақтар мен қырғыздардың Қытайға жіберген елшілері екі бөлек аттанған. 1758 жылы қазанның 25 күні жазылған «Хия Моңғолдайдың Батыс бөлік Қазақ елшілерінің Бейжіңге қай күні жететіндіктерін жорамалдап әскери басқармаға жазған хаты» деп аталған мәнжуше құжаттағы қатысты мәліметтер бұл жағдайды егжей-тегжейлі түрде нақты баяндар берген (Еженханұлы, 2009: 107–109).

Айта кетерлігі Цин патшалығы патша сарайына барған Қырғыз елшілері Ұлы жүз Төле бидің ұлы Жолан бастаған елшілерден бұрын барған. 1758 жылдың 12 қарашасы жазылған «Хия Моңғолдайдың өзінің бастап келе жатқан Батыс бөлік қазақ елшілерінің Бейжіңге қай күні жететіндігі туралы әскери басқармаға жазған түсіндірме хаты» деп аталатын мәнжу тіліндегі құжатта бұл жағы анық көрсетілген. Онда: «10-айдың 11-күні біз Шахэ керуен бекетінде әскери басқармадан жіберілген мынадай мазмұндағы хатнаманы тапсырып алдық: «Сендер жіберген хаттарыңда өздеріңнің елшілері бастап 9-айдың 26-күні Баркөлге жеткендіктеріңді және шамамен 11-айдың алғашқы 10 күнінде Бейжіңге жететіндіктеріңді айтқан екенсіңдер. Біздің білуімізше, осыдан сәл бұрын хия Улден мен Торынтай қатарлылар бұрыт елшілері бастап Баркөлден шығып Мұранға бір айда жеткен екен. Сендер 9-айдың 26-күні

Баркөлге жеткен екенсіңдер, ендеше сендер де Улден сияқты 1 ай жүріп, 10-айдың 26-күні Бейжіңге жетулеріне болады делінеді (Еженханұлы, 2009: 116–117). Қырғыз елшілерінің қазақтардан бұрын жолға шыққанын және Цин патшалығы патша ордасына бір аз күн бұрын барғанын көрсететін басқа деректер де бар.

«Патша, айдың 25-күні Наньюань саябағында болып, сонда Оң бөлік қазақтар жіберген елшілерге қонақасы беретін болды» деген 1758 жылғы 5 қарашада жазылған қытайша құжатта: Патша Тайхэдянь сарайында өз уәзірлерінің азанғы сәлем беру рәсімін қабылдаумен бірге бұрыт елшісі Чэликэци (Черикчи) қатарлы адамдардың да сәлем беру рәсімін қабылдады. Патшаның құпия тұрмыс-тіршілігіне қатысты естелік осы күні жазылды» деген мәліметте сақталған (Еженханұлы, 2009: 113). Дәл осындай бір жазба мәлімет «Цин әулетінің шынайы жазбалары» атты еңбектің қатысты томында бар (Гаоцзун ши лу, 1799: 572).

Улден мен Торынтай қатарлы Цин шенеунігі бастап барған бұл қырғыз елшісінің аты мәнжуше құжаттарда «Черикчи», қытайша құжаттарда «Чэликэци» деп жазылады. Қытайдағы қырғыз әріптестеріміз аталған елшінің атын «Черікчі» деп жазып көрсеткен (Мамбетакұн және т.б., 2004: 339). Мұнда назар аударарлық бір жәйт — Жоғарыдағы құжаттағы қазақтарды Бейжіңге бастап апаруға жауаптылардың бірі ретінде көрсетілген «қазақ тілін білетін, әскери еңбек сіңіргендігі үшін көк қауырсынға ие болған дашдава улет елінен шыққан Черикчи....» деген адамның аты да қырғыз елшісі — Черікшімен аттас сияқты.

1758 жылы қыркүйектің 5-і күні жазылған айтулы құжатта Айдарбек (есімді бұрыттың) Ноқы есімді інісі мен оның бір атқосшысы Ұлы жүз қазақтарының елшісі Жолан бастаған елшілермен бірге сапарға аттанғанын көрсеткен болатын. 1758 жылғы 27 қазан күні жазылған «Баркөлдегі байта-ичихиара амбан Аригуңның «Батыс бөлік қазақ елшілері Баркөлге жетіп, енді әрі қарай Бейжіңге жүріп кетті деген мазмұндағы мәлімдемесі» деген мәнжуше құжатта: 9-айдың 26-күні, Моңғолдай мен Хешан екеуі Батыс бөлік қазақтың батыры Төле бидің ұлы Жоланды, Қойгелдінің немере бауыры Босұрманды, Ташкент қаласындағы қожа Молдасамшының елшісі Менияз бен бұрыт Айдарбектің інісі Ноқы қатарлыларды, сондай-ақ олармен бірге келген 6 хуэйцзи адамын бастап Баркөлге жеткені, ... 9-айдың 27-күні (1758 ж. 28 қазан) Моңғолдай қатарлылармен бірге елшілерді бастап Баркөлден аттанып, Бейжіңге барып патша ағзаммен дидарласуға кеткені» хабарланған (Еженханұлы, 2009: 112).

Мұрағат құжаттары бізге Қазақ елшілерімен бірге аттанған Қырғыз елшісі Ноқының Цин патшалығы ордасында қазақ елшілеріне арналған қарсы алу шараларында қазақ елшілерімен бірге болғанын хабарлайды. 1758 жылы желтоқсанның 5 күні хатталған қытай тіліндегі мұрағат құжат осы мазмұнда жазылған. «Патша ағзам Наньхайцзыда сардарлар мен сарбаздарының оқу-жаттығуын көзден кешірді, Оң бөлік қазақтарына қонақасы берді» деген қытайша құжатта: «Сы» уақытында (сағатында) патша күймесімен Наньхунмэнь қақпасынан кірді.... Патша сауытын киіп, сайманын асынып келді. Ол әуелі өзімен ілісіп жүрген (патша әулетінен шыққан) ваң мен гүндерді, уәзірлерді және қорғаушыларын ертіп алып садақ тартып, нысана атты. Ол Оң бөлік қазақ елшілері Жолан және бұрыт Ноқы қатарлыларды аталмыш шараларды көруге бұйырды.... Оң бөлік қазақтардың Жолан сынды елшілері, және бұрыт Ноқы қатарлылардың барлығы тамашаны көруге шақырылды. ... Сонан соң патша өзіне ілесіп жүрген ваң, гүндер мен уәзірлеріне, Оң бөлік қазақ елшісі Жолан, бұрыт Ноқы қатарлыларға от шашуын тамашалатты.... деп жазылған. Ал енді келесі күні, яғни 1758 жылы желтоқсанның 6 күні тіркелген «Патша сәлем беру рәсімін қабылдады, Оң бөлік қазақ елшісі қатарлылар сарайға қайтып келген патшның алдынан қарсы ала шықты» деген қытайша жазылған құжатта «Оң бөлік қазақ елшісі Жолан, бұрыт Ноқы қатарлылардың» бірге болғаны жазылған (Еженханұлы, 2009: 118–119, 120).

Қазақ елшілері мен бұрыт елшілері Цин патшалығы астанасына екі топқа бөлініп, бірінен соң бір барғанмен, бірақ өз еліне қайтар жолда олардың барлығы бірге қайтқан. 1759

жылы наурыздың 9 күні Баркөлдегі Байта-ичихиара-амбан Чиңфудың «Қазақ-бұрыт елшілеріне сыйға ат пен түйе берсек» деген мағнадағы мәлімдемесі делінген мәнжуше құжатта, сондай-ақ 1759 жылы мамырдың алтысы күні жазған (Пішэндағы байта-ичихиара-амбан Диңсаң қатарлылардың) «Шүкір қатарлы қазақ пен бұрыт елшілері Үрімжіге келіп жетті» деген мазмұндағы мәнжуше құжаттарда нақы дерек сақталған (Еженханұлы, 2009: 146–154; 156–157).

1759 жылы шілденің 2 күні мәжуше жазылған Үшінші дәрежелі Хия Моңғолдай қатарлылардың әскери басқармаға жолдаған «қазақ пен бұрыт елшілері Үрімжіге (дұрысы – Ілеге немес Құлжаға. – авт.) келіп жетті» деген мазмұндағы хатында «Біз өзімізге тапсырылған бұрыт, қазақ және ташкенттік елшілерді бастап Баркөл жерінен аттанып, жол бойы тыныштықпен аман-есен сапар шектік, 4-айдың 18-күні (1759 жылы мамырдың 14 күні) Ілеге жеттік. 19-күні (мамырдың 15 күні) біз оларға қоштасу қонақасын бердік. Олар да бізге қонақасы берді. Аттанардан бұрын бұрыт елшісі Черикчи, Шербек, Түлкі, Ниса, Шүкір, Ноқы, қазақ елшісі Жолан мен Босұрман, ташкенттік хуэйцзилердің елшісі Менияз қатарлы адамдар өз атқосшыларын бастап (қиырдағы) патшаға қарап жүгініп, сәлем етіп, алғыс айтқанын жаза келе «Сонан соң біз әскерлерімізді бастап олардың жүктерін, адамдары мен көлік малдарын ретімен өзеннің арғы бетіне жеткіздік, арада ешқандай қателік кетпеді және ешқандай зат жоғалмады. Сонан соң 20-күні (мамырдың 16 күні) біз кері сапарға шықтық...» деп жазған (Еженханұлы, 2009: 159–161).

Бұл құжатта жоғарыда көрсетілген Черикчи мен Ноқыдан басқа Шербек, Түлкі, Ниса, Шүкір қатарлы қырғыз елшілерінің аты аталады. Алайда олардың қырғыздардың қандай тайпасынан және кімнің атынан жіберілген елші екені аталмаған. Тек ғана 1762 жылы шілденің бірінші күні жазылған басқа бір мәселеге қатысты жазылған мәнжуше құжатта осы елшілер туралы аз болса да мәлімет сақталған. «Қашқардағы хебей-амбан Юнгуи қатарлылар өздерінің Қазақ жерінен жіберілген саудагер-елшілеріне сый-сияпат жасағандықтары туралы жолдаған мәлімдемелері» деген құжат мәтінінде қашқарлық мұсылман және Қарғашы есімді чоңбағыш бұрытпен бірге Қашқарға сауда және елшілік мақсатпен барған Түлек және Қарақойкелді қатарлы Ұлы жүз қазақтары жіберген Басаң есімді адам Қашқардағы хебей-амбан Юнгуидің сұраған сауалына жауап берген кезде: Цяньлун жылнамасының 23-жылы (1758 жыл) Түлектің ұлы Йолонның (Төле бидің ұлы Жолан), саяқ-сарыбағыштың биі Чирикчи, Түлікей, сары тайпасынан шыққан бұрыт Айдарбек және қытай тайпасынан шыққан бұрыт Кәбікі қатарлы бұрыт елшілерімен бірге Цин патшалығына елші болып барғанын тілге тиек еткен (Еженханұлы, 2012: 125). Бұл деректе келтірілген «Түлікей», «Кәбікі» қатарлы адамдардың аты жоғарыдағы деректерде кездеспейді. Құжатта «Чирикчи» (Черікчі), «Түлікей» қатарлылардың саяқ-сарыбағыштың биі екенін, Қазақтармен бірге барған елші Айдарбектің сары тайпасының адамы екенін нақтылап көрсетіп берген.

Қазақ тарихына қатысты хатталған мәнжуше құжаттар мазмұнында қырғыздар мен Цин патшалығы елшілік қарым-қатнастарына қатысты мәліметтердің ең бастылары осындай.

Қатысты құжаттардың келесі топтамасы ретінде аталған жылдары қазақ-қырғыз арасында орын алған түрлі оқиғаларды баяндайтын кей мазмұнын көрсетуге болады.

Соның ішінде Патшаның қазақ Абылайға түсірген бұйрығы, мұнда «қол астындағы еліңді Тарбағатайға қоныстандырма және бұрыттармен тату-тәтті қарым-қатынаста болыңдар» деген жәйттер айтылған мәнжу тіліндегі құжатта қазақ-қырғыз арасында орын алған шиеленісті жағдайды нақтылайтын деректер кездеседі. Қазақстандық әріптестердің пайымдауы бойынша Аталған құжат шамамен 1758-жылдың маусым-шілде айлары мөлшерінде жазылса керек. Қалыптасқан жағдайды дерек мәтінімен көрсетіп өтер болсақ, құжатта былай деп жазылған:

Тәңір билігінің құтындағы патшаның қазақ Әбілмәмбет, Абылай, Әбілпейіз және Қабанбайға түсірген жарлығы. ... Сонымен қатар Құттыбай, Аталай сындылар «бұрыт жұрты

біздің мал-мүлігімізді тонады» деп мәлімдеме көтерді. Сендер шамасы менің әскер шығарып, бұрыттарды шапса екен деген ойда боларсыңдар. Бұл мүлдем болмайтын іс. ... Қысқасы, ондай ұрлық-қарақшылық істер бар болғанымен, (біз үшін) олар сыртқы елдердің өз істері, ал мұндай істерді ішкі жерлеріміздің өзінде мүлдем тия алмаймыз. Сендер өзара татуласып, бейбіт өмір сүріп, өздеріне қарасты ел-жұрттарыңды тежеп, олардың өзгелермен жауласып, соғысуға дейін баруларына жол бермесендер жақсы болар еді. Осы аралықта егер бұрыттар да елші жіберіп жатса, мен оларға да осылайша ақыл айтып, жарлық түсіремін (Еженханұлы, 2017: 205–211).

Үрімжідегі байта-ичихиара-амбан Антайдың «бізбен сәлемдесу және патша ағзамға жылқы сыйлау мақсатында Үрімжіге қазақ елшілері келді, оларға қару ретінде біз де сый-сияпат жасадық» деген мазмұндағы мәлімдемесі» атты 1760 жылдың 20 сәуірінде жазылған мәнжуше құжатта Қазақ елшілері Құттыбай, Аталай, Бекенай, Үсен қатарлы адамдар Жоңғарияда тұрған Цин шенеуніктеріне өздерінің сапар мақсатын баяндаған кезде қазақтар мен қырғыздар арасында болған мына бір істі тілге тиек еткен. «Бұдан тыс, біз былтыр ұлы Ежен ханның «бұрыттармен татуласыңдар» деген елдестіру хатнамасын тапсырып алғанбыз. Берілген сол ақылға сай, былтыр бұрыттар тұратын жаққа жылқы айдап саудаға барғанбыз. Сөйтсек, барған қазақтар жол ортада бұрыттар тарапынан барымтаға ұшырап, (жылқыларымын бірге) 50-ден астам адамымыз барымталап кетті. Бұл іс те (Абылайдың Ежен ханға) жазған хатында айтылған болар» деп жазады (Еженханұлы, 2009: 172).

Қазақтар мен қырғыздар арасында орын алған кикілжіңдерге байланысты 1762 жылдың 31 шілдесінде хатталған (Қашқардағы хебей-амбан Юнгуйдің) «Қазақ елшілері Бұрыт жері арқылы елдеріне оралды» деген мазмұндағы хаттамасы» деп аталытн мәнжуше құжатта мынадай мәлімет сақталған: Қазақ биі Түлек қатарлылар жіберген елші Басаң өз ауылына қайтарында, саяқ-бұрыт биі Мысылханның інісі Теміржан және кетмен-түмен сарбағыштардың биі Мәметқұлдың елшісі Кәбкемен бірге келіп бізге, патшаның құлдарына мынаны айтты: «Қазақ Түлек бұрыннан бері Жұмаған жерінде тұратын чарқар-саяқ бұрыттармен тату болмай келеді. Басаң осылай келерде де (бұрыттың) сол руы өткізбей қойған. Қазір біз өзара тату-тәтті тұрғандарымыз жөн еді. Біздің, яғни Теміржан, Чирикчи, Мәметқұл және Арзамет қатарлылардың, руларынан адам жіберіп Басанды шекарадан өткізбекпіз. Осы бір жәйтті амбан сіздерге арнайы келіп мәлімдеп тұрмыз» (Еженханұлы, 2012: 143–144).

Қазақ-бұрыт қарым-қатынасында орын алған мұндай келеңсіз жәйттер Пекиндегі архивтен табылған Қазақ хан-сұлтандарының Цин патшалығына жолдаған хаттарында да қозғалған.

Қазақ елшісі Дәулеткерейдің өтініш хатнамасы. Онда Абылайдың Қокан Ерданаға жорық жасау үшін бізден көмек ретінде зеңбірек пен әскер жіберсеңдер деген өтінішін жеткізген (маньчжур тілінде) деген келесі құжатта да осындай мәселе тіркелген. Бұл құжат 1767 жылғы 23 қыркүйек – 23 қазан аралығында немесе сол жылдың мамыр айында жазылған. Өтініш хатты жазғандар қатарында ондаған қазақ билеушілерінің аты көрсетілген әрі хаттың Шу (Чуй) бойынан жолданғаны жазылған. Құжат мазмұнында: «біздің қазақта үш жүзге бөлінеді: біріншісі «Ұлы жүз» деп, екіншісі «Орта жүз» деп, ал үшіншісі «Кіші жүз» деп аталады. Мына екі ел — бұрыттар мен Ердана (бастаған қокандықтар) бірлесе отырып біздің Ұлы жүзді тонап кетті. Алдыңғы жылы біз де бұрыттарды барымталадық. Кейін екі жақ бітімге келсек деген ниетпен бір-біріне елші жібере бастады. Бұхара, Самарқанд және сол төңіректегі басқа жерлердегі мұсылманша сөйлейтін елдердің барлығы (бізбен) тату-тәтті болып келеді, тек Ердана ғана бізге толассыз шапқыншылық жасап жатыр. Біз (Қазақ хан-сұлтандары) барлығымыз Жәнібек ханның үш ұлының ұрпағымыз. Сол үш ұлдың екеуінің ұрпағы өз кезінде Ташкент пен Бишпек жерлерінде тұрған. Былтыр Ердана Бишпекте тұратын, жолы менің інім болып келетін Ескендір есімді ханды және оның екі інісін, төрт ұлын өлтіріп, сол інілерімнің бала-шағаларын тонап әкетті. Олар Ескендірдің жүкті әйелінің

күрсағын жарып, іштегі баланы да өлтірді. Сондай-ақ олар жайлым жерлерді де басып алды. Олардың істемегені қалмады. Бұдан тыс, осыдан бұрын сіздердің қолдарыңыздан жойылған Қожа-жаханға ілескен бірнеше ойрат сіздерден қашып құтылған соң Ерданаға барып паналаған. Кейінірек ол тағы да қашып барған біраз бұрыттарды өз қанатының астына қалдырған. Осымен байланысты, біз әскерімізбен оларға жорық жасап барып едік, олар бізге қарсы ұмтылды. Сонда біз алдымен олардың Базаршы батыр есімді мықтыларының бсын алып, олардың көптеген адамдарын өлтірдік. Олар бізден жеңілгеннен соң Бишпек қаласына шегініп барды да шықпай қойды. Біз олармен соғысайық десек, олар қаладан шықпайды, ал шегініп кетейік десек, олар маңайдағы біздің қоныс жерлерімізге тыныштық бермей отыр. Сондықтан біз ұлы хан, шах-и-шах (Цяньлун) бізге 20 000 ләшкер және зеңбірек жіберсе деп өтінеміз. Абылай хан мен біз, тәйжілер (султандар) және қолбасшылар, бірге қол қойып отырмыз» делінген (Қазақстан тарихы туралы қытай дереттемелері, 2006: 103–105).

1767 жылғы Абылай ханның Цин патшасы Цяньлунға тот-моңғол тілінде (қалмақ тілінде) жазған хатында да осы жағдай жазылған. Онда «Бұрыттар мен Ердени бірлесіп біздің Ұлы жүзімізді шапқан еді, сол себептен былтыр біз де жорық жасап, бұрыттарды бағындырдық».... «Бұхара, Самарқан және сол маңдағы халықтардың барлығы бізбен тәту-тәтті қарым-қатынаста, тек батысымызда тұратын Ердени жұртымызға тыныштық бермей, жиы шабуылдап келеді».... Абылай хан өзінің хатында қазақ-қоқан арасында орын алған соғыс себебін айтқан және Цин патшалығынан әскери көмек сұраған. Абылай ханның Цин патшасы Цяньлунға жазған келесі бір хатының мәнжуше аудармасында қазақ-бұрыт ара қатынасы туралы мәлімет сақталған. 1771 жылы жазылған бұл хаттың мазмұнында: «Торғауыт... тұтқындардың айтуларына қарағанда, ноян Дата Алақ-ұла, Құлжа және Хайнұқ сынды жерлердегі улеттерді бастап бұрыттарға барып қосылмақ екен. Торғауыттар Алақ-ұладан кеткен шақта, сендердің 500 адамдарыңды өлтіріп кеткен еді, енді міне, олар қайтып келіп маған жорық жасауда. Сендер осыларды өздерің бағындырып алсаңдар» делінген (Еженхан 2013: 146–147).

Бұл мәліметке қарағанда қырғыздар «жауымның жауы — менің досым» деген қағиданы ұстанып, бірде Қоқандармен, енді бірде Еділ бойынан келген қалмақтармен күш біріктіріп, сол арқылы қазақтарға кеткен есесін қайтарудың жолын қарастырса керек. Абылай хан бұрыттардың мұндай қадамға баруының алдын алу үшін түрлі шаралар жасаған.

Қазақстандық шығыстанушы игерген қытай архиві құжаттарының келесі топтамасы Қазақ хандығы мен Цинь патшалығы арасындағы сауда қарым-қатнастарына байланысты болып келеді.

Архив құжаттарынан және басқа тарихи еңбектерден белгілі болуынша Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында «Жылқыға жібек саудасы» деп аталатын сауда біртіндеп қалыптасып, орнықты түрде дамыды. 1758 жылы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы алғашқы сауда жәрменкелері Үрімжіде басталды. Осыдан кейін 1760 жылы Іледе (Құлжада), 1762 жылы Қобдада, 1765 жылы Тарбағатайда (Шәуешекте) сауда жәрменкелері ашылды. Қатысты мұрағаттық деректерден белгілі болуынша айтулы саудаға қырғыздар да белсене атсалысып отырған. Жоғарыда көрсетілген сауда жәрменкелерінде қырғыздар Іледегі (Құлжадағы) жәрменкеде едауір үлес-салмақты иелеген.

1762 жылы қаңтардың 15 күні жазылған (Хебей-амбан Агуй қатарлылардың) «Саудаға келген бұрыттар мен қазақтардан қой алып, Іле жерінде бекінген жауынгерлеріміздің азық-түлік мәселесін шешейік деген мағынадағы мәлімдемесі» делінген мәнжуше құжатта айтулы құжат жазылудан бұрын «бұрыт Ниса мен қазақ Байсары екеуі 1200 тұяқ қой айдап келгенін» және ол қойларды сатып алып шекарашы жауынгерлерге үлестіріп бергенін хабарлаған (Еженханұлы, 2009: 144–145).

Қырғыздар Іледе (Құлжада) ғана емес Қашқариядағы ұйғыр қалаларында сауда жасап

тұрған. Бұл жағын біз жоғарыда көрсетіп өткен деректерден де көре аламыз. Жалпы айтқанда Ұйғыр жерінде өндірілген кей тоқыма өнімдері мен басқа өндіріс пен тұрмысқа қажетті тауарлар бағасы жағынан болсын, сапасы мен тұтынуға қолайлығы жағынан болсын Қытай тауарларына (тоқыма өнімдерді өз ішіне алған) қарағанда тиімді тұстары болғаны байқалады. Соған қарай онда өндірілген тауарлар қазақтар мен қырғыздар арасында өтімді келетін болған. Қайткен күнде де қазақ билеушілері Қашқарияға барып сауда жасауға көбірек қызыққан. Қазақ-қырғыз арасында болған қақтығыстар өршіп қырғыздар қазақтардың өз жерінен өтуге мүмкіндік бермеген тұстары қазақтар «Қоқан мен Әндіжан жерлерін басып өтіп» қиыр жолдарды басып үнемі болмаса да, Қашқарияға барып тұрған тәрізді.

1763 жылы тамыздың 13 күні жазылған: Қашқардағы хебей-амбан Юңгуй қатарлылардың «Қазақ ханы Абылай жіберген адамдары арқылы бізге сыйлық тартып, сонымен бірге Қашқардан сауда жасау туралы өтініштерін жеткізіпті деген мағынадағы мәлімдемесі» деген мәнжуше құжатта біраз жәйттердің мәні ашылады. Құжатта Абылай жіберген Байхото? Қазыбек деген адамдар Қашқарға барып жеткен. Олар Қашқардағы хебей-амбан Юңгуйге: «Бұрын біз хуэйцзылармен ешқандай қарым-қатынаста болмағанбыз және саудагерлерімізді мұнда жіберуден тартынатынбыз. Қазір, міне, ұлы патшаның арқасында барша жерлер тыныш болып, хуэйцзылар мен бұрыттар да тату-тәтті байланыста өмір сүруде екен. Біз жақында ұлы патша амбан сізді Қашқарға жауапты етіп жіберді деген хабарды естігенбіз. Міне Абылай мені Қашқарға жіберіп, өз сәлемін жолдап, Қашқарға сауда ашу ісі туралы ойын жеткізіп отыр. Мен Абылайдың амбан сізге тарту еткен бір сыйлық жылқысын әкелдім» деген сөздерді айтқаны жазылған (Еженханұлы және т.б., 2012: 178).

Архив құжаттар бойынша болғанда қазақтар Қашқария қалаларына қырғыз саудагерлерімен бірге барып тұрған. Бұл жөнінде жоғарыда көрсеткен 1762 жылы шілденің 1 күні жазылған «Қашқардағы хебей-амбан Юңгуй қатарлылар өздерінің Қазақ жерінен жіберілген саудагер-елшілеріне сый-сияпат жасағандықтары туралы жолдаған мәлімдемелері» деген құжат, 1762 жылы 31 шілдеде жазылған (Қашқардағы хебей-амбан Юңгуйдің) «Қазақ елшілері Бұрыт жері арқылы елдеріне оралды деген мазмұндағы хаттамасы» т.б. құжаттар толық мәліметтер берген. Қазақтарды Қашқарияға барып сауда жасауға қызықтырған тағы нелер болды екен.

Осы тектес сауалға «Бұрыт және қазақ саудагерлері Үштұрпанға (Ушиге) келіп сауда жасады» деген мағынада Үштұрпандағы айсиламе-байта-ичихиара-амбаны Тулбиңсағаның жолдаған мәлімдемесі (мәнжу тілінде) деген 1763 жылы тамыздың 1 күні хатталған құжаттан жауап аламыз. Онда былай делінген: «Дәл қазір шөптің шүйгін, судың тұнық кезі болғандықтан, бұрт сынды тайпалардан саудагерлер арты-артынан осында келуде. Әлгінде бұрыттардың 79 адамы 100 ден астам жылқы, 500 ге жуық қой айдап саудаға келіпті. Олардың ішінде үш қазақ бар екен, сол қазақтар пақырыңыз менімен кездесіп былай деді: Осыдан бұрын біз, Уши жеріне келіп сауда істеп көрмегенбіз. Қазір барша елдер ұлы патшаға қарасты болып, жер-жердің барлығына тыныштық орнатылды. Осы себептен, біз, Инеш, Қайдар және Күшік үшеүміз 100 ден астам қой айдап бұрыт саудагерлерімен бірге саудаға келдік. Біз осы жерден улет қыз-бала, сауыт-сайман және мылтық сатып алмақ болғанбыз, алайда мұндағы хуэйсылар бізге сатып бермей жатыр. Сондықтан, біз осы бір жәйтті айту үшін амбан сіздердің алдыларыңызға арнайы келіп отырмыз» делінеді (Еженханұлы және т.б., 2012: 172). 1763 жылы 5-қыркүйекте Үштұрпандағы байта-ишихиара-амбан Сучэңнің «бұрыттар мен қазақтардың Үштұрпанға келіп сауда жасауына рұқсат берілсе» деген мағынада мәнжуше жазып жолдаған мәлімдемесінде жоғарыдағы құжатта айтылған мазмұндар қайталанған (Еженханұлы және т.б., 2012: 185–188).

Цин патшалығы билігі Жоңғария мен Қашқарияны жаулап алғаннан кейін ондағы саудаға мемлекеттік монополия орнатып қазақтар мен қырғыздар арасындағы сауданы бір тұтас

басқаруды қарастыра бастағаны белгілі. Бұл шара аймақта ғасырлар бойы қалыптасқан байланыстарға ықпалын тигізе бастады. Дегенмен, бұл шара қырғыздардың Қашқарияға барып өзінің түрлі мал өнімдерін сонда саудалап қайтуына мүлде тосқауыл бола алған жоқ. Сол сияқты қашқариялық саудагерлердің ата-кәсібін жалғастыруына түбегейлі тосқауыл бола алмады. Олар Қашқария қалаларында өндірілген ауылшаруашылық өнімдері мен колөнер тауарларын қырғыздар арасына апарып мал өнімдеріне ауыстырып қайтып жүрді. Осы орайда қазақтар өзінің мал өнімдерін қырғыз жеріне келіп-кетіп жүрген қашқариялық саудагерлерге сатып отырған. Бұлардың арасында қырғыздарға көрші Ұлы жүз қазақтары ғана емес Орта жүз қазақтары да болған.

1768 жылғы 30 наурызда хатқа түскен «Қашқар амбаны Илитудың Қазақ ханы Абылайдың өзімен амандасу үшін және сауда жүргізу туралы өтінішін жеткізу үшін Қашқарға елші жібергендігі туралы мәлімдемесі» деген мәнжуше құжат пен құжаттың мәнжу тіліндегі екі қосымшасында (Оның бірі Абылайдың жазған хатының мәнжуше аудармасы, екіншісі Илитудың Абылай султанға жазған хаты) және Абылайдың елшісі Тілештің амбанға ауыз екі айтқан сөздерінде бұдан екі жыл бұрын Абылайға қарасты қазақтар мен қашқариялық сарт саудагерлердің Қырғыз жерінде жасаған бір саудасы туралы туындаған даудамай сөз болған. Аталмыш құжат Абылай елшісі Тілештің өз аузымен айтқандарын былайша жазған: «Бізден шыққан 7 қазақ адамы бұрыттардың солтон тайпасында қашқарлық хуэйцзи (сарт) Розысупиге кезігіп, оған 12 жылқы, 400 тұяқ қой тапсырған, ол біздің қазақтарға 400 топ бөз мата бере тұрып, «тапсырып алған малды Қашқарға апарып сатқаннан кейін қайтып келіп қалған ақшаны толтырып беремін» деп кеткен. Бұл іске сарыбағыш тайпасынан шыққан бұрыт Атақ кепіл болған. Алайда (Розысупи) күні бүгінге дейін бізге не ақша, не зат берген жоқ. Біз сіздерден осы істі тексеріп, бізге тиісті ақшаны толықтырып бергізулеріңізді өтінеміз. Сонымен қоса, біз осы бір орайды пайдаланып өзімізбен бірге тағы да 100-ден астам жылқы, 600-ден астам қой және 10-нан астам сиыр айдап келдік. Осы малдарымызды саудаға салуымызға рұқсат берсеңіздер» (Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері, 2006: 107).

Көптеген жәйттерге қарағанда қазақтар Қырғыз жеріне немесе өз жеріне келген қашқариялық саудагерлермен сауда жасағаннан гөрі Қашқарияға өздері барып сауда жасап келуді тиімді санаған, сондай-ақ сол мақсатқа жетудің түрлі жолдарын қарастырып отырған.

Қазақ тіліне аударылған мәнжуше архив құжаттарының мазмұны ауқымды болып келеді. Мысалы, 1761 жылы жазылған екі құжаттың мазмұны Қазақ-қырғыз шекара картасы жөнінде жазылған.

1761 жылдың 17 наурызында мәнжуше жазылған Үрімжіде тұрып іс жүргізетін Әскери істер уәзірлігінің оң қол асхан-и-амбаны Диңчаң қатарлылардың «Әскери істер басқармасы уәзірлерінен жіберілген Қазақ-Бұрыт шекаралас жерінің картасын тапсырып алдық» деген мағынадағы Әскери істер басқармасы уәзірлігіне жолдаған хатнамасы деген құжатта «Қазақ-Бұрыт шекаралас жерлерінің картасы» атты картаның бұған дейін салынып патшаға жіберілгені, сондай-ақ «Антайға да бір данасы жіберілсін» деген патша жарлығы бойынша Антайға жіберіп бергенін хабарлаған. 1761 жылы сәуірдің бірі күні Хебей-амбан Агуйдің «сіздер жіберген Қазақ-Бұрыт шекара картасын тапсырып алдым» деген мазмұнда Әскери істер басқармасының уәзірлігіне жолдаған хатнамасы атты келесі бір мәнжуше құжатта «(Аталған картаны) биыл 2-айдың 16 күні (яғни 1761 жылдың 22 наурызы) тапсырып алдық» делінген (Еженханұлы, 2012: 33–34; 42–43). Аталған екі құжатта хабарлануынша Цин патшалығының Іледегі іс басқарушы хебей-амбанының (кеб-амбан) талабы бойынша Цин патшалығының орталықтағы Әскери істер басқармасы Қазақтар мен Қырғыздардың шекара картасын сызып шыққан әрі оның бір-бір нұсқасын Іле мен Үрімжідегі амбандарға жіберіп берген. Мұнда сөз болған «Қазақ-Бұрыт шекара картасы» туралы айтар болсақ, ол әрине арнаулы зерттеуді қажет ететін тақырып саналады.

Қазақстан ғалымдары деректанулық еңбектеріндегі қырғыздарға қатысты құжаттар бұл ғана емес. Сол сияқты Қытай мұрағат құжаттарында қатысты құжаттардың үлкен бөлігі әлі күнге игерілген жоқ. Сол құжаттарды игеріп ғылыми айналымға ұсыну тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтыруға орасан зор мүмкіндіктер бере алады.

Қорытынды

Цинь патшалығы Жоңғар хандығын жойғаннан кейін патшалықтың территориясы кеңіп, енді ғана жаулап алған жаңа территорияда жаңа көршілермен таныса бастады. Артынша жаңа көршілер арасында шыт жаңа қарым-қатынастар қалыптасып келе жатты. Бұл қатынастар көршілердің кейбір төл мүдделеріне пайда жеткізсе, тағы бір жағынан бірқатар күрделі мәселелерді туындатты. Мұндай тарихи оқиғалар сол кездегі адамдар тарапынан хатқа түсті. Қазақ хан-султандары, билері мен батырлары Цин патшалығына әртүрлі сипаттағы хаттарды жазып жолдап отырды. Құжаттардың ауқымды бөлігін Цин патшалығының жаңадан жаулап алған жерлерде түрлі міндеттер атқарған шенеуніктері жазды. Түрлі себептерге байланысты бұл құжаттар көптеген заман бойы тарихшы ғалымдарға қол жетімді болмай келді. Мұндай келеңсіз жағдай аталған кезеңдегі тарихи жағдайдың тыңғылықты зерттелмеуіне мұрындық болды. Көптеген тарихи мәселелердің сыры ашылмады немесе күңгірт қалды.

Қытай архиві қорларында сақталған құжаттарда Қазақ тарихына қатысты деректер топтамасындағы қырғыздар туралы мәліметтің біраз мазмұны қырғыздар мен Цин патшалығы арасындағы саяси байланыстар, екі ел арасындағы елшілік, сауда қарым-қатынастары (жылқыға жібек саудасы) және басқа да мәселелерді қамтыған. Құжаттардың тағы бір мазмұны Қазақ-Қырғыз қатынастарына қатысты болып келеді, бұл мазмұнның ауқымы аса кең. Ең бастысы Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін екі халықтың бұрынғы кездері жоңғарлар жаулап алған атамекеніне қайтып оралуына байланысты туындаған жер дауы, екі ел арасында, әсіресе елдің көршілес рулары арасында бір-бірінен барымта алу, қарымта қайтарудың дәйім орын алуы болды. Соның ішінде сауда базарлары мен керуен жолдарына болған талас-тартыстар да көптеген келеңсіз оқиғалардың туындауына себеп болған. Құжат мазмұнындағы Қашғариядағы қалаларға барып сауда жасамақшы болған қазақ саудагерлерін қырғыздардың өз жерінен өткізбеуі, олардың сауда-саттық әрекеттеріне түрлі кедергілер жасауы соның айқын дәлелі болады. Осы және басқа құжаттардың кешенді түрде игерілуі мен ғылыми айналымға енуі аталған кезеңдегі қазақ-қырғыз қарым-қатынасы тарихын зерттеу көкжиегін кеңейте алады. Сонымен бірге айтулы құжаттар қазақ тарихи жырларында сақталған кейбір мазмұндардың тарихи шынайылық мәнін де аша түседі.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ЧДИЛД және ХДЯС — 中国第一历史档案馆、哈萨克斯坦东方学研究所. 清代中哈关系档案汇编. 北京: 中国档案出版社 [Қытай бірінші тарихи мұрағаты, Қазақстан Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қытай-Қазақ қарым-қатынастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы.

SOURCES

FHAC — The First Historical Archive of China.

R.B. Suleymenov IOS — R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies.

CQADSKR — Collection of Qing-era archival documents related to Sino-Kazakh relations.

ӘДЕБИЕТТЕР

Гаоцзун ши лу, 1799 — *Гаоцзун ши лу* 大清高宗純 (乾隆) 皇帝實錄. 北京: 中华书局, 1986. 1503 卷[Ұлы Цин әулетінің Цянлун императорының шынайы жазбалары]. Пекин: Чжунхуа шуцзюй, 1986. 1503ж.

Еженхан, 2013 — *Еженхан Б.* XVIII ғасырдың екінші жартысында шығыстағы қазақтардың атажұртына оралу тарихына қатысты тың дереккөздері // Қазақстан тарихы: Инновациялық тұжырымдамалар мен дәуірлеу ғылыми танымның басым бағыттары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қ., 18 сәуір 2013 ж. 144–148 бб.

- Еженханұлы, 2009а. — *Еженхан Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, I-том. Алматы, 2009. 456 б.
- Еженханұлы, 2009б. — *Еженхан Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, I-том. Алматы, 2009. 362.
- Еженханұлы, 2012. — *Еженхан Б.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, II-том. Алматы, 2012. 460.
- Еженханұлы, 2017 — *Еженхан Б.* Қожаберген батыр — 1756–1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде. Алматы: Арыс баспасы, 2017. 496 б.
- Еженханұлы, Ошан, 2012. — *Еженхан Б. Ошан Ж.* Қазақ хандығы мен Цин патшалығының сауда қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары, II-Том. Алматы, 2012. 420.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері, 2006 — Қазақстан туралы қытай деректемелері, III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Алматы, 2006. 294.
- У Юанфэн, 2011 — *У Юанфэн* 吴元丰, 近百年来满文档案编译出版综述 — 以中国大陆为中心 // «满语研究», 2011 年第 2 期, 第 37–46 页 [У Юанфэн. Соңғы жүз жылдағы мәнжу мұрағат құжаттарының жинақтау, аударып баспадан шығарылуына қысқаша шолу – Материк Қытай негізінде] // Мәнжугтану. 2011. № 2. 37–46 бб.
- У Юаньфэн, Ли Шэн, 2020 — *У Юаньфэн, Ли Шэн*, 吴元丰, 厉声. 清代新疆满文档案汇编(1–10 册). – 桂林: 广西师范大学出版社, 2020. 10 册 [Цин патшалығы дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуше мұрағат құжаттар жинағы]. Гуйлин: «Гуанси Педагогикалық Университеті» баспасы, 2020. 10 том.
- Хафизова, 2022 — *Хафизова К.* XVIII–XIX ғасырдағы дала билеушілері және олардың дипломатиясы. Астана, 2022. 488 б.
- Ци Гуан, 2021 — 齐光 编译, 清代准噶尔情报满文档案译本. – 上海复旦大学出版社, 2021 年, 470 页 [Цин династиясы дәуіріндегі Жоңғарияны құпия барлауға байланысты мәнжуше мұрағат құжаттардың (қытайша) аударма жинағы]. Шанхай: Фудань Дасюэ чубаньшэ, 2021. 470.
- ЧДИЛД, ХДЯС 2006-2007 — 中国第一历史档案馆、哈萨克斯坦东方学研究所. 清代中哈关系档案汇编. 北京: 中国档案出版社, 2006 (一册), 2007 (二册) 649; 658. [Қытай бірінші тарихи мұрағаты, Қазақстан Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қытай-Қазақ қарым-қатынастарына байланысты Цин дәуіріндегі мұрағат құжаттарының жинағы. Пекин, 2006 (1-том), 2007 (2-том). 649 б.; 658 б.].
- Чжунго ди-и лиші дананьгуан бянь 2012 — 中国第一历史档案馆编, 清代新疆满文档案汇编. – 桂林: 广西师范大学出版社, 2012. 283 册 [Цин патшалығы дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжу тілді мұрағат құжаттар жинағы]. Гуйлин: «Гуанси Педагогикалық Университеті», 2012. 283 том.
- Мамбетакұн және т.б., 2004 — башқы тузуучу: Мамбеттүрдү Мамбетакұн. Жұңго тарыхый жазмаларында Қырғыздар. Қызылсұу қырғыз басмасы, 2004. 523.

REFERENCES

- Ejenkhanuly, 2006 — *Ejenkhanuly B.* Qazaqstan tarikhly turaly Qytai derektemeleri [Chinese Historical Sources on the History of Kazakhstan]. Vol. 3. Almaty: Dajk Press, 2006. 294 p. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, 2009 — *Ejenkhanuly B.* Qazaq khandygy men Cin patshalygynyng sawda qatynastary turaly qytai muragat qujattary [Chinese archival documents on the trade relationships between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty]. Vol. 1. Almaty, 2009. 362 p. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, 2012 — *Ejenkhanuly B.* Qazaq khandygy men Cin patshalygynyng sayasi-diplomatialyq qatynastary turaly qytai muragat qujattary [Chinese archival documents on the political and diplomatic relationships between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty]. Vol. 1. Almaty, 2012. 460 p. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, 2013 — *Ejenkhanuly B.* XVIII gasyrdyng ekinshi jartysynda shygystagy qazaqtardeng atajurtyna oralu tarikhyna qatysty tyng derekkozderi [New information on the history of the return of the Kazakhs to their Eastern homeland in the second half of the 18th century]. Collection of materials of the International scientific conference «History of Kazakhstan: Innovation concepts and periodization as a priority of scientific knowledge». Almaty, April 18, 2013. Pp. 144–148. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, Oshan, 2012 — *Ejenkhanuly B., Oshan Zh.* Qazaq khandygy men Cin patshalygynyng sawda qatynastary twraly qytai muragat qujattary [Chinese Archival Documents on the trade relationships between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty]. Vol. 2. Almaty, 2012. 420 p. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, 2009 — *Ejenkhanuly B.* Qazaq khandygy men Cin patshalygynyng sayasi-diplomatialyq baylanistary twraly qytai muragat qujattary [Chinese Archival Documents on the Political and Diplomatic Relationships between the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty]. Vol. 1. Almaty, 2009. 456 p. (In Kaz.).
- Ejenkhanuly, 2017 — *Ejenkhanuly B.* Qojabergen batyr — 1756–1767 jyldarda qalyptasqan manju-qytai muragat qujattary negizinde [Khojabergen Batir – Based on the Manchu-Chinese Archival Documents of 1756–1767]. Almaty: Arys baspasy, 2017. 496 p. (In Kaz.).
- Gaozong, 1986 — *Gaozong Sh.* Daqing Gaozong Chun (Qianlong) Huangdi Shilu [The Veritable Records of the Qianlong Emperor of the Great Qing Dynasty]. Beijing: Zhonghua shuju, 1986. 1503j (In Chin.).
- Khafizova, 2022 — *Khafizova K.* XVIII-XIX gasyrdagy dala bileushileri jane olardyng diplomatiasy [Steppe rulers and their diplomacy in the 18th -19th centuries]. Astana: KISS, 2022. 488 p. (In Kaz.).
- Mambetturdu (ed.), 2004 — *Mambetturdu M.* Qytai taryhyi jazmalarynda Kyrgyzdar [Kyrgyz in Chinese historical records]. Kyzylsuu kyrgyz basmasy, 2004. 523 p. (In Kyrg.).

Qi Guang, 2021 — *Qi Guang bianyi*. Qing dai zhunga'er qingbao man wen dang'an yiben [A collection of translations of Manchu archive documents related to the secret exploration of Zhongaria during the Qing Dynasty]. Shanghai: Fudan daxue chubanshe, 2021. 470 p. (In Chin.).

Wu, Li, 2020 — *Wu Yu., Li Sh.* Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian. [Collection of Manchu Archival Documents about Qing-era Xinjiang]. Vol. 10. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2020. (In Chin.).

Wu, 2011 — *Wu Yu.* Jin bai nian lai manwen dang an bian yi chubanshe zongshu —Yi Zhongguo dalu wei zhongxin// Manwen Yanjiu, 2011, di 2 qi, di 37-46 ye [A Summary of the Compilation and Publishing of Manchu Manchu documents in the Past Hundred Years – Centered on Mainland China]. Manchu Studies Magazine. 2011. No. 2. Pp. 37–46. (In Chin.).

Zhongguo, 2006 — *Zhongguo di yi lishi dang'an guan*, Hasakesitan dongfang xue yanjiu suo. Qingdai Zhong-Ha guanxi dang'an huibian [Archival Documents concerning Sino-Kazakh Relationships during the Qing Dynasty]. Vol. 1. Beijing: Zhongguo dang'an chubanshe, 2006. 649 p. (In Chin.).

Zhongguo, 2007 — *Zhongguo di yi lishi dang'an guan*, Hasakesitan dongfang xue yanjiu suo. Qingdai Zhong-Ha guanxi dang'an huibian [Archival Documents concerning Sino-Kazakh Relationships during the Qing Dynasty]. Vol. 2. Beijing: Zhongguo dang'an chubanshe, 2007. 658 p. (In Chin.).

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 68–83, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_68-83

NOMADIC ELITE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH STEPPE: FROM THE EARLY STATE TO THE NOMADIC EMPIRE

*Ernar Muratovich Uzhkenov*¹, *Galiya Aitzhanovna Shotanova*^{2*}, *Malika Temirkhanovna Moryakova*³

¹Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (29, Kurmangazy Str. 050000. Almaty, Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: e81g@mail.ru

²Leading Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: galia8.09@mail.ru

*Corresponding authors

³Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)

 <https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>. E-mail: malika-94kz@mail.ru

© Uzhkenov E.M., Shotanova G.A., Moryakova M.T., 2023

Abstract. *Introduction.* This article examines the problem of the relationship between the nomadic elite and the formation of the state. The weak elaboration of the problem in the national historical science is emphasized and the world perspective directions of studying this problem are indicated, including the number of the elite, the main stages of its formation, etc. *Goals and objectives.* The purpose of the article is an attempt to reveal the role and significance of the nomadic elite in the context of the formation and development of nomadic states. The study of this complex problem is usually based on the study of similar processes in other areas of the Great Steppe, taking into account all the latest data on this topic. *Results.* The study of the role of elites allows us to restore the general course of social development of nomadic society and determine the importance of elites not only from the point of view of the supplier of personnel of the bureaucratic apparatus, but also as a consumer of goods, including the organizer of the steady expansion of the empire. Moreover, this study suggests that it was the ancestral aristocracy that was the main customer for the construction of cities in the imperial period. The stratification of nomadic society, originating from the Saka period, maintained its dynamics and pace throughout the nomadic period of the history of our country, and, consequently, the results of this study will allow for a more complete reconstruction of nomadic society at a certain stage. *Conclusions.* Reconstruction of a nomadic society can be possible with the use and study of all available data, including archeology, historical geography, demography, as well as a set of visual and written sources. The results of the study, showing the general course and role of the nomadic elite in the

formation and development of nomadic states, can be used when writing scientific papers on the history of nomadic communities.

Keywords: nomadic elite, nomadic studies, Golden Horde period, Aktobe-Laeti, nomadism, urbanization

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Reconstruction of the Golden Horde settlement of Aktobe-Laeti: source study and historiographic aspects» (Registration number AP 09058609).

For citation: Uzhkenov E.M., Shotanova G.A., Moryakova M.T. Nomadic elite in the history of the Kazakh steppe: from the early state to the nomadic empire // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 68–83. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_68-83.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ЭЛИТА: ЕЖЕЛГІ МЕМЛЕКЕТТЕН КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯҒА ДЕЙІН

Ужкенов Ернар Мұратұлы¹, Шотанова Ғалия Айтжанқызы^{2*}, Морякова Малика Темірханқызы³

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Құрманғазы көшесі, 29 үй. 050000. Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: e81g@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010. Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: galia8.09@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010. Алматы, Қазақстан)

Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>. E-mail: malika-94kz@mail.ru

© Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А., Морякова М.Т., 2023

Аннотация. *Kіріспе.* Мақалада көшпелі элита мен мемлекеттің қалыптасуы арасындағы байланыс мәселесі қарастырылады. Отандық тарих ғылымындағы проблеманың әлсіз дамуы және осы мәселені зерттеудің әлемдік даму бағыттары, оның ішінде элита саны, оның қалыптасуының негізгі кезеңдері және т.б. атап өтіледі. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — көшпелі мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан көшпелі элитаның рөлі мен маңызын ашуға тырысу. Бұл күрделі мәселені зерттеу, әдетте, осы тақырып бойынша барлық жаңа деректерді ескере отырып, Ұлы Даланың басқа аймақтарындағы ұқсас үдерістерді зерттеуге негізделген. *Нәтижелер.* Элиталардың рөлін зерттеу көшпелі қоғамның жалпы дамуын қалпына келтіруге және элиталардың маңыздылығын бюрократиялық аппараттың кадрлар жеткізушісі тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар тауарларды тұтынушы, оның ішінде империяның тұрақты кеңеюін ұйымдастырушы тұрғысынан анықтауға мүмкіндік береді. Оның үстіне, бұл зерттеу империялық дәуірде қала құрылысының негізгі тапсырыс берушісі рулық ақсүйектер болғанын көрсетеді. Сақ кезеңінен бастау алған көшпелі қоғамның жіктелуі біздің Отанымыздың тарихының бүкіл көшпелі кезеңінде өзінің серпіні мен қарқынын сақтап қалды. Демек, осы зерттеудің нәтижелері белгілі бір кезеңде көшпелі қоғамды неғұрлым толық қайта құруға мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Көшпелі қоғамды қайта құру барлық қол жетімді

деректерді, соның ішінде археологияны, тарихи географияны, демографияны және визуалды мен жазбаша дереккөздердің жиынтығын пайдалану және зерттеу арқылы мүмкін болады. Көшпелі мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуындағы көшпелі элитаның жалпы барысы мен рөлін көрсететін зерттеу нәтижелері көшпелі қауымдастықтар тарихына арналған ғылыми жұмыстарды жазу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: көшпелі элита, көшпенділік, Алтын Орда кезеңі, Ақтөбе-Лаэти, номадизм, урбанизация

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтынордалық Ақтөбе-Лаэти қалашығын қалпына келтіру: деректанулық және тарихнамалық аспектілері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 09058609).

Дәйексөз үшін: Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. Қазақ даласы тарихындағы көшпелі элита: ежелгі мемлекеттен көшпелі империяға дейін // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 68–83. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_68-83.

КОЧЕВАЯ ЭЛИТА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ОТ РАННЕГО ГОСУДАРСТВА ДО КОЧЕВОЙ ИМПЕРИИ

Ужкенов Ернар Муратович¹, Шотанова Галия Айтжановна^{2*}, Морякова Малика Темирхановна³

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (ул. Курмангазы, д. 29. 050000. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: e81g@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

 <https://orcid.org/0000-0003-2577-1373>. E-mail: galia8.09@mail.ru

*Корреспондирующий автор

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-1533-1211>. E-mail: malika-94kz@mail.ru

© Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова, 2023

Аннотация. *Введение.* В данной статье исследуется проблема взаимосвязи кочевой элиты и становление государства. Подчеркивается слабая разработанность проблемы в отечественной исторической науке и указываются мировые перспективные направления изучения данной проблемы, в том числе численность элиты, основных этапов ее становления и т.д. *Цель и задачи исследования* — попытка раскрыть роль и значение кочевой элиты в контексте становления и развития кочевых государств. Исследование данной сложной проблемы как правило опирается на изучение аналогичных процессов в других районах Великой Степи, с учетом всех новейших данных по данной теме. *Результаты.* Исследование роли элит позволяет восстановить общий ход общественного развития кочевого общества и определить значимость элит не только с точки зрения поставщика кадров бюрократического аппарата, но и потребителем товаров, в том числе и организатором неуклонного расширения империи. Более того, данное исследование позволяет считать, что именно родовая аристократия была главным заказчиком строительства городов в имперский период. Расслоение кочевого общества, берущее свое начало с сакского

периода сохраняло свою динамику и темпы весь кочевой период истории нашей Родины, а, следовательно, результаты данного исследования позволят более полное реконструировать кочевое общество на определенном этапе. *Вывод.* Реконструкция кочевого общества может быть возможна при использовании и изучении всех доступных данных, в том числе археологии, исторической географии, демографии, а также совокупности визуальных и письменных источников. Результаты исследования, показывающие общий ход и роль кочевой элиты на становление и развитие кочевых государств, могут быть использованы при написании научных работ, посвященных истории кочевых сообществ.

Ключевые слова: кочевая элита, кочевниковедение, Золотоордынский период, Актобе-Лаэти, номадизм, урбанизация

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Реконструкция золотоордынского городища Актобе-Лаэти: источниковедческий и историографический аспекты» (регистрационный номер: АР 09058609).

Для цитирования: Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. Кочевая элита в истории казахской степи: от раннего государства до кочевой империи // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 68–83. (На рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_68-83

Введение

Само понятие элиты, ее роль и значение, надо признать в большинстве своем хорошо изучено в истории оседло-земледельческих культур. В нашей отечественной историографии тема элиты на сегодня подробно освещается при описании событий, которые отображают основные этапы колониального или советского периодов, поскольку ее роль достаточно хорошо освещена при воссоздании тех или иных исторических событий. Ее генезис и становление, а также ее отдельные факторы в виде численности или ее функционала с точки зрения законодательства на заре становления ранних государств или развитых кочевых империй в отечественной исторической науке не изучались.

Представление о кочевом государстве как сплаве элиты и общества в совокупности со сложившимися внешними обстоятельствами не раз исследовалось в мировой историографии, однако при этом образовался вакуум в казахстанской научной литературе с собственными взглядами и пониманием внутренней логикой событий. Основные функции, специфика и значение кочевой элиты сохраняли общий ход и вид начиная с хуннского периода по колониальный, но отсутствие монографий по этому вопросу стало препятствием для формирования национального взгляда на историческое прошлое.

Основной целью статьи является попытка раскрыть роль и значение кочевой элиты в контексте становления и развития кочевых государств. Объектом исследования является история Казахской Степи, предметом является роль и значение кочевой элиты в становлении и развитии кочевых государств. Гипотезой, представленной для обсуждения, служит вычленение родовой знати из общей массы населения и ее культово-погребальной архитектуры как начало генезиса ряда небольших городов в золотоордынский период.

Материалы и методы исследования

Аристократия, элита и знать долгое время рассматривались с точки зрения существовавшего идеологического базиса. С распадом прежней системы, класс элиты перестал восприниматься как некая кастовая группа эксплуататоров, но на смену прежних воззрений современная отечественная историческая наука не выдвинула собственных представлений, а, следовательно, идеологический дискурс не был подвержен переосмыслению.

Пришедший ему на смену цивилизационный подход, оказался весьма неудобным и даже

поверхностным для нашего исследования, поскольку сам подход объединяет ряд народов со схожим типом жизнедеятельности, как например все виды кочевого хозяйства, куда входят все народы с кочевым хозяйством от Сахара до Крайнего Севера, но не позволяет учесть специфику изучаемого региона, то есть Казахской Степи.

Главным инструментарием исследования послужили результаты междисциплинарного подхода, где роль и значение кочевой элиты рассматривается через призму исследования данных не только характерных для изучаемых периодов письменных источников, но и также включает в себя исследования достижений археологической науки, основных положений исторической географии и демографии и т.д. Так, исследование захоронений сакского, хуннского и тюркского периодов дало яркий материал для описания начальных этапов выделения элиты из общего числа рядовых кочевников. Использование данных по исторической демографии служит важным маркером для понимания численности элиты и ее воспроизводства, что позволяет лучше понять процесс децентрализации власти, а, следовательно, и нарастание центробежных течений с последующим распадом средневековых государств.

В процессе написания статьи были использованы архивные материалы, отражающие роль и значение кочевой элиты, а также роли золотоордынских городищ (культуре, истории), например, в материалах Государственного архива Республики Татарстан (ГАРТ, Ф. 10. Оп.5. Д.908); о периоде правления золотоордынских ханов в XIV веке в архиве Института археологии Российской Академии наук (АИАРАН. Р-1. 2540), о скифо-сарматских захоронениях на территории Западного Казахстана (в отчетах Л. Галкина) (АИАРАН. Р-1. № 5668).

Обсуждение

Надо учесть, что весьма глубоко проблема кочевой элиты изучается в российской школе кочевниковедения, которая на сегодня является одной из признанных лидеров в деле изучения прошлого кочевников (Ужкенов, Шотанова, 2022). Ее основные положения и выводы, а именно работы С.А. Васютина (Васютин, 1997), П.К. Дашковского (Дашковский, 2003), Н.Н. Крадина (Крадин, 2000; Крадин, 1993; Крадин, 2002), И.А. Мейкшана (Мейкшан, 2013), А.А. Тишкина (Тишкин, Дашковский, 2003) и других позволяют сделать вывод о необходимости дальнейшего исследования темы именно в тесной привязке данных с последними археологическими изысканиями отечественных ученых. Пересмотр роли и значения элиты в истории кочевников и образования их государств позволит приступить к более полной реконструкции исторического прошлого нашей страны. На сегодня остаются самыми популярными и удачными реконструкции предложенные С.И. Руденко и Л.Н. Гумилевым.

Основные принципы «теории элит» разработаны в трудах социологов Г. Моска, В. Парето, Р. Михельса. Социолог Г. Моска, считает, что «всегда возникают два класса людей – класс, который правит, и класс, которым правят» (Мейкшан, 2013; Моска, 1994). Так же при изучении данного вопроса, большой интерес вызвали исследования Н.Н. Крадина (Крадин, 2020), П.К. Дашковского и И.А. Мейкшана (Дашковский, Мейкшан, 2013), Е.Н. Галыгина (Галыгин, 2007), Л.Н. Васильева (Васильев, 2005) и других. Их труды вызвали наш интерес с точки зрения определения роли и их отличительные признаки властных элементов кочевников Центральной Азии. По мнению американского политолога Джери Девида «аристократия – это наследственная элита или класс знати» (Джери, 2001: 37). В процессе изучения данного аспекта, видно, что в современной элитологии представлены различные модели, подходы и методы, которые используются в процессе изучения феномена элитизма. Например, об этом ярко свидетельствуют исследования Г.К. Ашина, Дольника (Ашин и др., 1999; Дольник, 1994). Как раз их работы по мнению И.А. Мейкшана являются основной платформой для проведения социополитического анализа.

Так, в процессе практического применения данных методологических установок были

выработаны различные подходы в установке сущности самого понятия «элита». Наиболее распространенными из них являются ценностный, структурно-функциональный, альтиметрический, когнитивный (Галыгин, 2007: 93).

Как правило в отечественной исторической литературе вопросы урбанизации и номадизма воспринимаются достаточно обширно, и вследствие этого отдельные аспекты выпадают из сферы исследования. Такие вопросы как повседневная культура, кухня и общественная структура общества рассматриваются только через призму политической истории, что не позволяет полностью восстановить реальную картину прошлого. Именно поэтому наша ментальная карта кочевника остается неполной, а прошлое нашей страны выглядит калейдоскопом смены народов и событий. Борьба с европоцентризмом долгое время бывшая аванпостом действий против колониализма, сменив вектор, но, к сожалению, отечественная наука не смогла предоставить свой взгляд на историю кочевников на место ушедшему формационному подходу. Понятно, что сей интеллектуальный вакуум стремительно начал заполняться новыми взглядами, зачастую зародившимися в недрах западноевропейской научной мысли и которые не всегда могли бы адекватно быть переосмыслены и использованы в нашей науке. Крах многих теорий хорошо заметен в исторической науке, поскольку ни один из подходов так и не сумел отразить специфику исторических процессов в кочевом обществе. Даже цивилизационный подход, хотя и упоминается практически в каждой научной работе, тем не менее не включает в себя историю кочевых народов Заполярья или туарегов Северной Африки. По сути, история кочевников на сегодня рассматривается только в пределах Восточного Дешт-и-Кипчака, причем на весьма локальном уровне, то есть на территории только нашей страны. История кочевников Монголии, Алтая или Якутии практически не изучается отечественными историками, что лишает возможности или надежды идею написать историю тюркских народов какого-либо будущего. Написание истории кочевников зачастую сводится к описанию череды событий из разряда политической истории, отдельные моменты которой нашли свое отражение в письменной традиции оседлых народов, тогда как истинные причины трансформаций этнокультурной карты Казахстана в разные исторические периоды, остаются вне поля зрения исследователей.

Интересным представляется, что до сих пор история воспринимается как наука без экспериментов, то есть, по сути, не точная. Однако у историка есть свой инструментарий познания, где главным свидетельством выступает сама мировая история с ее неограниченными примерами. В разное время в мировой истории были различные примеры, способные подтвердить основные теории и подходы, а главным условием этого исследования выступает общий уровень подготовки самого специалиста. Главным критерием перехода от одной стадии отношений к другой долгое время являлись происходившие политические процессы, а общественные изменения стали частью восприятия истории через призму формационного подхода, где элита всегда выступала классом эксплуататоров. Если в оседло-земледельческих обществах формирование элиты могло проследиваться достаточно подробно, то формирование степной аристократии долгое время объяснялось длительным взаимодействием с оседлой культурой. При этом даже классик теории формаций К. Маркс считал, что кочевники одним из первых предложили скот как наиболее удобную единицу при торговых операциях, а, следовательно, что кочевая элита была одной из первых получателей товаров премиум класса. Элита кочевников складывалась не только на основе материального благополучия, а на основе традиционных родоплеменных отношений и личных заслуг. Безусловно, что определенную роль в формировании элит сыграли верования, а сакрализация власти была сцементирована тенгрианской практикой. Сам по себе вопрос генезиса элит, и как следствие формирование государства, имел те же причины и этапы, что и все другие человеческие общности.

Результаты

Сам процесс выделения элиты из общей массы характерен для всех уровней: даже в группах численностью менее 200 человек уже были зафиксированы бигмены и другие виды старшин. При группах более тысячи человек процесс формирования элит начинался сопровождаться становлением иерархии и других атрибутов государственности. Процесс складывания государства у кочевников долгое время рассматривался, а в отдельных случаях и продолжает рассматриваться через призму взаимодействия и заимствования у оседлых народов. Ключевой остается идея, предложенная Т.Д. Барфилдом в его книге «Опасная граница» с его тремя примерами и двумя исключениями (Барфилд, 2009). Подобный ракурс точки зрения на кочевое государство и кочевую элиту во многом стал доминировать в мировой и зарубежной историографии, где кочевники могли достичь определенного уровня общественного развития только при условии наличия развитого оседлого соседа. Безусловно, элита и ее позиция меняла свои позиции, эволюционируя, и отношения с оседлыми соседями, конечно же, влияли на ее формирование. Если у оседло-земледельческой знати одним из способов управления оставался контроль над прибавочным продуктом и его перераспределении, то у кочевников знать не могла контролировать прибавочный продукт и получить его излишки, поскольку его в условиях ведения скотоводческого хозяйства нельзя было эффективно концентрировать и накапливать.

Это имело свои объяснения, поскольку именно сама география степи заставляла людей приспосабливаться к ее ландшафту. Во-первых, условия для ведения скотоводческого хозяйства всегда подразумевает рассеянный образ проживания, поскольку наличие совокупности больших стад в одном месте невозможен, а это приводило к исчезновению растительного покрова и росту опасности риска эпидемий среди животных. Кроме того, наличие подобной массы скота могло привести к катастрофическим последствиям в случае джута. Во-вторых, скот нельзя было накапливать до бесконечности, его максимальное количество определялось продуктивностью степного ландшафта, что требовало постоянной заботы и селекционной работы. Наконец, в-третьих, племенные вожди всегда должны были учитывать то обстоятельство, что рядовые кочевники представляли собой автономное кочевое хозяйство и всегда могли рассчитывать на откочевку как на традиционную форму протеста со стороны кочевников. Именно поэтому, звание вождя у кочевых народов не означало абсолютную власть, как это было у народов оседлой культуры, а, следовательно, его функции в качестве регулятора землепользования во многом должны были соблюдать традиционный распорядок, который сложился достаточно давно и уже был освящен традицией и обычаем. Поэтому количество функций главы кочевников были сравнительно малы в сравнении с многочисленными обязанностями правители оседло-земледельческих обществ. Но здесь надо отметить, что и оседло-земледельческие государства того времени не были столь же централизованы, поскольку логистика, ментальность и экономика того времени не позволяли эффективно контролировать ресурсы и территории. Слабые связи между центром и периферией приводили к тому, что зачастую местные власти от имени центрального правительства зачастую злоупотребляли своим положением, и как следствие, реальное влияние центра принятия решений было весьма слабым. Из-за слабости экономического базиса и невозможности получать все излишки в единую казну для их дальнейшего перераспределения, важную роль в оседло-земледельческих обществах играли ритуальные церемонии, сакрализация титулатуры и родовое происхождения правителя.

В отличие от своих «коллег» из земледельческих государств, степные властители не могли рассчитывать на постоянно действующую систему налогообложения, отсюда и формат изъятия излишков в виде использования системы «полюдь», когда кочевые правители вынуждены были в определенное время обходить свои владения и закреплять тем самым там свою власть. Например, этим может объясняться почти постоянное пребывание казахских ханов

на Западе нашей республики и попытки перенести туда свою столицу, в город Сарайчик. Отсутствие постоянных налогов объясняется как уже указывалось выше и высокой степенью независимости рядовых кочевников, а, следовательно, и более крупных родовых общин, включая и племя. Племенная верхушка поэтому достаточно редко смыкалась с элитой кочевой империи. К примеру, после крушения гуннской державы на Востоке, отдельные племена устремились на Запад, в то время, когда прежний политический центр принял вассалитет китайцев. На слабость центральной политической власти косвенно указывают существовавшие знаменитые дуальная и триальная модели, характерные для кочевых государств. По сути, они отражали изначально иноэтнические группы, включенные в состав единого государства и которые были включены в племенную стратификацию. При изучении истории кочевых держав надо учитывать то обстоятельство, что несмотря на включение иноплеменных объединений в состав государства, они как правило продолжали придерживаться своей родословной и сохраняли большую степень автономности. Даже Золотая Орда с ее высоким уровнем централизации власти тем не менее, при ее малейшем ослаблении, не избежала центробежных устремлений, что предопределило ее крах, а в конечном итоге привело к организации новых государств на иной, уже сугубо этнических основах. О некоторых таких трансформациях можно наблюдать в материале «О изгнании царя Золотой орды» (ГАРТ, 10: 908. Л. 45).

В кочевых обществах, находившихся на стадии образования раннего государства функции вождей и элиты были невелики и обычно ограничивались рациональным перераспределением пастбищ и водных ресурсов; координацией перекочёвок, охраной кочевий от врагов, диких зверей и антиобщественных элементов, налаживанием политических торговых связей с иными этническими группами и народами. Понятно, что любые общественные обязанности так или иначе должны были сказаться на появлении некоторых привилегий: к примеру, они могли использоваться общественными запасами, использовать на некоторое время запретных мест для пастбищ своего скота, сохранение за своим потомством отправление каких-либо общественных обязанностей и так далее. Также к функциям власти кочевой элиты входили контроль над земельными, в том числе и водными ресурсами, контроль над оседлыми центрами, торговля с ними, идеология, уровень мобилизации и т.д., причем функция военных вождей для казахских ханов была важнейшей, как, впрочем, и для остальных вождей кочевых народов в разные исторические периоды. Без сомнения, сосредоточие всей полноты власти в руках определенной кочевой элиты, рано или поздно привело к усилению роли вождей, максимальной мобилизации всех имеющихся ресурсов, что и предопределяло высокий уровень управления, а в итоге сказывалось на военных успехах вождей. Эту специфику кочевников можно наблюдать практически на самых разных этапах, начиная с организации сакских набегов и созданием Сельджукского государства до периода максимального расширения Монгольской империи. Даже позднее кочевая элита позволяла использовать имеющиеся ресурсы для организации новых попыток вновь подчинить оседлые центры. Кстати, последней удачной попыткой в центральноазиатском регионе являются завоевания Мухаммеда Шейбани.

Кочевая культура, столь сильно имевшая различия от классической оседло-земледельческой, понятное дело, долгое время должна была изучаться только в контексте имеющихся знаний и лишь позднее начинает рассматриваться как некая новая и самостоятельная формация. Понятно и то, что на сегодня появилось очень много новых и оригинальных идей и теорий в рамках исследования становления и развития кочевого общества, однако общая парадигма об отсутствии самостоятельной возможности развития кочевого общества продолжает играть важную роль при исследовании кочевников «извне». Главным фактором здесь являлся вопрос тесной взаимосвязи формирования элиты и государства. Например, начиная с раннего железного века, когда начинается отчетливо прослеживаться социальная дифференциация и поэтому появляются все основания считать сакское общество

ранним государством (АИАРАН, Р-1. №5668: 1–4), однако и на сегодня в отечественной научной исторической историографии вопрос об этом до сих пор не только не поставлен, но и всячески отвергается. Основным препятствием этому служит не отсутствие упоминания государства кочевников в письменных источниках того времени, а именно мнение, сложившееся еще в советское время, когда формационный подход пытались внедрить в матрицу отечественной истории.

Трактовка традиционного общества как господство традиционного права над законодательным, часто исходит из модернизационных подходов, которые как правило рассматривали народы, находящиеся на тождественном уровне развития, отсюда повсеместная классификация пастушеских народов как некое единое целое с кочевниками, чье хозяйство весьма слабо было интегрировано с другими средствами производства. Ярким примером этого является использование цивилизационного подхода при описании кочевников как некоего единого целого, причем сюда зачастую относят как племена оленеводов Крайнего Севера, так и туарегов Сахары, а следовательно все процессы, происходившие у какой-либо группы кочевников описываются и принимаются за нечто характерное для всех кочевников. В то же время близкородственные народы с единым по сути комплексом хозяйства рассматриваются в региональном плане. Так, история восточноевропейских кочевников практически не находит своего отражения в нашей отечественной историографии. Также дальневосточные государства, построенные такими же кочевниками, вообще не присутствуют в академической науке даже на уровне упоминаний. Между тем исследование истории этих народов могло бы дать хороший материал для сравнений и в конечном итоге дало бы возможность для более полноценной реконструкции исторического прошлого нашей родины.

Вопрос о формировании государства на кочевых просторах всегда был и остаётся дискуссионным. По сути, ближайшее окружение вождя/правителя надолго являлось формой бюрократической верхушки. Распределение властных полномочий среди родственников вождя отнюдь не является современным изобретением. Именно окружение вождей стало основным поставщиком бюрократического аппарата, а родовая аристократия зачастую была исполнителем решений верховных правителей. Такое единение родственников верховного правителя и местной родовой знати, как можно предположить, не оставляло возможностей для появления еще одной категории кочевой элиты – представителей духовенства, которая так характерна для общин оседло-земледельческого круга. Единственным в истории кочевых народов периодом, где духовенство играло значительную роль, по сути является только сакский период, когда строительство «царских» курганов явно носило сакральный характер. Об этом можно судить по большому количеству сохранившихся религиозных предметов в могильниках той поры. Отдельно надо отметить, что многие исследователи именно сакский период считают началом появления традиция сакрализации правителя кочевого общества Центральной Азии (Дашковский, 2007; Дашковский, 2005; Полосьмак, 1997: 32; Скрынников, 2013).

Сама идея божественного происхождения правящей династии в структуре мировоззрения кочевников создает определенные предпосылки для формирования элиты. Это особо заметно по текстам древнетюркских рунических памятников, где сами каганы указаны как носители власти от Тенгри. Конечно, при этом нельзя исключать появления родов, чьими функциями изначально были отправление ритуальных обычаев и религиозных практик. Само по себе выделение рода, обладавшего какими-то определенными функциями должно было привести к разделению общества. Наглядным подтверждением этому, например, служит четкое разделение тюркского общества на «кара-бодун» (народ) и властную элиту, сохранившееся в текстах орхонских памятников (Васюкин, 2004: 99). По-видимому, именно тогда функции первосвященника окончательно перешли к верховному правителю. Подобное сокращение количества категорий элиты станет характерным и для остальных периодов истории

кочевников. Отсутствие упоминаний категории священнослужителей как класса в письменных источниках особенно заметно в тюркское время, когда уже в древнетюркских рунических надписях функции первосвященников окончательно были закреплены за каганами. Отсюда следует связать переход от существования сугубо жреческой структуры к закреплению этих же функций уже за родом, семьей или конкретной личностью к периоду между сакским и тюркским. Действительно, в хуннское время мы наблюдаем становление первой кочевой империи, но при этом источники достаточно скудно описывают духовенство или его аналогов в этот период. Именно тогда хуннские шаньюи начинают использовать новые ниши для получения внешних ресурсов, как правило иноземного происхождения. Усиление власти и доминирование над китайскими царствами позволило гуннским правителям получать дань, которую перераспределяли среди кочевой знати и родовых правителей, что позволило укрепить свою власть над территорией первой кочевой империи. В случае невыплаты дани шаньюй организовывал серию набегов, полученную добычу следовало также перераспределять среди своего бюрократического аппарата. Этот вид поступления новых товаров экстра-класса и позволил окончательно подкрепить существования элиты как отдельно взятого класса с установленными преимуществами.

Как уже отмечалось выше, кочевая элита получила свою окончательную, закрепленную форму закрытого сословия, хотя еще долго пополнялось за счет личностей, сумевших проявить личную отвагу или другие достоинства уже в, собственно, хуннский период, откуда и такой интерес к этому периоду. Хотя уже погребальные сооружения позволяют делать выводы о расслоении общества, но только письменные источники упоминают аристократические роды, такие как собственно правящий род Люаньди, а также Хуань, Лань и Сюйбу (Крадин, 2001) с которыми поддерживались брачные взаимоотношения (Сыма Цянь, 2002). Ближайшее окружение шаньюя, по сути, представлявшее весь бюрократический аппарат хуннской империи, сумела захватить все сферы, где имелись свои характерные преимущества и льготы. Подчиненные племена и народы, которые имели собственную знать были включены в среднее звено управленцев, что позволило с одной стороны сохранить автономность этих племен, а с другой должно было служить залогом лояльности прежних властителей. Надо учесть, что их политический вес зависел от количества скота и подданных, что служило маркером их места в имперской иерархии. Количество «чиновников» скорее всего не зависело от общего количества подчиненных этнических групп, так, письменные источники упоминают о 24 старейшинах, каждый из которых «для исправления дел, поставляет у себя тысячников, сотников, десятников».

Понятное дело, что даже и в особенности ближайшее окружение было труднее всего контролировать. Одним из методов контроля было устрашение, но и оно не всегда гарантировало лояльность. Поэтому традиции распределения престижных товаров, следовали и тюркские каганы, и на начальном этапе сам Чингис хан. По сути, этой же практики заручения поддержки от родовой верхушки путем раздачи подарков «премиум класса», пользовались и казахские ханы. Они также по сохранившимся свидетельствам также перераспределяли среди своего окружения. Следует упомянуть, что имеющееся на сегодня мнение о том, что именно русские колониальные власти способствовали появлению новой традиции использования подарков как средства подкупа местной власти, в свете вышеперечисленного явно несостоятельно.

Все вышеперечисленное является во многом предтечей постановки проблемы о роли элит и времени появления ранней государственности и служит своеобразным прологом переосмысления роли элиты. Не секрет, что наиболее подробно вопрос образования государственности у кочевников рассматривался в работах российских ученых, которые и являлись долгое время одним из центров изучения мирового кочевниковедения. Изначально

феномен элиты рассматривался в рамках общего формационного подхода, где элита рассматривалась как класс эксплуататоров. Понятно, сам подход устарел и лишившись поддержки со стороны идеологического государства, стремительно был отменен. Выше уже указывалось что сама отмена не привела к заполнению теоретического вакуума, что конечно же позволило более широко обозревать наше прошлое, но тем не менее, само отсутствие нового теоретического взгляда или нового методологического подхода привело к тому, что этот вакуум стремительно стал заполняться чужими интеллектуальными изысканиями, не всегда подходящие для изучения кочевниковедения.

Важным критерием долгожительства династии в государствах Великой Степи является безусловно вопрос престолонаследия. Этот фактор должен был сочетать несколько удачных совпадений, одним из которых было наличие наследников. Мировая история дает нам немало примеров, когда многие известные династии теряли власть, а вслед за ними обреченным оказывалось и государство. И именно поэтому долголетие династии Чингизидов представляет собой редкий феномен, где представители династии смогли сохранить и удержать власть на протяжении более шести веков. Это выглядит еще более удивительным если учесть, что срок кочевых государств как правило недолог. Именно это обстоятельство подметил еще в глубокой древности такой известный ученый и мыслитель как Ибн-Хальдун. Ещё в XIV веке он подметил, что династии, созданные кочевниками, живут не более 3–4 поколений, что он объяснял тем, что потомки начинают серии междоусобицы и вследствие этого государства распадаются. Один из выдающихся кочевниковедов Н.Н. Крадин писал, что ему удалось «эмпирически установить факты перепроизводства элитных обществ. Они вписывались три чёткие цикла: соответственно, 209–126 гг. до н.э., 126–60 гг. до н.э., 30 г. до н.э. – 48 г. н.э. переходом между первым и вторым циклами завершился относительно мирной смены системы престолонаследия от брата к брату. Второй цикл завершился тридцатилетний гражданской войной. А последние, третий цикл привёл к окончательному распаду на северную южную конфедерацию хунну» (Крадин, 2020: 165). Указав на эту периодичность, Н.Н. Крадин видит в ней подтверждение вышеупомянутой теории Т. Барфилда в его синхронизации циклов гуннского усиления в тесной взаимосвязи с усилением/ослаблением китайской династии Хань. Однако здесь нам интересно другое, а именно численность потомков династии во взаимосвязи с ее усилением или упадком. Данное обстоятельство представляется особенно важным поскольку прямо связывает количество потомков с растущим количеством междоусобных войн. Действительно, приблизительные подсчеты показывают, что если учитывать распространение полигамных браков в кочевой среде, причем как среди элиты, так и среди рядовых кочевников, то потомство знатных родов должно было расти в геометрической прогрессии. Учитывая, что средняя численность сыновей была около 6 человек, то уже он должен был иметь не меньше 25 внуков и 125 правнуков. Учитывая обязанность правителя /главы семьи к разделению своего наследства, то можно себе представить степень раздробления отцовского наследия среди детей. Естественно, что существовали свои корректировки, в виде естественной убыли населения, а также различных факторов, то есть смерть на войне, от болезней, в результате травм или же от «производственных» травм, как например Джучи, старший сын Чингисхана. Понятное дело, что не все дети имели равный доступ к наследству, что тоже вполне нормально если учесть приоритет старших сыновей как прямых наследников или младших детей, которые по традиции являлись хранителями очага. Однако был еще и личный фактор, когда наследником мог быть назначен любимый сын или ребенок от любимой наложницы, что, учитывая сильный женский фактор в степных условиях было неудивительно. Также нельзя сбрасывать со счетов существование еще одной традиции, которая брала свое начало с тюркских времен, когда на престол имел право претендовать самый старший в семье. Даже при условии, что ближайшие родственники не имели определенных властных амбиций, то в любом случае обязанностей

наделять родственников определенным количеством скота и людьми никто не снимал с наследника. Можно себе представить бесконечную вереницу делений, когда на долю прямых наследников выпадало все меньше ресурсов, что и приводило к возрастанию конфликтов. Нельзя сбрасывать со счетов и непрямых родственников, например, зятьев, различных вассальных правителей за которых в силу кочевых традиций тюрков, тоже часто выдавали замуж «принцесс». Уже во втором поколении можно было наблюдать, когда борьба за доставшиеся ресурсы и наследие приобретала бескомпромиссный характер, а через три-четыре поколения в результате непрекращающейся гражданской войны, как правило кочевое государство распадалось. Это характерно не только для степных династий или народов, те же процессы наблюдались и на Ближнем Востоке, которые правда имели характерную для региона специфику (Коротаяев, 2006).

Точкой отсчета деления элит и показательным примером может служить динамика циклов первой из кочевых империй внутренней Азии — хунской. Как уже упоминалось, Н. Крадин в результате своих исследований смог определить три таких цикла, на каждый из которых приходились переломные моменты в истории хунны. Главным зримым свидетельством дальнейшего роста значимости элиты для хуннской империи служат археологические захоронения. Также рост значимости элиты можно наблюдать в разрезе похоронных обычаев древних тюрков. Так, хотя историки не сошлись во мнении о значении памятников тюркской эпохи — балбалов, есть аргументированное мнение о том, что это отражение роли видных лиц (элиты) в обществе той поры. Само разделение тюрков на каганаты можно трактовать не только как фактор междоусобицы, но и повышение численности членов династии Ашина, которые уже не могли вмещаться в экологическую нишу собственно Орхона, а, следовательно, наличие самостоятельных территорий вдали от центра политической власти — это не только свидетельство сепаратизма, но и выделение на прокорм новых, еще не до конца завоеванных территорий новым поколениям династии.

Ярким примером подобного выделения земель из родного юрта служит образование улуса Джучи, которому выделили земли еще не завоеванного Дешт-и-Кыпчака «...до конца земли, куда могут пойти копыта монгольских коней». Монгольская империя вообще славилась быстрым ростом численности членов династии Чингизидов, которые достаточно долгое время смогли удержать единство империи. В частности, известно, что у Чингисхана было около 500 жён и наложниц, а следовательно, даже приблизительное количество его прямых потомков было довольно значительным. Лишь огромные прибыли, полученные в виде дани и трофеев, смогли обеспечить всех его прямых потомков достаточными ресурсами. Его внук Бату имел 26 жён, а другой его внук Хубилай имел 22 сына от 4 жён и ещё 25 сыновей от наложниц. Уже во времена Джувейни так называемые "золотой урок" Чингисхана составлял порядка 20.000 человек. На курултае 1311 года присутствовала 1.400 чингизидов, имевших ханские титулы. Эти цифры свидетельствуют о громадном количестве потомков Чингисхана, которых надо было наделить пусть и малой толикой, но общего наследства. На первых порах прокорм столь большого числа наследников был возможен и не наложен для казны новой империи благодаря огромному количеству трофеев.

Как уже упоминалось, хотя ибн Хальдун и отводил на существование кочевого государства 2–3 поколения, империя Чингисхана благодаря своим гигантским размерам и ресурсам смогла выделять необходимое количество наследства хватило на всех наследников Потрясателя Вселенной. Только после смерти Мунке кагана Монгольская империя распалась на ряд независимых улусов, каждая из которых сыграла огромную роль в истории Евразии. Причинами распада, конечно, являлись ряд факторов, которые не могли найти своего решения в средневековые времена. Сама держава распространялась на огромные расстояния от Черного моря до Корейского. Логистика той поры не могла эффективно работать даже с учетом наличия

действующей системы почты. Дело в том, что огромные расстояния не позволяли центру принимать решения за периферии, поскольку не понимали значение тех или иных процессов и проблем на окраинах. Обогащение центра империи за счет ограбления покоренных территорий работало, хотя и послужило толчком для бурного развития Каракорума, но не могло сказаться на развитии других частей империи. Если учесть тот фактор, что в руках Бату и его наследников оказались значительные военные силы и административные ресурсы, а также налоги собирались представителями его партии, окончательное выделение Золотой Орды из-под власти Каракорума не заставило себя долго ждать. Дружба между Бату и Мунке лишь отсрочила политическую самостоятельность Улуса Бату. Следует учитывать, что после смерти кагана всегда наступал длительный период междоусобицы, а, следовательно, отсутствия центральной власти, чем и воспользовались местные элиты. Роль местных элит не ограничивалось всего лишь поддержкой будущего независимого правителя, а наоборот, именно позиция элиты становилась решающей при принятии тех или иных решений. Хотя официально назначенные регенты и повелевали от имени центра, но право соглашаться или нет с их решениями оставалось за элитами. Сам курултай тоже мог длиться годами, когда, пользуясь большими расстояниями, Чингизиды пытались продвинуть на высший пост кого-нибудь из числа своих друзей, ближайших родственников или сторонников. Следовательно, групповая борьба внутри державы, по сути, означало конец единства империи. Однако распад империи привел к сокращению ресурсной базы обеспечения «золотого» рода Чингисхана улусами. Нехватка ресурсов приводит к появлению нойонов — мелкопоместных потомков Чингисхана. Представители династии недовольные сокращением или несправедливым распределением ресурсов, опираясь на рядовых воинов и элиту вступала в противоборство с другими группировками. Получив независимость от политического центра, местная элита стала активно перераспределять имеющиеся ресурсы в свою пользу. Именно этим и объясняется быстрый рост небольших городов в золотоордынский период. Как уже авторы этого исследования писали в предыдущих работах, изначально места захоронений представителей родовой знати, довольно быстро трансформировались в оседлые поселения, которые находились под властью кочевых правителей. Например, такие особенности можно наблюдать в материалах археологической экспедиций (АИАРАН, Р-1. №5668: 58). Подобным образом появились на сегодняшней археологической карте Казахстана города Актобе (Лаэти), Жайык, Абак-Байтак, Сырымбет, которые изначально представляли собой культово-погребальные сооружения, но в силу географических особенностей имели все шансы стать полноценными городами.

По сути строительство подобных небольших городищ соответствует общему ходу мирового исторического процесса. Подсказка к отгадке функций подобных оседлых поселений, таится в существовании небольших мавзолеев на каждом из западноказахстанских городищ, а также фрагменты самой подсказки наблюдаются и при раскопках политических центров. Именно мавзолеи и другие сакральные здания лучше всего характеризуют необходимость строительства данных городищ. По-видимому, учитывая общий генезис процесса феодализма в кочевой среде, какая-то часть степной элиты была награждена правами на владение городками. Впоследствии, по степным канонам, строительство мавзолеев стало своего рода маркером права собственности на эту территорию и окрестные земли. Для строительства мавзолеев возникла необходимость строительства производства для обжигов кирпича, что вкупе с удобным или стратегическим местоположением, привели к возникновению небольшого поселения. Местоположение поселений имело не только важное торговое значение, не меньшее значение имело и наличие ресурсной базы, в виде определенного вида глины либо песка, а также вышеупомянутый стратегический характер. Дело в том, что вся территория к середине XIII века еще сохраняла свой протестный потенциал, и раздавая земли преданным

сторонникам, центральная власть таким образом пыталась проконтролировать те территории, что находились в стороне от важнейших торговых путей, что подтверждается их мало известностью или вовсе отсутствием сведений о них в путевых заметках восточных путешественников. Действительно, трудно предположить, что, следуя по проложенному и хорошо известному торговому маршруту, известный путешественник и ученый Ибн Батута не упомянул об находившийся совсем рядом городище Актобе по пути из Сарая в Ургенч. Одним из важных аргументов в пользу этого предположения может служить сложившаяся практика формирования золотоордынских городищ путем слияния усадеб степной знати. Именно усадебная застройка характерная для крупных золотоордынских городов, по-видимому послужила причиной для основания небольших поселений, а плотная застройка характерная, например, для городища Актобе – это уже следующий этап генезиса городища. Это мы можем наблюдать по результатам археологических экспедиций Л. Галкина (АИАРАН, Р-1. №5668: 1–4).

Было бы не совсем правильным считать, что возникновение кочевой империи представляло собой качественный скачок от племенного общества с сильными родовыми связями к военно-иерархической организации, в которой система традиционных связей была бы заменена личными иерархическими отношениями. Местные племенные вожди и старейшины были инкорпорированы в общеимперскую десятичную иерархию. Но их реальная власть держалась на поддержке соплеменников и в известной степени была автономной от политики центра. Возможности влиять на племена со стороны наместников были ограничены. Следовательно, главная опасность единству империи находилась на уровне, связывающем подчиненные племена и имперских наместников. Данная ситуация осложнялась стремлением иноэтничных кочевых племен и других владений к политической независимости. Таким образом, власть кочевого правителя, автократическая в идеальной картине многих тогдашних современников, в реальности имела свои ограничения. Отсутствие представленности родовой аристократии в законодательстве также подрывало авторитет верховной власти со стороны рядовых кочевых общин.

Заключение

Смена правового дискурса была по сути лишь вопросом времени, что стало ясно к концу XIV – началу XV в связи с общим кризисом единого золотоордынского государства. Отправление властных полномочий центром так или иначе должно было сказаться на лояльности местных элит, и привести по логике к упадку династии Чингизидов, а впоследствии и к упадку самой династии, однако имперский импульс оказался настолько сильным, что эта династия продержалась до реформ в колониальный период (1870 гг.). Упадок империи, конечно, должен был сказаться и на отправлении законодательных функций ханской власти, что и привело к совмещению немногих сохранившихся положений Великой Ясы с традиционным законодательством, которая была родом из сферы мусульманской культуры. С падением единства империи, законодательство, по сути, только поменяло территориальный ареал, и конечно же включило в себя большое количество норм обычного права, что возвысило роль и значение торе.

В тоже время сила династийной традиции привела к появлению отдельного сословия торе у кочевых народов Евразии как символа государственности. Как ни странно, по большому счету только казахи сохранили династию из числа прямых потомков Чингиз хана, хотя его наследие включает в себя общую для всех народов культуру и традиции. Исторический экскурс отечественной истории не может не включать в себя вопросы взаимодействия и взаимовлияния элит и этногенеза. Эти, казалось бы, неравнозначные категории, по-видимому, имели малозаметное единство, поскольку как можно судить из истории отдельных народов, зачастую отдельные представители бывшей элиты становились родоначальниками целых наций, как например Ногай и ногайцы. Таким образом вышеперечисленные подходы и взгляды позволяют сделать вывод об

относительной неразработанности темы и необходимости ее дальнейшего исследования. Начиная с раннесакского периода шел процесс создания элиты как одного из необходимого компонента для формирования кочевого государства.

ИСТОЧНИКИ

АИАРАН — Архив Института археологии Российской академии наук.
Государственный архив — Государственный архив Республики Татарстан.

SOURCES

AIARAN — Arhiv Instituta arheologii Rossijskoj akademii nauk [Archive of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences].
GART — Gosudarstvennyj arhiv Respubliki Tatarstan [State Archive of the Republic of Tatarstan].

ЛИТЕРАТУРА

- Барфилд, 2009 — *Барфилд Т.Д.* Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). // Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. 488 с.
- Васютин, 2004 — *Васютин С.А.* Архаические элементы политической культуры в тюркских каганатах // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. Барнаул: Изд-во АГУ, 2004. 544 с.
- Васютин, 1997 — *Васютин С.А.* К проблеме социальной характеристики кочевых обществ степей Евразии // Социально-экономические структуры древних обществ Западной Сибири: материалы Всероссийской научной конференции. Барнаул: Изд-во АГУ, 1997.
- Дашковский, 2003 — *Дашковский П.К.* Особенности социальной структуры «пазырыкского» общества Горного Алтая // Социогенез Северной Азии: прошлое, настоящее, будущее. Иркутск: Изд-во Алт. ун-та, 2003. 430 с.
- Дашковский, 2007 — *Дашковский П.К.* Сакрализация правителей кочевых обществ Южной Сибири и Центральной Азии в древности и средневековье // Известия Алтайского государственного университета. Иркутск: Изд-во Алт. ун-та, 2007. № 4(2). С. 46–52.
- Дашковский, 2005 — *Дашковский П.К.* О сакрализации правителей государственных образований кочевников Центральной Азии // Древние кочевники Центральной Азии (история, культура, наследие): материалы Междунар. науч. конф. Улан-Удэ, 2005. С. 63–67.
- Коротаяев, 2006 — *Коротаяев А.В.* Долгосрочная политико-демографическая динамика Египта: циклы и тенденции. *Российская акад. наук, Ин-т востоковедения.* Москва: Восточная лит., 2006. 112 с.
- Крадин, 1993 — *Крадин Н.Н.* Структура власти в государственных образованиях кочевников // Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. Москва: Наука, 1993. С. 192–210.
- Крадин, 2000 — *Крадин Н.Н.* Имперская конфедерация хунну: социальная организация суперсложного вожества // Ранние формы социальной организации. Санкт-Петербург: Изд-во Павловск, 2000. С. 195–223.
- Крадин, 2001 — *Крадин Н.Н.* Империя хунну. 2-е изд. Москва: Логос, 2001. 312 с.
- Крадин, 2002 — *Крадин Н.Н.* Структура власти в кочевых империях // Кочевая альтернатива социальной эволюции / Отв. ред. Н.Н. Крадин и Д.М. Бондаренко. Москва: ИА РАН, 2002. С. 59–85.
- Крадин, 2020 — *Крадин Н.Н.* Кочевники и всемирная история. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2020. 416 с.
- Мейкшан, 2013 — *Мейкшан И.А.* Кочевая элита: контуры понятия. // *Известия Алтайского государственного университета.* Иркутск: Алт. ун-т, 2013. С. 277–280.
- Полосьмак, 1994 — *Полосьмак Н.В.* «Стережущие золото грифы» (Акалахинские курганы). Новосибирск: Наука, 1994. 125 с.
- Скрынникова, 2013 — *Скрынникова Т.Д.* Харизма и власть в эпоху Чингисхана. 2-е издание, переработанное, дополненное и исправленное. Санкт-Петербург: Евразия, 2013. 216 с.
- Сыма Цянь, 2002 — *Сыма Цянь.* Исторические записки / пер. и комм. Р.В. Вяткина. Москва: Восточная литература, 2002. Т. 2. С. 32.
- Тишкин, Дашковский, 2003 — *Тишкин А.А., Дашковский П.К.* Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи. Барнаул: Алт. ун-т, 2003. 430 с.
- Ужкенов, Шотанова, 2022 — *Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А.* Проблемы генезиса золотоордынских мест на территории Западного Казахстана (прикладное функционирование золотоордынского городища Актобе). // *Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17–18 жовтня 2022 / Упорядник д. і. н. Я.В. Пилипчук. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2022. (укр., пол., азерб., тур., узб., англ. мовами). С. 221–240.*
- Элита в истории, 2015 — *Элита в истории древних и средневековых народов Евразии:* коллективная монография / отв. ред. П.К. Дашковский. Барнаул: Алт. ун-т, 2015. 330 с.

REFERENCES

- Barfield, 2009 — *Barfield T.D.* Opasnaya granica. Kochevye imperii i Kitaj (221 g. do n.e. – 1757 g. n.e.) [A dangerous border. Nomadic Empires and China (221 b.c – 1757 a.d.)]. Saint-Petersburg: Nestor-Istoriya, 2009. 488 p. (In Rus.).
- Vasyutin, 2004 — *Vasyutin S.A.* Arhaicheskie elementy politicheskoy kul'tury v tyurkskikh kaganatah [Archaic elements of political culture in the Turkic khaganates]. Kompleksnye issledovaniya drevnih i tradicionnykh obshchestv Evrazii. Barnaul: Altai University, 2004. 544 p. (In Rus.).
- Vasyutin, 1997 — *Vasyutin S.A.* K probleme social'noj harakteristiki kochevykh obshchestv stepej Evrazii [On the problem of social characteristics of nomadic societies of the steppes of Eurasia]. Social'no-ekonomicheskie struktury drevnih obshchestv Zapadnoj Sibiri: materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii. Barnaul: Altai University, 1997. (In Rus.).
- Dashkovskij, 2003 — *Dashkovskij P.K.* Osobennosti social'noj struktury «pazyrykskogo» obshchestva Gornogo Altaya [Features of the social structure of the «Pazyryk» society of the Altai Mountains]. Sociogenez Severnoj Azii: proshloe, nastoyashchee, budushchee. Irkutsk: Altai University, 2003. 430 p. (In Rus.).
- Dashkovskij, 2007 — *Dashkovskij P.K.* Sakralizatsiya pravitelej kochevykh obshchestv Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v drevnosti i srednevekov'e [The sacralization of the rulers of nomadic societies of Southern Siberia and Central Asia in antiquity and the Middle Ages]. Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Irkutsk: Altai University, 2007. No 4(2). Pp. 46–52. (In Rus.).
- Dashkovskij, 2005 — *Dashkovskij P.K.* O sakralizatsii pravitelej gosudarstvennykh obrazovaniy nomadov Central'noj Azii [On the sacralisation of the rulers of the nomadic state formations of Central Asia. Drevnie kochevniki Central'noj Azii (istoriya, kul'tura, nasledie): materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Ulan-Ude, 2005. Pp. 63–67. (In Rus.).
- Dashkovskij (ed.), 2015 — *Dashkovskij P.K.* Elita v istorii drevnih i srednevekovykh narodov Evrazii: kollektivnaya monografiya [Elite in the History of Ancient and Medieval peoples of Eurasia: a collective monograph]. Barnaul: Altai University, 2015. 330 p. (In Rus.).
- Korotaev, 2006 — *Korotaev A.V.* Dolgosrochnaya politiko-demograficheskaya dinamika Egipta: cikly i tendencii [Long-term political and demographic dynamics of Egypt: cycles and trends]. RAS. Oriental Studies Institute. Moscow: Vostochnaya literatura, 2006. 112 p. (In Rus.).
- Kradin, 1993 — *Kradin N.N.* Struktura vlasti v gosudarstvennykh obrazovaniyakh kochevnikov [The structure of power in the state formations of nomads]. Fenomen vostochnogo despotizma. Struktura upravleniya i vlasti. Moscow: Nauka, 1993. Pp. 192–210. (In Rus.).
- Kradin, 2000 — *Kradin N.N.* Imperskaya konfederatsiya hunnu: social'naya organizatsiya superslozhnogo vozhdstva [The Imperial Confederation of the Xiongnu: the social organization of a super-complex chiefdom]. Rannie formy social'noj organizatsii. Samret-Petersburg: Izdatelstvo Pavlovsk, 2000. Pp. 195–223. (In Rus.).
- Kradin, 2001 — *Kradin N.N.* Imperiya hunnu [The Xiongnu Empire]. 2nd ed. Moscow: Logos, 2001. 312 p. (In Rus.).
- Kradin, 2002 — *Kradin N.N.* Struktura vlasti v kochevykh imperiyah [The structure of power in nomadic empires]. Kochevaya al'ternativa social'noj evolyucii. Moscow: RAS, 2002. Pp. 59–85. (In Rus.).
- Kradin, 2020 — *Kradin N.N.* Kochevniki i vseмирnaya istoriya [Nomads and world history]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Olega Abyshko, 2020. 416 p. (In Rus.).
- Mejksan, 2013 — *Mejksan I.A.* Kochevaya elita: kontury ponyatiya [Nomadic elite: the contours of the concept]. Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Irkutsk: Altai University, 2013. Pp. 277–280. (In Rus.).
- Polos'mak, 1994 — *Polos'mak N.V.* Steregushchie zoloto grify (Akalahinskie kurgany) [Vultures guarding gold (Akalakhin mounds)]. Novosibirsk: Nauka, 1994. 125 p. (In Rus.).
- Skrynnikova, 2013 — *Skrynnikova T.D.* Harizma i vlast' v epohu Chingis-hana [Charisma and power in the era of Genghis Khan]. 2nd edition, revised, enlarged and corrected. Saint-Petersburg: Evraziya, 2013. 216 p. (In Rus.).
- Syma Cyan', 2002 — *Syma Cyan'.* Istoricheskie zapiski [Historical notes] transl. and comm. by. R.V. Vyatkin. Moscow: Vostochnaya literatura, 2002. Vol. 2. p. 32. (In Rus.).
- Tishkin, Dashkovskij, 2003 — *Tishkin A.A., Dashkovskij P.K.* Social'naya struktura i sistema mirovozzrenij naseleniya Altaya skifskoj epohi [The social structure and system of worldviews of the Altai population of the Scythian era]. Barnaul: Altai University, 2003. 430 p. (In Rus.).
- Uzhkenov, Shotanova, 2022 — *Uzhkenov E.M., Shotanova G.A.* Problemy genezisa zolotoordynskih mest na territorii Zapadnogo Kazakhstana (prikladnoe funkcionirovanie zolotoordynskogo gorodishcha Aktobe) [Problems of the genesis of the Golden Horde sites on the territory of Western Kazakhstan (applied functioning of the Golden Horde settlement of Aktobe)]. Skhid ta Ukraïna. Materiali mizhnarodnoï naukovoï konferencii «Skhid ta Ukraïna: naukova konferenciya prisvyachena pam'yati Yaroslava Dashkevicha», yaka vidbulas' 17–18 zhovtnya 2022. Ya.V. Pilipchuk (comp.). Kiev: M.P. Dragomanov National Pedagogical University, 2022. Pp. 221–240. (In Rus.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 84–96, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_84-96

THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION OF THE SEMIRECHYE COSSACKS IN THE LATE XIXth – EARLY XXth CENTURIES

Karlygash Bizhigitova^{1*}, Zhanar Jampeissova²

¹University of International Business (8A, Abay Avenue, Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-1076-5213>. E-mail: bks777@mail.ru

*Corresponding authors

²Astana IT University (55/11, Mangilik El Avenue, Almaty. 010300. Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-1296-8436>. E-mail: jampeissova@mail.ru

© K.S. Bizhigitova, Zh.M. Jampeissova, 2023

Abstract. *Introduction.* The article addresses the issues related to the identity transformation of the Semirechye Cossacks during the XIXth and XXth centuries. *Goals and objectives.* The goal and objectives of the study are to consider the main stages of the history of the Semirechye Cossacks; to demonstrate how the external identification and self-identification of the Cossacks altered over different historical periods; to examine what circumstances made it possible for the Cossacks to reveal their long-hidden identity following the fall of the USSR. *Results.* Due to the analysis of a wide range of archival sources, authors studied the mismatch of the Cossacks' self-identification and their external identification by the state within different historical periods. There were times when the Cossacks' internal and external identifications did not conflict with one another, and there were other times when the state, acting in accordance with its own interests and objectives, exerted a determining influence on the development of the Cossacks' group identity using a variety of mechanisms and tools. *Conclusions.* The authors have demonstrated how the Cossacks underwent a complex and contradictory path: from the military, privileged class during the tsarist period to an ethnic minority, following the dissolution among the Russian ethnos during the Soviet era, eventually leading to the aspiration of a new revival as an ethno-cultural community at the end of the XXth century.

Keywords: identity, Semirechye Cossacks, military class, Bolsheviks, national politics, local conflict, nationalism

For citation: The problems of identification and self-identification of the Semirechye Cossacks in the late XIXth – early XXth centuries // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 84–96. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_84-96.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ КАЗАКТАРЫН СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қарлығаш Сабырқызы Бижигитова^{1*}, Жанар Махметқызы Джампеисова²

¹Халықаралық Бизнес Университеті (Абай даңғылы, 8А-үй. 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-1076-5213>. E-mail: bks777@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Astana IT Университеті (Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11-үй. 010300. Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-1296-8436>. E-mail: jampeissova@mail.ru

© Бижигитова Қ.С., Джампеисова Ж.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада ХІХ–ХХ ғасырлардағы Жетісу казактарының бірегейлігінің өзгеруіне қатысты мәселелер қарастырылған. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — Жетісу казактары тарихының негізгі кезеңдерін қарастыру; тарихи кезеңдерде казактардың өзіндік ұқсастықтары мен сыртқы сәйкестігі қалай өзгергенін көрсету; КСРО ыдырағаннан кейін казактарға өздерінің бірегейлігін ашық көрсетуге қандай жағдайлар мүмкіндік бергенін талдау. *Нәтижелер.* Кең ауқымды архивтік дереккөздер негізінде авторлар әртүрлі тарихи кезеңдердегі казактардың өзіндік сәйкестіктері мен олардың сыртқы ұқсастықтары мемлекет тарапынан әркез үйлесім таба бермейтіндігін талдаған. Казактардың өзіндік ұқсастықтары мен сыртқы сәйкестігі бір-біріне қайшы келмейтін кезеңдері болды. Керісінше, мемлекет өзінің мүдделері мен мақсаттарына сәйкес, түрлі әдістерді пайдалана отырып, топтың қалыптасуына ықпал ететін анықтаушы күш ретінде әрекет жасаған сәттер болды. *Қорытынды.* Авторлар әртүрлі факторлар мен жағдайлардың әсерінен казактар патша кезеңіндегі әскери, артықшылықты таптан этникалық азшылыққа дейінгі күрделі және қарама-қайшы жолдан қалай өткенін және кеңес дәуірінде орыс этносының арасында, ал ХХ ғасырдың соңында этномәдени қауымдастық ретінде жаңа жаңғыруға ұмтылғанын көрсетті.

Түйін сөздер: бірегейлік, жетісу казактары, әскери сословие, большевиктер, ұлттық саясат, жергілікті қақтығыстар, ұлтшылдық

Дәйексөз үшін: Бижигитова Қ.С., Джампеисова Ж.М. ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы Жетісу казактарыны: бірдейлендіру және өзіндік бірдейлендірудің мәселелері // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 84–96. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_84-96.

ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ СЕМИРЕЧЕНСКИХ КАЗАКОВ В КОНЦЕ ХІХ–НАЧАЛЕ ХХ ВВ.

Қарлығаш Сабыровна Бижигитова^{1*}, Жанар Махметовна Джампеисова²

¹Университет Международного Бизнеса (проспект Абая, д. 8А. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-1076-5213>. E-mail: bks777@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Astana IT Университет (проспект Мангилик Ел, д. 55/11. 010300. Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-1296-8436>. E-mail: jampeissova@mail.ru

© Бижигитова Қ.С., Джампеисова Ж.М., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются вопросы, связанные с трансформацией идентичности семиреченских казаков на протяжении XIX–XX вв. *Цель и задачи исследования* — рассмотреть основные этапы истории семиреченских казаков; показать как менялась внешняя идентификация и самоидентификация казаков в разные исторические периоды; проанализировать какие условия позволили казачеству открыто проявить свою долго скрываемую идентичность после распада СССР. *Результаты.* На основе анализа широкого круга архивных источников авторы проанализировали как в разные исторические периоды самоидентификация казаков и их внешняя идентификация со стороны государства не всегда совпадали. Были периоды, когда самоидентификация и внешняя идентификация казаков не противоречили друг другу. Напротив, наблюдались моменты, когда государство, исходя из своих интересов и целей, выступало определяющей силой, оказывающей влияние на формирование групповой идентичности казаков, используя различные механизмы и инструменты. *Выводы.* Авторы показали как под влиянием различных факторов и условий, казаки прошли сложный и противоречивый путь: от военного, привилегированного сословия в царский период к этническому меньшинству, затем растворению среди русского этноса в советскую эпоху, а в конце XX в. к стремлению нового возрождения как этнокультурной общности.

Ключевые слова: идентичность, семиреченские казаки, военное сословие, большевики, национальная политика, локальные конфликты, национализм

Для цитирования: Бижигитова К.С., Джампеисова Ж.М. Проблемы идентификации и самоидентификации семиреченских казаков в конце XIX-начале XX вв. // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 84–96. (На рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_84-96.

Введение

Известны донские, кубанские, сибирские, уральские, оренбургские, сибирские, семиреченские, теркские, астраханские, амурские, забайкальские казаки. Изначально казаки, в первую очередь донские, уральские и другие, пользовались определенной автономией, не подчиняясь напрямую центральному правительству. Все важнейшие дела решались на казачьем (Войсковом) кругу — высший орган самоуправления. Во главе казачьих общин избирались атаманы. Царское правительство пытается постепенно ограничивать автономию казачьих общин, и в начале XVII века они были преобразованы в казачьи иррегулярные войска, а казаки стали особым военным сословием Российской империи. Позже было отменено избрание военных атаманов и старшин, они стали назначаться правительством.

В обмен на лояльность правительству, казаки получили ряд льгот: освобождение от подушного и земельного налога, право беспошлинной торговли на военной территории, особые права пользования государственными землями и другими землями (рыболовство, солеварение, и т.д.).

Экономическое положение казаков основывалось на сложившейся в XIX в. казачьей системе землевладения. Так, Положение Военного совета от 21 апреля 1869 г. «Об устройстве

земли в казачьих войсках» окончательно утвердило рядовых казаков во всех войсках в размере 30 десятин².

Несмотря на то, что имперская власть сумела полностью административно подчинить себе казачество, этнокультурные особенности казаков сохранялись до самой революции. Эти привилегии и особый статус казаки пытались отстоять с приходом новой большевистской власти и они вступают с ней в конфликт.

Со своей стороны, большевики, реализуя свою национальную политику, столкнулись с трудностями в определении статуса и положения казачества в новом обществе, потому что казаки не соответствовали критериям нации, сформированной новой властью. В таких непростых условиях, казаками предпринимаются все усилия адаптироваться к новым политическим реалиям.

На постсоветском пространстве, в частности, в России и Казахстане, в начале 1990-х годов наблюдался процесс так называемого возрождения казачества. После распада СССР власть в независимых государствах, в том числе в Казахстане, поддержали это движение, получившее легальный статус на законодательном уровне. Основным направлением деятельности движения было духовно-историческое возрождение казачества и возрождение казачьих культурных традиций и обычаев.

В этой связи возникают следующие вопросы: как менялась внешняя идентификация и самоидентификация казаков в разные исторические периоды? Какие условия позволили казачеству открыто проявить свою долго скрываемую идентичность после распада СССР?

Таким образом, мы можем выдвинуть наш основной тезис о том, что в разные исторические периоды самоидентификация казаков и их внешняя идентификация со стороны государства не всегда совпадали. Были периоды, когда самоидентификация и внешняя идентификация казаков не противоречили друг другу, как это было в царский период и в годы правления Временного правительства. И, напротив, были периоды, когда решающая роль в трансформации идентичности казаков принадлежала государству, когда оно продемонстрировало способность «манипулировать», «управлять» идентичностью казаков, то поддерживая их, то стремясь их уничтожить, то заново возродить.

Материалы и методы

Большой интерес в методологическом плане для написания данной статьи стали работы известных западных исследователей, касающихся вопросов идентичности, нации и национализма, национальной политики большевиков (Р. Брубейкер, Б. Андерсон, Терри Мартин, Ю. Слезкин и др.). Основным материалом стали архивные документы, извлеченные из ЦГА РК (фонды досоветского периода) и Архива Президента РК. При работе с архивными источниками были использованы методы критического анализа и интерпретации, сравнительный метод.

Обсуждение

В российской историографии колониального периода мало отдельных работ, посвященных Семиреченскому казачьему войску, учитывая, что официально оно образовалось только в 1867 г. По объему и содержанию можно выделить крупный труд «История Семиреченского казачьего войска» войскового урядника Н.В. Леденева, считавшийся официальным историком семиреченского казачества. В работе представлены история,

²десятина — русская единица земельной площади, равная 2 400 кв. саженьям или 1,09 гектара

экономика, военная служба, административно-судебная, духовная культура, образование, быт и обычаи казаков (Леденев, 1908).

В советской историографии, исходя из тезиса о контрреволюционной сущности казачества как орудия военно-колониальной политики самодержавия, тема казачества не стала самостоятельным научно-исследовательским вопросом. Стоит отметить монографию П. Галузо «Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг.», в которой автор обобщает основные этапы формирования Семиреченского казачьего войска, представлен подробный анализ казачьего землепользования (Галузо, 1965).

После распада СССР в постсоветских республиках, в том числе и в Казахстане, казачья проблематика стала одной из самых популярных исследовательских тем. Имеются научные и публицистические публикации и труды по истории казачества, в том числе семиреченского (Елагин, 1993; Бесбаев, 1992; Митропольская, 1997; Абдиров, Ақтамбердиева, 2011).

Однако в этих работах авторы не рассматривают вопрос, связанный с само и внешней идентификацией казачества в разные периоды истории, что мы и попытались продемонстрировать, проанализировав в нашей статье.

Результаты

Семиреченские казаки в период царской России.

Официально Семиреченское казачье войско было создано указом Александра II от 13 июля 1867 г., хотя заселение Семиречья казаками началось 40–50-х гг. XIX в.

В 80–90-е гг. XIX в. в правящих кругах, как в центре, так и на местах был поднят вопрос о нецелесообразности сохранения казачьих войск в качестве военной силы. Высказывались мнения о том, что казачество как военная сила практически изжило себя, что они уже сыграли свою роль и т.д. (Г.А. Колпаковский, Г.Е. Катанаев, К.П. фон-Кауфман). Тем не менее, в конечном итоге, в центре, т.е. в Петербурге принимают решение о сохранении Семиреченского казачьего войска как самостоятельной военной силы.

Кроме того, русская власть рассматривала казаков в качестве ведущей силы в деле «руссификации» местного населения, на них возлагалась большая надежда в приобщении казахов-кочевников к русской культуре, языку, православной религии. Однако, за период освоения региона наблюдалась обратная картина., православные казаки, находясь в тесных контактах с местным населением, не только не смогли оказать на него подавляющего культурного влияния, но и зачастую сами становились объектом обратного воздействия (Бижигитова, 2013: 81–91).

Но несмотря на все это, царская власть вынуждена была сохранить все привилегии казаков, прежде всего в обеспечении их земельными наделами, потому что они оставались главной силой и опорой империи в Туркестанском крае.

Таким образом, в начале XX столетия семиреченские казаки представляли собой особое военное сословие, имеющее большие права и привилегии. В «Отчете о состоянии Семиреченского казачьего войска за 1908 год» в 34 станицах и выселках проживало 35.747 человек войскового населения, включая лиц обоего пола (ЦГА РК. Ф.39. Оп.1. Д.346. Л.2.). Основным вопросом в деле казачьей колонизации Семиречья был вопрос о земле. Если в 1908 г. семиреченские казаки, включая юртовые, офицерские наделы и земли войскового запаса владели 572 506 дес. земли, то к 1915 г. землепользование казаков достигло 681 549 дес. (Галузо, 1965:172).

Политическая активность семиреченских казаков в период Февральской революции 1917 года.

В феврале 1917 г. в России в ходе революции была свергнута власть царя Николая II, к власти пришло буржуазное Временное правительство. В период правления Временного

правительства казаки по-прежнему осознавали себя особым воинским сословием, с большими привилегиями, претендуя на неприкосновенность права собственности на имеющиеся земли, пастбища.

Создавшиеся новые политические реалии после Февральской революции 1917 г. в Петрограде, способствовали тому, что казачество России осознает острую необходимость в объединении своих сил, как на региональном, так и на общегосударственном уровне, с целью защиты своих привилегий и особого статуса. Так, с 23 по 29 марта 1917 г. в Петрограде проходит 1-ый Общеказачий съезд, который выразил поддержку Временному правительству, объявил все казачьи земли с их недрами, лесами, рыбными и прочими угодьями историческим достоянием казачества и его неприкосновенной собственностью.

После окончания работы съезда казачья фракция при Совете Выборных Особой Армии выработала «Программу казачьей партии» (в эту фракцию вошел представитель семиреченского казачества — казак Батулин) и подготовила обращение — «Воззвание к казачьим войскам», которое призывало все казачьи войска на территории России к объединению. Эти документы затем были разосланы для ознакомления всем казачьим войскам и станицам.

В казачьих полках и станицах Семиреченского войска казаки на своих собраниях и сходах, обсудив данные документы, единогласно выражали свое одобрение и согласие. 29 мая 1917 г. в протоколе заседания 3-го Семиреченского казачьего полка было зафиксировано следующее, что: «3-ий полк безусловно присоединяется и верит, что только в объединении всех казачьих войск, мы можем добиться своих исторических прав, погрязших царизмом. 3-ий Семиреченский казачий полк призывает Вас, братья-казаки, очнуться, пробудиться от векового кошмарного сна и взяться за дело, за дело проведения в жизнь свободы и восстановления искони вольного казачества, со своим самобытным управлением и историческими традициями» (ЦГА РК. Ф.760. Оп.1. Д.8. Л.283–283 об.).

Настроения и риторика семиреченских казаков менялись от нейтралитета до полной поддержки Временного правительства, о чем свидетельствуют материалы проведенных съездов в регионе.

С 6 по 20 апреля 1917 г. в Больше-Алматинской станице проходит 1-ый Семиреченский казачий съезд, который высказался за поддержку Временного правительства и продолжение войны до «победного конца», за демократический строй Российского государства и расширение элементов народоправства в управлении, войском, разработал предложения о реформе воинской службы, землеустройстве и развитии народного образования (Митропольская, 1997: 38–39).

С 26 июля по 6 августа 1917 г. в Больше-Алматинской станице состоялся 2-ый Семиреченский казачий съезд. В ходе работы съезда для рассмотрения и решения важных вопросов было образовано 10 комиссий – секций: по вопросу Учредительного собрания, по народному образованию, земельная комиссия, по выяснению взаимоотношения туземного населения к русскому и т.д.

В приветственной телеграмме Керенскому А.Ф. съезд, провозгласив его «вождем демократической России», выразив свою «глубокую преданность», просил «принять звание почетного казака — семирэка» и постановил «образовать из всех казачьих войск национальную гвардию для защиты плодотворной работы будущего Учредительного Собрания от всяких посягательств справа и слева» (ЦГА РК. Ф.39. Оп.1. Д.1177. Л.105, 77.).

6 августа 1917 г. в Ташкенте был создан Туркестанский казачий круг, который обратился к казакам с пафосным «Воззванием к казакам Турана», призвав всех казаков объединиться и созвать краевой казачий круг. Весьма примечательно содержание данного воззвания, авторы которого настоятельно апеллируют к особой казачьей идентичности: «... Ничем, никакими силами не вытравить в Вас казачьего духа, не погасить святой казачьей искорки, что под густым налетом и наслоением чуждых привычек и нравов тлеет в глубине Вашего внутреннего «Я».

Ведь в Вас все же течет вольная шипучая казачья кровь, бьется отзывчивое, горячее казачье сердце, трепещет казачья жилка»! (ЦГА РК. Ф.760. Оп.1. Д.8. Л.243.).

Как мы видим, события Февральской революции 1917 г. пробудили небывалую политическую активность казаков, еще более актуализировали их казачью идентичность, стремление и в новых условиях сохранить свои сословные привилегии, особый статус, право на землю, самоуправление и т.д. И со всем этим «багажом» представлений, требований и претензий казаки вступают в новые, уже советские реалии.

Национальная политика большевиков в Туркестане, национальные меньшинства и казаки.

В период Гражданской войны 1918–1920-х гг. казаки вступили в конфронтацию с большевиками. Политика большевиков в отношении частной собственности, экспроприация земли в пользу государства не могла соответствовать интересам казаков, являющихся крупными землевладельцами. Активное сопротивление казаков большевистской власти вызвало массовые репрессии и террор против них. После окончания Гражданской войны, Советская власть была вынуждена проводить особую политику («коренизации») в отношении своих окраин, заселенных инородным населением (казахи, кыргызы, уйгуры, дунгане). Для привлечения их на свою сторону, они стали реализовывать политику так называемой «позитивной» дискриминации. (Мартин, 2011). Это сопровождалось созданием национально-территориальных образований по этническому признаку, предоставлением всевозможных прав этническим меньшинства на местах (открытие школ, газет, театров на национальных языках и др.).

В результате национальной политики, проводимой большевиками, на окраинах бывшей Российской империи, создаются определенные условия для формирования ряда новых наций со своими территориями, языком и самоназванием³.

Большевики имели свои стандарты и представления по определению нации, которыми они руководствовались в своей политике. В данном контексте семиреченские казаки первоначально стремились сохранить свою сословную идентичность, затем пытались причислить себя к национальному меньшинству, в конечном итоге, вынуждены были признать себя русскими.

В соответствии со сталинским пониманием нации: (Сталин, 1954: 290–367), политика большевиков в данной сфере начинается с создания национально-территориальных образований. Советская власть в 1918 г. провозглашает создание Туркестанской Автономной Советской Социалистической республики, и 4 октября 1920 г. официально была образована Киргизская (Казахская) АССР. В результате национально-территориального размежевания 1924 г. Киргизской (Казахской) АССР была передана Семиреченская область, ранее, входившая в состав Туркестанской АССР. Таким образом, на территории Киргизской (Казахской) республики было сконцентрированы поселения уральских, сибирских и семиреченских казаков. Итак, одним из важнейших условий провозглашения и существования национально-территориальных образований было наличие так называемой собственной, исторической территории. В жестоких спорах и прямых столкновениях начинается оспаривание территорий различными этническими группами. Казаки также включились в данную борьбу, пытаясь доказать свое историческое право на территории, населяемые ими.

³ Более подробно о национальной политике большевиков в рассматриваемый период см: Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939. Москва: РОССПЭН, 2011. 855 с.; Йорг Баберовски Сталинизм и нация: Советский Союз как многонациональное государство, 1917–1953 // Ab imperio. 2006, № 1. С. 177–196; Peter A. Blitstein Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953 // Ab imperio. 2006, № 1. С. 197–219; Юрий Слезкин СССР как коммунальная квартира или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность // Американская Русистика: Вехи Историографии Последних Лет. Советский Период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. Самара: Самарский Университет, 2001. 376 с.; Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина/под.ред. Р. Суни, Т. Мартина. Москва: РОССПЭН, 2011. 376 с. и др.

Надо отметить, что казаки не вписывались в общую картину национальной политики большевиков по основным критериям, представляя собой «неудобный» вопрос. Несмотря на то, что 7-й Всероссийский съезд советов в своем обращении от 6 декабря 1919 г. к казакам заверил, что «Советская власть чужда мести. Она готова предать забвению ваше заблуждение, ваши прошлые грехи, ваше преступное участие в борьбе с рабоче-крестьянской Россией...» полной реабилитации казаков не последовало, более того, еще долгое время к ним сохранилось отношение «как к элементу с контрреволюционным прошлым» (АПК. Ф.141. Оп.1. Д.615. Л.16.).

В сентябре 1920 г. V съезд Коммунистическая Партия Туркестана и IX съезд Советов Туркестанской АССР, исходя из директив ЦК, признали основной и первоочередной задачей Советской власти возвращение коренному населению земель, изъятых царским правительством, уравнивание в правах на землю и воду коренного и переселенческого населения, подчеркивая, что «все излишки земель, за оставлением переселенцам надела по трудовой норме, отбираются и поступают под землеустройство, в первую очередь, для коренного населения» (выделено нами – К.Б., Ж.Д.)⁴. В соответствии с этими задачами был намечен практический план проведения земельной реформы. Так 4 февраля 1921 г. Семиреченский Областной революционный комитет издал приказ о проведении земельно-водной реформы (за подписью председателя Ураза Джандосова), в котором был отражен прежний основной лозунг земельной политики Советской власти: возврат коренному населению «земель, отчужденных за период 1916–1921 гг.».

Земельная реформа большевиков и рост локальных конфликтов.

Реформы в области распределения земли по этническому принципу, не могли не вызвать конфликты и противостояния между коренным населением и русским населением, с которыми казаки стали активно себя ассоциировать в данный период.

В период с окончания гражданской войны и до конца 1920-х годов, широкомасштабный национальный конфликт перестал представлять угрозу для СССР, уступив место локальным конфликтам. Примером такого региона в Казахстане, где имели место конфликты между различными слоями населения в основном по вопросу землепользования и землеустройства, было Семиречье.

По информационным сводкам уполномоченных Джетысуйского областного отдела Главного Политического Управления (ГПУ) о политическом и экономическом состоянии уездов за 1923 г. указывалось, что «среди населения наблюдается главным образом недовольство проведенной земельной реформой», что «в силу – этой же причины повсеместно развивается национальная вражда», «распространяются по прежнему контрреволюционные слухи среди русского кулачества, что русских скоро выгонят из пределов Туркестана, в Туркеспублике останутся лишь мусульмане» (ЦГА РК Ф.666. Оп.1. Д.776. Л. 17, 27.).

Как видим, в республике складывалось крайне тяжелая обстановка, которая вызывала не беспочвенные опасения со стороны Москвы. Этим можно объяснить попытки центральной власти контролировать сложившуюся ситуацию путем образования многочисленных комиссий и отправки их в Казахстан с 1924 по 1927 гг. (Мартин, Т., 2011: 91–96).

В такой довольно непростой ситуации казаки стали более активно принимать участие в политической жизни региона. Так как национальный вопрос был тесно связан с землей, то в соответствии с требованием времени, они стали активно использовать риторику большевиков, для узаконения своих прав на землю в первую очередь. Так, один из лидеров семиреченского казачества, бывший офицер Александр Феоктистов в духе современных требований, обосновывал законность пребывания казаков на территории Семиречья. В своем докладе,

⁴Резолюции и постановления съездов Коммунистической Партии Туркестана. Ташкент: «Государственное издательство Узбекской ССР», 1958 (212 с.); Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов в 3-х томах (1917–1936). Москва: Госиздат юридической литературы, 1959. Т.1. С.434–436 (835 с.).

который он озвучил на общем собрании граждан станицы Троцкой (Каскеленской) Алма-Атинского уезда 3 декабря 1925 г. заявил следующее: «мусульманское население говорит, что коренным земледельческим населением в Семиречье являются они, а потому, все наилучшее должно принадлежать им. Это есть их фантазия и неправда. Из истории Семиречья нам отлично известно то, что коренными хлеборобами являемся мы — казаки» (АПРК. Ф.3. Оп.1. Д.442. Л.230). Далее приводит свои довольно занимательные факты из истории заселения Семиречья китайцами, джунгарами, киргизами (казахами), интерес к региону со стороны среднеазиатских ханств и наконец, останавливается на причинах появления казаков. В заключении приходит к выводу, что «этот край укреплен нами казаками, а не киргизами. Они охранялись за нашей спиной и не пролили за Семиречье ни одной капли крови. Так, каким же образом они считают Семиречье своим краем? Какие же они здесь являются основатели и коренным населением? И если бы не мы, казаки, они (казахи — К.Б., Ж.Д.) были бы кокандцами разселены и ограблены до основания» (АПРК. Ф.3. Оп.1. Д.442. Л.231.). Надо заметить, что данное мнение Феокистова имело большую популярность среди семиреченских казаков, именно на него они нередко ссылались, когда обосновывали свои права на занимаемые земли. Так на 1-ом губернском совещании по казачьему вопросу в марте 1926 г. с участием представителей станичных советов, казак Больше-Алматинской станицы Гиричев в своей речи также останавливается на том, как русские казаки защищали казахское население в Семиречье от притеснений кокандцев, какой вклад они внесли в развитие сельского хозяйства в регионе и с нескрываемой обидой заканчивает: «... а теперь нам говорят: «Земля вся наша, а вы русские пришлые»» (АПРК. Ф.3. Оп.1. Д.162. Л.16.). Вышеуказанные выступления представителей казачества демонстрируют, как казаки всячески пытались обосновать законность своих прав на землю, которую они занимали. При этом это право они отстаивали путем многочисленных обращений непосредственно в Москву, надеясь найти поддержку, минуя местную республиканскую власть, которая вызывала у казаков недоверие. Подобное регулярное апеллирование к Москве показывает, что, несмотря на отстаивание своей прежней особой сословной идентичности, казаки вместе с тем начинают все больше ощущать свое единство с русской метрополией.

Разумеется, что такое положение дел в свою очередь вызывало недовольство со стороны представителей местных властей. Так председатель КазЦИКа Ж. Мынбаев, по результатам личных посещений казачьих станиц и встреч с казаками, выступая на 1-ом Джетысуйском губернском казачьем совещании в марте 1926 г. заявил, что «казакское правительство огорчено тем, в Кызыл-Орде (столица КазАССР — К.Б., Ж.Д.) не видели ни одного представителя, ни одного казака от казачьих станиц, почему это так, почему все ходоки, минуя КазЦИК, обращались прямо в Москву»? Далее задался вопросом: «Разве Казакское правительство дало какой-нибудь повод не доверять ему, разве бы мы, не приняли соответствующих мер по заявлению ходоков к устранению тех или иных ненормальностей»? При этом Мынбаев напомнил всем присутствующим, что «не стоит забывать, что у нас есть казакское краевое правительство, которое, так же как и Москва заинтересовано в нормальном положении дел на местах», и в заключении своей речи, призвал казаков обращаться «со всеми нуждами, если они не будут удовлетворены губернией, в Кызыл-Орду», заверив, что республиканское правительство «безусловно, примет все зависящие от них меры к удовлетворению законных требований казаков» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.182. Л.8–9.).

Несмотря на заверения представителя высшей республиканской власти в регионе по-прежнему сохранялась обстановка недоверия и конфронтации между различными этническими группами населения. При этом казаки настойчиво пытались сохранить элементы самоуправления, все важные дела по-прежнему решали на своих сходах, а к органам советской власти на местах относились с недоверием.

В обзорах и отчетах советских и партийных органов республиканского, губернского

уровней о состоянии русского казачества приводится множество фактов и примеров о продолжающихся конфликтах между русским и казахским населением. Так, сводки ОГПУ за 1926–1927 гг. сообщают о многочисленных жалобах русского, в том числе и казачьего населения Джетысуйской губернии, в которых прослеживается обида и острота ощущений утраты ими своего прежнего статуса и привилегий: «мы воевали и кровью добыли свою государственность, а они (казахи — К.Б., Ж.Д.) пользуются плодами наших рук», «мы трудовые хлеборобы, поднявшие культуру края (Семиречья — К.Б., Ж.Д.), что он стал житницей Туркестана, теперь остались без земли». Русские жаловались на то, что «учреждения районов с преобладающим русским населением возглавляют казахи», что «представители местной власти враждебно относятся к русскому населению, проводя узконациональную политику», что «они (русские крестьяне и казаки — К.Б., Ж.Д.) не могут пользоваться правами советских граждан» и пр. (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.683. Л.27; Д.680. Л.112–119. 142–147; Д.164. Л.255.). Вместе с тем, в различных сообщениях ОГПУ отмечалось, что «враждебные в прошлом отношения русского крестьянства с казачеством, часто выливавшиеся в драки и убийства, уступают место межнациональному антагонизму и зачастую крестьянство с казачеством выступают заодно против кочевников-казахов» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.3338. Л.10.). Выходит, что действия местных властей в какой-то мере способствовали консолидации казачества и русского крестьянства, которые в своем противостоянии казахскому населению, были вынуждены забывать о своих прежних сословных и социальных различиях.

Трансформация политики республиканских властей в отношении казаков

Важный момент, на который стоит обратить внимание, что, начиная с 1926 г. наряду с этими жалобами казаки стали изъявлять желание не только выделиться в самостоятельные национально-однородные административные единицы, но и все настойчиво выдвигали требование создать автономию с непосредственным подчинением ВЦИКу, в крайнем случае КазЦИКу. В докладе Казкрайкома РКП (б) «Обзор работы среди русского казачества в КАССР» за 1928 г. подчеркивалось: «Автономистское движение охватывает в массе все слои казачьего населения. Это движение пустило глубокие корни и проявляется с особой остротой, главным образом, среди казачества Джетысуйской губернии» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д. 1359. Л.22.).

Как видим, из всего вышесказанного, казаки явно пытались использовать риторику советской национальной политики для того, чтобы, во-первых, причислить себя к категории национального меньшинства, и, во-вторых, требовать предоставления им вытекающих отсюда всех прав.

Поводом для этого послужил пересмотр большевиками казачьего вопроса на Апрельском Пленуме ЦК РКП (б) в 1925 г. В принятой резолюции «По вопросу о казачестве», говорилось, что «линия партии по отношению к казачеству должна выстраиваться с учетом местных особенностей и традиций», что необходимо «признать допустимым районы с компактным казачьим населением, в нацобластях выделить в отдельные административные единицы» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.152. Л.9–10.).

Вслед за указанной резолюцией последовали директивы и инструкции Центра о более внимательном «рассмотрении казачьего вопроса на местах», «о привлечении русского казачества к советской работе», «о вовлечении лучшей части казачества в партию», «о выделении казачьих поселений в самостоятельные административные единицы» и т.д.

Так, по данным за 1926–1927 гг. в Казахстане было зафиксировано 278 000 казаков, что составило 4.3% от общего состава населения (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.2567. Л.60, 60 об., которые властью были официально признаны европейским национальным меньшинством (выделено нами — К.Б., Ж.Д.). Это данные республиканских ведомств, тогда как в первых советских переписях 1920 и 1926 гг. казаки как отдельная группа уже не фигурировали. Местные власти начинают предпринимать попытки изучить казачий вопрос и принимать практические меры,

как то созыв специальных совещаний, организация однородных территориальных единиц и т.д.

Так, если 1926 г. по республике не было ни одного однородного национального казачьего совета, то на 1 октября 1927 г. уже числилось 114 однородных казачьих советов и 14 однородных казачьих волостей (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.2567. Л.60 об.), из них по Джетысуйской губернии в 1927 г. станица Талгар была выделена в качестве первой казачьей волости и 8 казачьих станичных советов выделены на правах волостных исполнительных комитетов (волисполкомов) (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.1359. Л.20; ЦГА РК. Ф.5. Оп.7. Д.182. Л.152.; ЦГА РК.Ф.5. Оп.8. Д.107. Л.60.).

Вместе с тем, ЦИК Казахстана принимает меры по привлечению нацменьшинств, в том числе и представителей казачества в советское строительство. В докладе КазЦИК «Об обслуживании национальных меньшинств и русско-казачьего населения в Казакстане» в Президиум Совета национальностей СССР, качестве успеха за 1927 год, отмечается, что «заместителями председателя ЦИК избраны каракалпак и русский казак, зампредседатель Уральского губисполкома — русский казак, председатель Джетысуйского губ. ККОВ — русский казак, ... член коллегии КазНК Зема — русский казак...» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.2567. Л.61.). Пример карьерного роста семиреченского казака, выходца станицы Талгар Колесникова от председателя станичного исполкома до заместителя председателя КазЦИКа в данном случае весьма показателен.

Из всего вышесказанного можно заключить, что национальная политика большевиков вынуждала казаков постепенно адаптироваться к новым политическим и социально-экономическим условиям. Для новой советской власти актуальными стали такие понятия как «классы», «нация», «народность», соответственно, для нее сословная принадлежность казаков с их привилегиями в прошлом, не имела никакой легитимности. В такой ситуации, казаки стремятся получить статус национального меньшинства (в какой-то момент официальная власть признала их европейским национальным меньшинством), но, этот статус был неоднозначен и противоречив, потому что за казаками прочно закрепилось их прежнее сословное прошлое, когда ««слово «казак» для казака в душе соединено с хорошим славным прошлым и с другой стороны не всегда охотно он называет себя казаком, во избежание враждебного к нему отношения» (АПРК. Ф.141. Оп.1. Д.615. Л.16.). Именно это «подозрительное» прошлое не могли окончательно забыть ни местная, ни центральная власть. В конечном итоге, позицию официальных властей в отношении казаков, наглядно можно продемонстрировать словами одного из губернских советских работников: «Ведь мы не говорим о казачестве, как о какой-то отдельной нации (выделено нами — К.Б., Ж.Д.), а мы говорим, что станичники есть те же крестьяне, но которые в силу исторических фактов находились в хвосте советского строительства» (АПРК. Ф.3. Оп.1. Д.162. Л.7 об.).

В 1930-е гг. в условиях коллективизации, когда все земли национализируются в пользу государства, необходимость доказывать свое «коренное» происхождение и отстаивать свои права на землю становится неактуальным.

Таким образом, для казаков в данной ситуации наиболее оптимальным было причисление себя к русским, которые постепенно оказываются вторым по численности основным этносом в Казахстане, наряду с казахами. Тем более, в 1930-е гг. в национальной политике большевиков происходит постепенный отход от процесса коренизации, и русские постепенно превращаются в надежного гаранта стабильности центра на местах. В этих условиях, принадлежность к русской нации для казаков оказывается более статусным и выгодным, чем борьба за особые сословные привилегии и принадлежность к национальному меньшинству, пусть даже, европейскому.

Заключение

Семиреченским казакам выпала короткая, но бурная полувековая история с момента издания 13 июля 1867 г. Указа Александра II о создании самостоятельного Семиреченского казачьего войска до 1918 года, когда Декретом Советской власти оно было ликвидировано.

На наш взгляд, семиреченские казаки яркий пример того, как государство, властные институты в разные периоды оказывали определяющее влияние на их идентификацию в качестве отдельного воинского сословия или этносоциальной группы. В царский период казаки обладали всеми правами и привилегиями, которые были им предоставлены государством. Царская власть всячески поддерживала их особый статус и значимость как особого воинского сословия, признавая их успехи и достижения в расширении государственной территории. Социально-культурные отличия, проявляющиеся в песнях, фольклоре, одежде, традициях и обычаях поддерживались самими казаками, более того, находили признание и поддержку со стороны государства. По утверждению Бенедикта Андерсона (Андерсон, 2016), перепись является одним из важнейших инструментов конструирования этноса, с помощью которого государство формирует «этнический ряд». Российское правительство активно использовало этот инструмент. Так во время Всеобщей переписи населения 1897 г. а казаки были записаны как особая группа (всего зафиксировано около 3 миллионов казаков, из них, 45 тысяч в Семиречье). Таким образом государство прилагало различные меры по поддержанию сословных привилегий казачества, что давало им возможность реализовывать свою идентичность.

После Октябрьской революции 1917 года в России, когда была установлена новая власть в лице большевиков, казаки были лишены своего статуса и особых привилегий. Так в первой советской переписи 1926 года, казакам не нашлось места в качестве особой сословно-этнической группы. Не смотря на упорство и различные попытки сохранить свою особую идентичность, в большинстве своем, казаки вынуждены были причислиться к русскому этносу, а в социальном отношении стали крестьянами. За годы советской власти в Казахстане, семиреченские казаки получили большие преференции за свою принадлежность к русскому этносу, которые были второй по численности этнической группой в республике. Преимущества от принадлежности к русскому этносу значительно превысили выгоды от казачьей идентичности.

В начале 1990-х гг. в постсоветском Казахстане наблюдался процесс стихийного возрождения казачества, затем казачьи структуры стали проходить официальную государственную регистрацию под видом общественных объединений различного статуса. Так, региональное общественное объединение Союз казаков Семиречья зарегистрирован Министерством Юстиции Республики Казахстан 1 июня 1994 года. На сегодняшний день представители казачьих объединений на территории Казахстана входят в Ассамблею народа Казахстана — консультативно-совещательный орган при Президенте Республики Казахстан. В какой-то мере это может свидетельствовать об официальном признании Казахстаном права на существование казачества. Однако перспективы казачьего движения в Казахстане могут быть связаны только лишь с возрождением социально-хозяйственных и культурных традиций.

ИСТОЧНИКИ

ЦГА РК — Центральный Государственный Архив Республики Казахстан.
АПРК — Архив Президента Республики Казахстан.

SOURCES

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

ЛИТЕРАТУРА

- Абдиров, Ақтамбердиева 2011 — *Абдиров М.Ж., Ақтамбердиева З.С.* Семиреченское казачье войско. Из истории военно-казачьей колонизации Жетысу 1867–1917 гг. Алматы: Казахский университет, 2011. 362 с.
- Андерсон, 2016 — *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева. Москва: Кучково поле, 2016. 416 с.
- Баберовски, 2006 — *Баберовски Йорг.* Сталинизм и нация: Советский Союз как многонациональное государство, 1917–1953 // *Ab imperio*, 2006. № 1. С. 177–196.
- Бижигитова, 2013 — *Бижигитова К.С.* Религия в жизни сибирских и семиреченских казаков (вторая половина XIX– начало XX вв.) // Материалы международного научного семинара «Казахстан и Россия: научное и культурное взаимодействие». Астана-Омск: Enter Group, 2013. С. 81–91.
- Blitstein, 2006 — *Blitstein P.A.* Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953 // *Ab imperio*, 2006. № 1. С. 197–219.
- Галузо, 1965 — *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1941 гг. Алма-Ата: Наука, 1965. 327 с.
- Государство наций, 2011 — *Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина* / под. ред. Р. Суни, Т. Мартина / пер. с англ. В.И. Матузовой. Москва: РОССПЭН, 2011. 376 с.
- Елагин, 1993 — *Елагин А.С.* Казачество и казачьи войска в Казахстане. Алматы: Казахстан, 1993. 75 с.
- Леденев, 1909 — *Леденев Н.В.* История Семиреченского казачьего войска. Верный: Типография Семиреченского Областного Правления, 1909. 838 с.
- Ленин, 1970 — *Ленин В.И.* К вопросу о национальностях или об «автономизации». Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Том 45. 360 с.
- Мартин, 2011 — *Мартин Т.* Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Пер. с англ. О.Р. Щёлоковой. Москва: РОССПЭН, 2011. 855 с.
- Митропольская, 1997 — *Митропольская Т.Б.* Из истории Семиреченского казачьего войска. Алматы: Адилет Пресс, 1997. 89 с.
- Слезкин, 2001 — *Слезкин Юрий.* СССР как коммунальная квартира или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность // *Американская Русистика: Вехи Историографии Последних Лет. Советский Период: Антология* / Сост. Дэвид-Фокс М. Самара: Самарский Университет, 2001. 376 с.
- Сталин, 1954 — *Сталин И.В.* Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. – Москва: Издательство политической литературы, 1954. Том 2. 427 с.

REFERENCES

- Abdиров, Aktamberdieva, 2011 — *Abdиров M.Zh., Aktamberdieva Z.S.* Semirechenskoe kazach'e vojsko. Iz istorii voenno-kazach'ej kolonizacii Zhetysu 1867–1917 gg. [Semirechye Cossack army. From the history of the military-Cossack colonization of Zhetysu 1867–1917]. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 362 p. (In Rus.).
- Anderson, 2016 — *Anderson B.* Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / Transl. from English by V. Nikolaev. Moscow: Kuchkovo pole, 2016. 416 p. (In Rus.).
- Babеровski, 2006 — *Babеровski J.* Stalinism and the Nation: The Soviet Union as a Multinational State, 1917–1953. *Ab imperio*, 2006. 1. Pp. 177–196. (In Rus.).
- Bizhigitova, 2013 — *Bizhigitova K.S.* Religija v zhizni sibirskih i semirechenskih kazakov (vtoraja polovina XIX-nachalo XX vv.) [Religion in the life of the Siberian and Semirechye Cossacks (the second half of the XIXth – early XXth centuries)]. Materials of the international scientific seminar "Kazakhstan and Russia: scientific and cultural interaction". Astana-Omsk: Poligrafija Enter Group, 2013. Pp. 81–91. (In Rus.).
- Blitstein, 2006 — *Blitstein P.A.* Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953. *Ab imperio*, 2006. № 1. Pp. 197–219.
- Galuzo, 1965 — *Galuzo P.G.* Agrarnye otnoshenija na juge Kazahstana v 1867–1941 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867–1941]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 327 p. (In Rus.).
- Suni, Martin (ed.), 2011 — *Suni R., Martin T.* Gosudarstvo nacij: Imperija i nacional'noe stroitel'stvo v jepohu Lenina i Stalina [The State of Nations: Empire and Nation-Building in the Age of Lenin and Stalin]. V.I. Matuzova (transl.). Moscow: ROSSPEN, 2011. 376 p. (In Rus.).
- Elagin, 1993 — *Elagin A.S.* Kazachestvo i kazach'i vojska v Kazahstane [Cossacks and Cossack troops in Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1993. 75 p. (In Rus.).
- Ledenev, 1909 — *Ledenev N.V.* Istorija Semirechenskogo kazach'ego vojska [History of the Semirechensk Cossack army]. Verny: Printing house of the Semirechensk Regional Board, 1909. 838 p. (In Rus.).
- Lenin, 1970 — *Lenin V.I.* K voprosu o nacional'nostjah ili ob «avtonomizacii» [To the question of nationalities or "autonomization"]. Complete collection of works. Moscow: Publishing house of political literature, 1970. Vol. 45. P. 360. (In Rus.).
- Martin, 2011 — *Martin T.* Imperija «polozhitel'noj dejatel'nosti». Nacii i nacionalizm v SSSR, 1923–1939 [The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939]. O.R. Shchyolokova (transl.). Moscow: ROSSPEN, 2011. 855 p. (In Rus.).
- Mitropol'skaya, 1997 — *Mitropol'skaya T.B.* Iz istorii Semirechenskogo kazach'ego vojska [From the history of the Semirechye Cossack army]. Almaty: Adilet Press, 1997. 89 p. (In Rus.).
- Slezkin, 2001 — *Slezkin Yu.* SSSR kak kommunal'naja kvartira ili kakim obrazom socialisticheskoe gosudarstvo pooshhrjalo jetnicheskuju obosoblennost' [The USSR as a Communal Apartment, or How the Socialist State Encouraged Ethnic Isolation]. American Russian Studies: Milestones of Historiography in Recent Years. Soviet Period: Anthology. M. David-Fox (comp.). Samara: Samara University, 2001. 376 p. (In Rus.).
- Stalin, 1954 — *Stalin I.V.* Marksizm i nacional'nyj vopros. Sochineniya [Marxism and the national question. Works]. Moscow: State publishing house of political literature, 1954. Vol.2. 427 p. (In Rus.).

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 97–110, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.29.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_97-110

THE MAIN ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM IN THE PERIOD BETWEEN 1940S AND EARLY 1950S

Nursulu Duisenova^{1*}, *Bolat Smagulov*²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko St., 050010. Almaty, Republic of Kazakhstan)

Cand. Sc (History), Leading Research Associate

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>, e-mail: nur_sulu18@mail.ru

*Corresponding author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010. Almaty, Republic of Kazakhstan)

Cand. Sc (History), PhD (History), Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>, e-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© N.K. Duisenova, B.Q. Smagulov, 2023

Abstract. *Introduction.* The period between 1940s and early 1950s, which is characterized by the world war and the political repression that began in the post-war period in the USSR, is an extremely important era in the history of Kazakhstan. The war and the political situation in the country have influenced all spheres of society (including the museum sphere). *Goals and objectives.* The purpose of the study is to analyze the main activities of the Central State Museum in the specified period. To achieve the goal, it is supposed to solve the following tasks, including: studying the features of the activities of the Central State Museum in the period of the II World War, the characteristic of the expeditionary activity of the museum, as well as the influence of Soviet ideology on the activities of this museum. *Results.* The specified period was marked by the next turn of political repression in the USSR. Therefore, the authors dwell on a campaign organized with the aim of discrediting the leadership of the Central State Museum, including the director of the museum A.M. Zhirensin. *Conclusions.* The authors come to the conclusion that, in general, the ideology of the fight against “bourgeois-nationalist elements” in the USSR and the Kazakh SSR had a negative impact on the development of the museum.

Keywords: Central State Museum, museum business, museum management system, exposition, composition of employees, The Second World War, ethnographic expeditions of the museum

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Development of the academic edition "History of Kazakhstan from ancient times to the present day" in 7 volumes" (Registration number AP OR 11465469).

For citation: Nursulu Duisenova, Bolat Smagulov The main activities of the Central State Museum in the period between 1940s-early 1950s // edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 97–110. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_97-110.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙДІҢ 1940–1950 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Нұрсұлу Кенебайқызы Дүйсенова^{1}, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов²*

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы, Шевченко к-сі, 28)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>, e-mail: nur_sulu18@mail.ru

* Автор корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, 050010 Алматы, Шевченко к-сі, 28)

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>, e-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© Н.К. Дүйсенова, Б.Қ. Смағұлов, 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1940–1950 жылдарында Қазақстанның тарихында өткен ІІ дүниежүзілік соғыс һәм соғыстан кейін КСРО-да басталған саяси қуғын-сүргінмен ерекшеленетін өте маңызды кезең болып табылады. Соғыс және елдегі саяси жағдай қоғамның барлық салаларына (соның ішінде музей қызметіне де) зор әсер етті. Зерттеудің *мақсаты* – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің аталмыш кезеңдегі қызметінің негізгі бағыттарын талдау болып табылады. Зерттеудің мақсатына жету үшін келесі *міндеттердің* шешілуі көзделеді, атап айтқанда, ІІ дүниежүзілік соғыс кезіндегі Мемлекеттік орталық музейдің қызметінің ерекшеліктерін зерттеу, музейдің экспедициялық жұмысын баяндау, сондай-ақ советтік идеологияның музей ісіне тигізген зардабын талдау болып табылады. *Нәтижелер.* Бұл уақыт КСРО-дағы кезеңімен жүргізілген саяси қуғын-сүргін науқанының басталуымен өзгешеленеді. Сондықтан авторлар Мемлекеттік орталық музейдің басшылығына, соның ішінде музейдің директоры Ә.М. Жиреншинге қарсы ұйымдастырылған оның беделін түсіру кезіне ерекше тоқталады. *Қорытынды.* Авторлар КСРО-да және де Қазақ ССР-інде әртүрлі «буржуазияшыл-ұлтшылдық элементтерге» қарсы күресу идеологиясы Қазақстанның орталық музейінің жан-жақты дамуына кері әсерін тигізді деген қорытынды шығарады.

Түйін сөздер: мемлекеттік орталық музей, музей ісі, музейді басқару жүйесі, экспозициялар, қызметкерлер құрамы, ІІ дүниежүзілік соғыс, музейдің этнографиялық экспедициялары

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық басылымын жеті томдық етіп әзірлеу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: OR 11465469). Тақырыбындағы ғылыми жобаны орындау аясында дайындалған.

Дәйексөз үшін: Дүйсенова Н.К., Смағұлов Б.Қ. Мемлекеттік орталық музейдің 1940–1950 жылдардың бас кезеңіндегі қызметінің негізгі бағыттары // edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 97–110. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_97-110.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ В ПЕРИОД 1940 – НАЧАЛА 1950-Х ГОДОВ

Нурсулу Кенебаевна Дуйсенова^{1*}, Болат Кудайбергенович Смагулов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, 050010 Алматы, ул. Шевченко, 28)

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-3259-1549>, e-mail: nur_sulu18@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, 050010 Алматы, ул. Шевченко, 28)

кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-7323-0515>, e-mail: bolat_alemdar@mail.ru

© Н.К. Дуйсенова, Б.К. Смагулов, 2023

Аннотация. *Введение.* Период 1940 – начала 1950-х гг., характеризующийся шедшей в это время II мировой войной и начавшимися в СССР в послевоенный период политическими репрессиями, является крайне важной эпохой в истории Казахстана. Война и политическая ситуация в стране оказали влияние на все сферы общества (в том числе, и на музейную). *Цель* исследования — проанализировать основные направления деятельности Центрального государственного музея в указанный период. Для достижения поставленной цели предполагается решение ряда задач, в том числе: изучение особенностей деятельности Центрального государственного музея в период II мировой войны, характеристика экспедиционной деятельности музея, а также влияние советской идеологии на работу данного музея. *Результаты.* Указанный период был отмечен очередным витком политических репрессий в СССР. Поэтому авторы останавливаются на кампании, организованной с целью дискредитации руководства Центрального государственного музея, в том числе директора музея А.М. Жиреншина. *Выводы.* Авторы приходят к выводу о том, что в целом идеология борьбы с «буржуазно-националистическими элементами» в СССР и Казахской ССР оказала негативное влияние на развитие музейного дела.

Ключевые слова: центральный государственный музей, музейное дело, система управления музеем, экспозиции, состав сотрудников, II мировая война, этнографические экспедиции музея

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Разработка академического издания «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» в семи томах» (регистрационный номер: OR 11465469).

Для цитирования: Дуйсенова Н.К., Смагулов Б.К. Основные направления деятельности Центрального государственного музея в период 1940 – начала 1950-х годов // edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 96–109. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_97-110.

Кіріспе

Қазіргі таңда Мемлекеттік орталық музей Қазақстандағы ең ірі музей болып, көп жылдық тарихымен белгілі және де өзінің тарихи даму процесінде музей бірнеше кезеңнен өтті. Қоғамдық өмірде музейлер қазақ халқының дәстүрлі киім-кешегін, кілемдерін, түрлі-түрлі тұрмыс заттарын және т.б. сақтауда өте маңызды рөл атқарады. Уақыт өткен сайын дәстүрлі мәдениеттің көптеген элементтері жоғалып кете береді. Сондықтан қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне қатысты мұраны жинап, жүйелеп, атрибуциясын жасап сақтау қазіргі кезеңде өте

өзекті екенін айта кету керек. Бұл ретте музейлер, соның ішінде Мемлекеттік орталық музей де, Кеңес Одағы кезінде Қазақстанның әртүрлі өңірлеріне экспедициялар ұйымдастырып, сол жылдары әлі қолданыста болған дәстүрлі заттарды, фольклорлық әрі этнографиялық, сондай-ақ археологиялық материалдарды жинап, үлкен жұмыс атқарды.

Белгілі бір тарихи кезеңде музейде орын алған процестерді зерттеу, оның дамуындағы заңдылықтарды ашу және де жалпы алғанда советтік биліктің музей саласындағы саясатының ішкі мазмұнын анықтап түсіну қазіргі музейтанудың ең өзекті һәм маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекеттік орталық музей Қазақстандағы ең ірі музей болып, көп жылдық тарихымен белгілі және де өзінің тарихи даму процесінде музей бірнеше кезеңнен өтті. Белгілі бір музейдің тарихын зерттеу екі түрлі маңызға ие. *Ғылыми* тұрғыдан қарағанда, бұл музей саласына әсер ететін әртүрлі факторларды, осы саланың дамуындағы ішкі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, музейлердің тарихы еліміздің тарихымен байланысты екенін ескерсек, бұл бүкіл Қазақстан тарихының кейбір аспектілерін тереңдеу ашуға септігін тигізеді. *Әлеуметтік* жақтан қарайтын болсақ, музей тарихын зерттеу еліміздің тарихында орын алған процестерді түсінуге, өлкетану жұмысын жүргізуге мүмкіндік береді. Бірқатар зерттеушілер Мемлекеттік орталық музей тарихының сан алуан қырларын зерттегенімен, көптеген аспектілер қарастырылмай қалды.

Материалдар мен әдістер

Осы мақаланы жазғанда негізінен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің қорларында сақталатын Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейіне қатысты советтік билік органдарының нормативтік-құқықтық актілері, нұсқаулықтары, ресми хаттары, партиялық органдардың ресми шешімдері мен қаулылары, сондай-ақ Мемлекеттік орталық музейдің ішкі құжаттары (бұйрықтар, хаттамалар және т.б.) қолданылды. Пайдаланған архивтік құжаттар репрезентативті деп ерекше айта кету керек. Өйткені жалпы алғанда, аталмыш құжаттар нақты фактілерді беріп, Мемлекеттік орталық музейдің негізгі бағыттарын аша отырып, оның дамуындағы ішкі заңдылықтарды көрсетеді.

Осы мақаланы жазғанда, келесі ғылыми әдістер қолданылды. Біріншіден, музей саласындағы әртүрлі процестердің хронологиялық аспектіде дамуын зерттейтін *диахрондық әдісті* айтып отырмыз. Яғни диахрондық әдісті қолданғанда, музей саласындағы орын алған өзгерістерді (мысалы, аталмыш саланың басқару жүйесі мен құрылымы қалай өзгергенін) анықтауға болады. Екіншіден, мақалада қолданылған *факторлық талдау әдісі* музей саласындағы әртүрлі факторлардың (идеологиялық, мемлекеттік саясат және т.б.) музейдің дамуына қалай, қай дәрежеде әсер еткенін анық көрсетеді. Яғни XX ғасырдың 40 жылдары Қазақстан тарихындағы күрделі кезең болып музей саласында орын алған әртүрлі және қайшылықты процестерді анық көрсетеді. Өйткені сол кезең музейлердің қызметіне әсер еткен саяси-идеологиялық, материалдық-техникалық сынды әртүрлі факторлармен ерекшеленеді. Үшіншіден, *контекстуалдық талдау әдісін* қолдану арқылы әртүрлі оқиғалардың қандай жағдайда (мысалы, соғыс кезінде) орын алғанын көруге болады. Яғни орта (мысалы, елдегі шиеленіскен саяси оқиғалар) не болса да, бәрібір белгілі бір объекті үшін қолайлы (немесе қолайсыз) жағдай жасайды.

Осылайша, жалпы алғанда, аталмыш әдістер музейдің тарихи дамуындағы әртүрлі процестерді ашып, бұлардың ерекшеліктерін анықтап, жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Мемлекеттік орталық музейдің тарихына қатысты әртүрлі аспектілерді қамтитын бірқатар ғылыми жұмыстар жазылды. Жарияланған еңбектерді бірнеше топқа бөлуді жөн деп сайнаймыз.

Бірінші топқа қазіргі музей саласының дамуы мәселесіне арналған теориялық еңбектерді жатқызамыз. Мысалы, белгілі ғалым Нұрсан Әлімбаевтың мақаласы (Әлімбаев, 2009) аталмыш музейдің ғылыми-зерттеу ұйымы ретіндегі жағдайына арналған. Ал А.К. Сатубалдин Қазақстан музейлерінің қызметіне талдау жасап, Мемлекеттік орталық музейдің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысты кейбір мәліметтер келтірді (Сатубалдин, 2000: 123). Г. Темиртон мен А. Канафинаның мақаласында қоғамдағы мәдени-әлеуметтік өзгерістердің музей саласына деген әсері баяндалады (Темиртон және т.б., 2015).

Келесі топқа Мемлекеттік орталық музейдің коллекцияларының кейбір түрлері мен музей заттарын сипаттайтын еңбектер жатады. Атап айтқанда, осы топқа, мысалы, О.А. Мякишеваның фарфордан жасалған жапондық тостағанын сипаттайтын мақаласын (Мякишева, 2009), Е.А. Жасыбаевтың (Жасыбаев, 2009) қарудың бір түрін талдайтын ғылыми жұмысын, Қалиолла Ахметжанның қазақтың сауыт жарақтарына арналған (Ахметжан, 2009) еңбегін, сондай-ақ Ш.С. Тұрсынбаеваның кескіндеу өнері туындыларына байланысты кейбір мәселелерді талдаған (Тұрсынбаева, 2015) мақаласын және т.б. ғылыми еңбектерді жатқызуға болады.

Үшінші топқа Мемлекеттік орталық музей тарихының жекелеген қырларын қамтитын ғылыми мақалалар жатады. Хронология тұрғысынан қарағанда, осы топқа жататын ғылыми мақалалардың бір бөлігі Мемлекеттік орталық музейдің революцияға дейінгі (1917 ж.) және (немесе) 1917 жылғы революциядан бастап II дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңді қамтиды (Жиренчин, 1947; Кайназарова, 1995; Мусаханова, 1995; Ибраева, 1999; Абдеш, 2001; Алимбай және т.б., 2009; Ермекбаева және т.б., 2022). Аталмыш музейдің тарихына арналған кейбір ғылыми еңбектерде Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі кезең (1991 жылдан бастап) көрініс тапты (Санақұлова, 2000; Капышев және т.б., 2021). Яғни Мемлекеттік орталық музейдің тарихына арналған бірқатар ғылыми еңбектердің бар екендігіне қарамастан, бұлар біз белгілеген кезеңге жатпайды.

Рас, Мемлекеттік орталық музейдің II дүниежүзілік соғыс кезеңі мен соғыстан кейінгі жылдардағы тарихын баяндайтын ғылыми еңбектердің бар екенін айта кету керек (Асанова, 2006, 2009; Тайман, 2000; Ибраева, 2010; Дюсенова, 2014). Осы еңбектерде Мемлекеттік орталық музейдің тарихи дамуына байланысты сан алуан әрі өте маңызды мәліметтер келтірілген. Бірақ біздің ойымызша, аталмыш ғылыми зерттеулерде кейбір мәселелер, яғни Мемлекеттік орталық музейдің басқару жүйесі мен құрылымы, оның материалдық-техникалық базасы, экспедициялық қызметі музей қызметкерлерін әлеуметтік қамсыздандыру сынды мәселелер жеткіліксіз зерттелген. Сондықтан осы мақалада белгілі бір дәрежеде зерттелмей қалған аспектілерге көңіл бөлуді көздейміз.

Нәтижелер

Мемлекеттік орталық музейдің 1940–1950 жылдардың бас кезеңіндегі қызметін бірнеше бағытқа бөлуге болады.

Орталық мемлекеттік музейді басқару жүйесі. КСРО-дағы музейлерді басқару жүйесі Қазақстанда да ажырамас бөлігі болған. Яғни, 1945 жылға дейін Қазақстанның музейлерді басқару жүйесі Қазақ КСР Халық ағарту комиссарлығының қарамағында болды. II дүниежүзілік соғыстан кейін музейдің ведомстволық қарамағындағы өзгерістер болғанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, КСРО ХКК-нің 1945 жылғы 3 шілдедегі № 1552 қаулысына және Қазақ КСР ХКК-нің 1945 жылғы 24 тамыздағы қаулысына сәйкес, барлық тарихи-өлкетану музейлері Қазақ КСР Министрлер кеңесі жанындағы Мәдени-ағарту мекемелері істері жөніндегі Комитеттің қарамағына берілді (ҚР ОМА. 1890-қ. 1-т. 731-іс. 85-п.). Содан кейін 1945 жылдан 1953 жылдың мамырына дейін Мемлекеттік орталық музей Қазақ КСР Министрлер кеңесі жанындағы Мәдени-ағарту мекемелері істері жөніндегі комитетіне бағынатын, ал 1953 жылдың

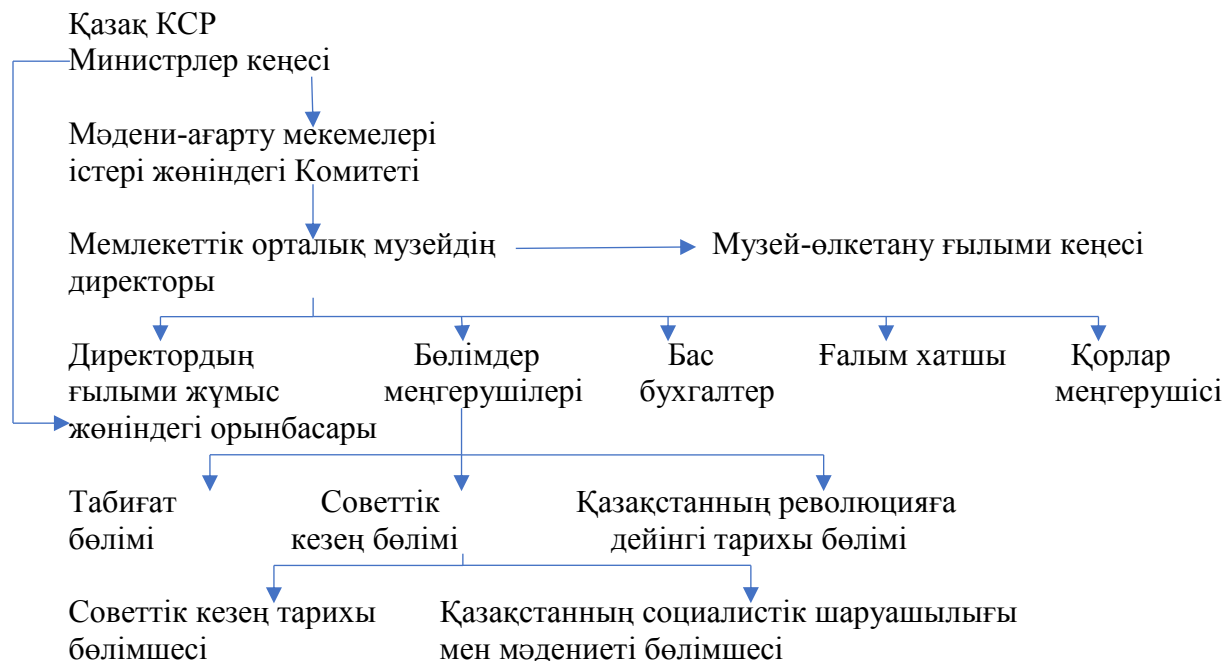
мамырынан бастап тікелей Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің қарамағына өтті (ҚР ОМА. 1308-қ. 2-т. 75-іс. 45-п.).

1940 жылдардың екінші жартысында Мемлекеттік орталық музейдің құрылымында бірнеше бөлімдер, яғни жаратылыстану және табиғат, тарих, социалистік құрылыс, Отан соғысы, қор сақтау, көпшілік-экскурсиялық жұмыс, Қазақстанның көрнекті тұлғалары бөлімдері, сондай-ақ Бейнелеу өнері секторы және халық шығармашылығы секторы болды. Сонымен қатар, музейде ғылыми кітапхана (17 мыңнан астам кітап), фото зертханасы, шеберхана, кеңсе және бухгалтерия жұмыс істеді. Ал Тарих бөлімі, Отан соғысы және Қазақстанның көрнекті тұлғалары бөлімдері мен Бейнелеу өнері секторы ІІ дүниежүзілік соғыс жылдарында құрылды (ҚР ОМА. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 32–33-п., 39 а).

Музей директорының жанында екі кеңес жұмыс істеді: ғылыми және көркем. Ғылыми кеңес тоғыз адамнан тұрды, оған тарихшы ғалымдар, әдебиетшілер, лингвистер мен геологтар, ал көркемдік кеңес жеті адамнан тұратын, соның құрамына суретшілер мен өнертанушылар кірді. Сондай-ақ, төрт адам (музей мамандары) бағалау-сараптау комиссиясының мүшесі болды (ҚР ОМА. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 33-п.).

1950 жылы 20 сәуірде Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту мекемелері істері комитеті «Қазақ КСР Орталық мемлекеттік музейі туралы Ережені» бекітті; осы құжатқа сәйкес, музей ғылыми-зерттеу, әдістемелік, мәдени-ағарту мекемесі ретінде көрсетілді (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 731-іс. 291-п.). Аталған уақытта музей құрамында үш экспозициялық бөлім болды: табиғат, Қазақстанның революцияға дейінгі тарихы, екі бөлімшеден тұратын советтік кезең тарихы бөлімшесі және Қазақстанның социалистік шаруашылығы мен мәдениеті бөлімшесі (Кар.: 1-сурет). Осы құжатта музейдің барлық функциялары көрсетілген.

Бұдан бұрын 1947 жылдың бірінші жартысында Мәдениет және ағарту мекемелері істері жөніндегі комитеттің тапсырмасы бойынша, Мемлекеттік орталық музей «Облыстық өлкетану музейлері туралы ережені» және «Өлкетану музейлерінің құрылымын» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 185–186-п.) жасады. Мысалы, осы құжаттарды басшылыққа алып, музей 1950–1951 жылдары Жаркент музейіне экспозиция құруға әдістемелік көмек көрсетті (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 233-іс. 92-п.).

1-кесте. Қазақ КСР Мемлекеттік орталық музейін басқару құрылымы (1950 жылдардың бас кезеңі) (Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1950 жылғы 20 сәуірдегі «Қазақ КСР Орталық мемлекеттік музейі туралы Ереже» бойынша).

[Fig. 1. The structure of the Central State Museum of the Kazakh SSR (early 1950s) (according to the «Regulation on the Central State Museum of the Kazakh SSR» of the Council of Ministers of the Kazakh SSR of April 20, 1950)].

II дүниежүзілік соғыс кезіндегі орталық мемлекеттік музей экспозициясының ерекшеліктері. 1941 жылғы 22 маусымда Германияның қарулы күштері КСРО-ға қарсы соғыс бастағаннан кейін Мемлекеттік орталық музей іс-қызметі негізгі бағыттарының бірі фашизм мен нацизмді әшкерелеу болды. Сондықтан осы мекемеде аталмыш тақырып бойынша көрмелер ұйымдастырыла бастады. Мысалы, 1942 жылы музейде «Расовая теория фашизма» («Фашизмнің нәсілдік теориясы») деген көрме ұйымдастырылды (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 54-п.). Сонымен қатар, Мемлекеттік орталық музейде революциялық идеологияға байланысты жұмыс та күшейтілді. Атап айтқанда, 1942 жылы 16 маусымда Қазақ КСР Халық ағарту комиссары Н. Посеуковтың айтуынша, Қазақстанның барлық музейлері, соның ішінде Мемлекеттік орталық музей, «кеңес фольклорының жазбаларын, көсемдер Ленин мен Сталиннің және олардың жақын серіктері, Отан соғысы, қызыл әскерінің батырлығы, 1916 жылғы көтеріліс пен 1917 жылғы төңкеріс батырлары туралы ауызша дәстүрлер мен әндерді жинауға; революциялық фольклорды, яғни ертегілерді, әндерді, аңыздарды, салт-дәстүрлерді, онда еңбекші бұқараның таптық күресін және халықты қанайтын күштерді, езгіні бейнелейтін, ең жақсы әңгімешілерді, ақындарды есепке алуға, олардың репертуарын жазуға, материалдық мәдениетке қатысты қаттарды, қабырларды, балбал тастар жазулары мен суреттері бар ескерткіштерді есепке алуға» тиіс болды (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 43-б.).

Соғыс кезінде Ә.М. Жиреншин басқарған Мемлекеттік орталық музей «практикалық» мәселелерге де көңіл аударды. Өйткені советтік мемлекеттік органдар соғыс майданындағы Қызыл Әскерге жәрдемдесу мақсатында Мемлекеттік орталық музей мен басқа да музейлерден «өлкетану жұмысын насихаттауды және оқушылар арасында материал жинақтауды социалистік жарысын өрістетуді...» (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 43-п.), «... кеңестік медицинаға көмектесу үшін жабайы өсетін дәрілік өсімдіктер (валерина, итмұрын, құлпынай гүлдері мен жапырақтары және т.б.); жергілікті өнеркәсіпке көмектесу үшін-техникалық маңызы бар өсімдіктер: бояу, каучук және т.б.; жаңа пайдалы қазбаларды жинау және анықтау – минералды тұздар мен бояулар, минералды құрылыс материалдарын...» жинауды талап етті (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 43-б.).

Мемлекеттік орталық музей басшылығы бірқатар бағыттар бойынша жұмыс жүргізгенімен, ағарту халық комиссары Н. Посеуковтың атына жазған баяндамасында 1942 жылы мамырда осы музейдің директоры музей қызметінің бірқатар проблемаларын атап өтті:

- Қазақстан тарихы музейінде жарық аз және жетіспейді; материалдар және экспонаттар жұпыны, әсіресе қазақтардың тұрмысы мен мәдениетінен, Қазақстанның тарихи тұлғалары бөлімінің жоқтығы және т.б.;

- Қазақстанның, жалпы Орта Азияның тұрмысы мен мәдениетін жақсы білетін және т.б. қазақ ғылыми қызметкерлері кадрларының болмауы;

- музей экспозициясын жақсарту және оны құнды экспонат және материалдармен байыту үшін бюджетке аз және жетіспейтін қаражат бөлу;

- ғылыми қызметкерлердің төмен жалақысы, яғни «... 400-ден 500 сомға дейін, оған білікті жұмысшыларды табу өте қиын»;

- мемлекеттік жәдігерлер мен құндылықтарды есепке алмау («ғылыми кітапхана ретінде кейбір бөлімдерде 3–4 жыл ішінде түгендеу болған жоқ, нәтижесінде 500-ге жуық кітап жоқ»);

- КСРО-ның басқа одақтас республикаларының музейлерімен байланыстың болмауы;

• музей ғылыми қызметкерлерінің ғылыми-экспозициялық және жеке шығармашылық жұмыс жоспарларының болмауы (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 55-п.);

II дүниежүзілік соғыстан кейін 1947 жылы Мемлекеттік орталық музейде түгендеу (инвентаризация) жүргізілді. Соның қорытындысы бойынша, музейде 1 миллион 860 мың сомнан астам 12600 экспонат сақталды. Музей экспонаттары бірегей тарихи, мәдени, этнографиялық дереккөздер болды. Мысал ретінде Амангелді Имановтың күнделігін, ақындар Науаи мен Низамидің шығармаларының «қолжазба-басылымдарын», композитор Жаяу-Мұсаның скрипкасын, ақын Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің жеке заттары мен қолжазбасын, Әміре Қашаубаевтың домбырасы мен жеке заттарын, Әбілхан Қастеевтің картиналарын және басқа да құнды музей заттарын келтіруге болады (ҚР ОМА 1308-қ. 1-т. 6-іс. 24, 25-п.).

Кадрлық құрамы және әлеуметтік саясат. 1947 жылғы ақпаратқа қарағанда, осы музейде 40 кісі жұмыс істеді, оның ішінде қазақтар, ұйғырлар мен өзбектер – 4 кісі, коммунистер – 8, музей жұмысы бойынша үш жылдан астам уақыт істегендер – 18 адам. Ғылыми дәрежесі бар – 1, жоғары білімі бар – 14, орта білімі бар – 9 кісі. Басшы және ғылыми қызметкерлердің 75 %-жоғары білімі және музей жұмысының тәжірибесі болған (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 22-п.).

Әскери және соғыстан кейінгі жылдары Мемлекеттік орталық музейде қызметкерлерді материалдық қолдау мен ынталандырудың әртүрлі формалары қолданылды. Мәселен, 1945 жылы Жоғары мектеп пен ғылыми мекемелер одағы арқылы осы мекеменің қызметкерлері киім мен мата (пальто, көйлек, костюм, шалбар, галош, мата), азық-түлік (мұқтаж майдангерлердің отбасыларына арналған төрт пұт ұн) сатып алу үшін 150-ден астам өнеркәсіптік орден мен талон алды. Өз тарапынан музейдің басшылығы қызметкерлерді арнайы киіммен («халат-көйлек») қамтамасыз етті, ақшалай-материалдық көмек көрсетті және т.б. (ҚР ОМА РК. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 41-п.).

1947 жылғы мәліметтер бойынша, Қазақстандағы ғылыми қызметкерлер мен музей директорларының жалақысы айына 400–550 сомды құрады (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 78-іс. 182-п.). Облыстық музейлердің 14 директорының тек төртеуінің ғана білімі жоғары болды, қалғандары орта біліммен, ал музей дайындығымен бірде-біреуі болған жоқ. Атап өткендей, «Орталық мемлекеттік музей осыған байланысты жақсы жағдайда. Оның барлық дерлік басшы және ғылыми қызметкерлерінің жоғары білімі бар. Олардың жалақысы көтерілді, бірақ мұнда тек екі адамның ғана арнайы музейтанушы білімі бар» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 78-іс. 183-п.). Бұл ретте 1944–1945 жылдары музей штатының ұлғайуы орын алды: 1944 жылы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің жанындағы Мемлекеттік штаттық комиссия жеті бірлікті, ал келесі жылы тағы жетеуін қосып, Мемлекеттік орталық музейдің штатын 14 бірлікке ұлғайтты, бұл бүкіл музей штатының 40%-ын құрады (ҚР ОМА. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 40-п. с.ж.).

Сонымен қатар, жағдай ұзақ уақыт бойы музей қызметкерлерінің негізгі кадрлардың ауысуы мен жинақталмауымен күрделене түсті. 1941 жылы музейге 50 адам жұмысқа қабылданып, 58 адам жұмыстан шығарылды. Аталған жылы ғылыми хатшы лауазымы бос қалды (18 қыркүйектен бастап жыл соңына дейін), тарих бөлімінің меңгерушісі (30 қыркүйек-жыл соңына дейін), бұқаралық бөлімінің меңгерушісі (25 тамыздан бастап жыл соңына дейін), кітапхана меңгерушісі (30 шілдеден бастап жыл соңына дейін), суретші-безендіруші лауазымдары (5 ақпаннан 27 қарашаға дейін), ағаш ұстасы (13 тамыздан бастап жыл соңына дейін), электромонтер (23 шілдеден бастап жыл соңына дейін), әлеуметтік құрылыс бөлімінің ғылыми қызметкері (23 шілдеден бастап жыл соңына дейін). Әлеуметтік құрылыс бөлімінің меңгерушісі 4 мамырдан 4 маусымға дейін еңбек демалысында, 4 маусымнан 10 шілдеге дейін әскери қайта даярлауда болды, ал 19 қыркүйек – 17 қараша аралығында уақытша директор міндетін атқарды. Музей директоры 6 қыркүйектен 17 қарашаға дейін егін жинау іссапарында болды. Кадрлардың ауысуы бірқатар себептермен түсіндірілді: 1941 жылғы 2 сәуірден 3

қыркүйекке дейін музейдің 2 ауысымдық жұмысқа өтуі, бірқатар қызметкерлердің ЖШҚӨ (Жұмысшы-шаруа Қызыл Әскері) қатарына кетуі, музейдің кейбір ғылыми қызметкерлерін Қазақ КСР Халық Комиссарлығының басқа жұмысқа ауыстыруы және соғыс уақытының себептері бойынша штаттардың қысқаруы (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 63-п.).

Бұл ретте, 1941 жылғы музей жұмысы туралы есепте аталғандай, «ұзақ уақыт бойы бос лауазымдарды жалақы қорының артық шығыны себебінен толтыру мүмкін болмады, бұл штаттардағы айналым, өтемақы төлеу және Қызыл Әскерге кеткендерге және басқа себептермен жұмыстан шығарылғандарға жұмыстан босату нәтижесінде пайда болды... » (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 63-п.).

Музейдің басты мәселесі оның қызметкерлерінің едәуір бөлігінің біліктілігінің төмендігі болды. Сонымен, музейдегі соңғы түгендеу 1938 жылы өтті. Жәдігерлерді бір меңгерушіден екіншісіне қабылдау және тапсыру түсімдер кітабы бойынша емес, қоймада заттардың бар-жоғының жасалған тізімдері бойынша. Бұл ретте мыналар атап өтілді: «Алдыңғы меңгерушілердің білімдерінің шала болуына байланысты тізімдер мұқиятсыз жасалды, көптеген қателіктер, шатасулар бар, оларды тек экспонаттарды толық түгендеу арқылы жөндеуге болады. Мысалы, бөлімді (сақтау бөлімін тапсыру кезінде. – *авт.*) ж. Сәрсенбаева, Ж. Копылова біріншісінің актісі бойынша 400-ге жуық экспонат нөмірлерінің жетіспейтіндігін білдіреді, ал екіншісінде тізімдеме бойынша шамамен бірдей артық... экспонаттар болды» (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 68-п.).

1941 жылы экспонаттарды сақтау музейдің жағыдайының жарамсыздығы атап өтілді: «... күндізгі жарықтың, желдетудің, шаңсорғыштың болмауы, тар, пешті көмірмен жылыту, соның арқасында көмір шаңы экспонаттарға зиянды әсер етеді, экспонаттардың барлық түрлері бір бөлмесінде — картиналар, макеттер, кілемдер, киіздер, құстардың тұлыбы және т.б.» (ҚР ОМА. 1308-қ. 1-т. 280-іс. 68-п.).

Соғыс және соғыстан кейінгі жылдары Мемлекеттік орталық музей ғимаратын жөндеу туралы мәселе. 1944 жылы Үкімет қаулысымен осы мекеме бірінші санаттағы музейлерге жатқызылды (ҚР ОМА. 1876 қ. 5 т. 25 іс. 32 п.). 1945 жылғы мәліметтер бойынша, музей 3 мың шаршы метр аумақты алып жатты. Бұл аумақ музейдің жұмыс істеуі үшін жеткіліксіз болған, оның қажеттіліктерін 30 %-ын ғана қанағаттандырды. Музей директоры А.М. Жиреншин атап өткендей, «...музейдің одан әрі өсуіне және кеңеюіне мүмкіндік бермейтін қосымша кеңістіктің қажеттілігі ерекше сезіледі» (ҚР ОМА. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 32-п.).

Бұл жағдай музей экспонаттарын көруге және сақтауға жарамсыздығымен қиындады. Музейде өндірістік зертханалар мен ғылыми кабинеттерге арналған бөлмелер, музей құндылықтары болмады. Сонымен қатар, экспозиция үшін қалыпты температурасы бар жарық кең залдар қажет болды, ал қорларды сақтау үшін экспозицияға сөрелерді орнатуға арналған құрғақ кең бөлмелер қажет болды. Сол кезде Мемлекеттік орталық музейде аталған ештеңе болған жоқ. Осыған байланысты музей директоры Жиреншин музейдің жаңа ғимаратын салу туралы мәселе көтеріп, температураның күрт ауытқуы, жылытудың болмауы, табиғи жарықтың жеткіліксіздігі «... тарихи және мәдени құндылықтар сөзсіз бүлінуге және біртіндеп жойылуға ұшырайды», бұл «... әрине, жылдар бойы музеймен бірге Қазақстанның мәдени мұрасының сақталуына қауіп төндіреді...» (ҚР ОМА. 1876-қ. 5-т. 25-іс. 32, 32-п.).

1946 жылдың 1 тамызына қарай Мемлекеттік орталық музей Мемлекеттік жоспарға құрылыс материалдарына өтінім рәсімдеді. Музей ғимаратын жөндеу үшін үкімет 40 мың сом бөлді (ҚР ОМА 1876-қ. 5-т. 25-іс. 31-п.). 1947 жылдың қарашасына қарай музей ішінде, экспозициялық залдарда және жұмыс орындарында жөндеу жұмыстары жүргізілді: барлық қабырғалар майлы бояумен боялған, бұл «...музей залдарын толығымен жаңартты және жарықтандырды». Жөндеу сапасын арнайы комиссия «жақсы» деп бағалады. Жөндеудің ұзақтығы шамамен бір айды құрады (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 21-п.).

Соғыстан кейінгі жылдары Мемлекеттік орталық музей ұйымдастырған экспедициялар. Музей 1947 жылдың жаз-күзінде 11 жылда алғаш рет (1936 жылдан бастап) Қазақстан тарихы мен этнографиясы бойынша жаңа экспонаттар жинау мақсатында екі экспедиция ұйымдастыруды жоспарлады. Бірінші экспедиция маусым айының ортасында Абай, Баянауыл және Қарқаралы аудандарына (Семей, Павлодар және Қарағанды облыстары) жіберілді. Тағы бір экспедиция 1947 жылдың тамызына жоспарланған, яғни Қостанай облысының Амангелді және Торғай аудандарына (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 17, 186-п.).

Бірінші экспедицияға келетін болсақ, оның мақсаты өткен және қазіргі қазақ халқының мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі мен өнері бойынша экспонаттар мен материалдарды, сондай-ақ «социалистік құрылыс жөніндегі материалдарды» жинау болды. Экспедиция барысында 1 мыңнан астам экспонат жиналды. Музей қызметкерлерінің бірқатар жарияланымдары республикалық баспасөзде шығарылды (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 78-іс. 185-п.). Экспедиция құрамында Қазақ КСР Халық суретшісі Ә. Қастеев, кинооператор И. Тынышпаев, этнограф Н. Жаналин, сондай-ақ археологтар, тарихшылар сияқты мамандар жұмыс істеген экспедиция үлкен жұмыс атқарды: қазақ халық ою-өрнектерінің мыңға жуық белгісіз үлгілері жиналды, «табиғаты жағынан мүлдем ерекше және алуан түрлі» және «... бұл ою-өрнектер колхоз ауылының қазіргі өмірінде сырмақтарды, тускигіздерді, алашаларды көркемдеу, сүйек, ағаш және металдан ою кезінде кеңінен қолданылады» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 17, 396-п.).

Экспедиция дәстүрлі ою-өрнектердің кеңінен таралуымен және олармен айналысатын халық шеберлерінің көптігімен қатар, патефон, шахмат, дейбұйы және басқа да өнеркәсіптік өндіріс заттары қазақ халқының тұрмысына енгенін анықтады. Ежелгі қорғандарды алдын ала археологиялық қазу нәтижесінде Андронов мәдениетінің ескерткіштері ашылды (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 2-іс. 18-п.). Экспедиция қатысушылары «халық шеберлері жасаған үлкен үлгілі алты қанатты қазақ киіз үйін» әкелді (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 396-п.). Экспедиция басшысы Әбусағит Жиреншиннің айтуынша, «Кеңес өкіметі жылдарында дамыған Абай, Абыралы және Баянауыл аудандарының аудандық орталықтарын жаңғыртатын көркем картиналар бейнеленген», сондай-ақ «жаңа колхоз өмірі мен мәдениеті туралы, кеңес өкіметінің жергілікті жерлердегі алғашқы ұйымдастырушылары туралы, мал басының жоспарларын асыра орындайтын колхоздар мен колхозшылар туралы көптеген материалдар жиналды» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 396-п.).

Экспедиция қатысушылары Қоңырәулие үңгірін зерттеп шықты: «...1903 жылғы Абайдың қолтаңбасы табылды...», ал оның кіреберісінде таңбаланған қабірлер шоғырланған: «...шамасы, бұл таңбалар бір кездері болған рулық өте көне болған. Қабірлердің белгілі бір тобына қабір тастарында бейнеленген таңбалары тән болды және бұл таңбалар қазақтардың төңкеріске дейінгі кейбір рулардан мұра болды...» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 18–20-п.).

ҚК(б)П ОК және Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің шешімі бойынша ұйымдастырылған екінші экспедицияға (1947 жылғы 5 қазаннан 15 қарашаға дейін) келетін болсақ, комитет Мемлекеттік орталық музеймен бірлесіп, «...экспедиция мүшелері Амангелді Имановтың серіктерінен көп жаңа материалдар жиналды...» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 21-п.). Экспедиция құрамына экспедиция басшысы, тарихшы-музейтанушы, этнограф-музейтанушы және суретші-рәсімдеуші (инженер-құрылысшы) кірді (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 255-п.).

Экспедицияның мақсаты:

- 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының тарихы, Амангелді Иманов, Таран және т.б. қызметі туралы тарихи-деректі және заттық материалдар жинау;
- ОММ үшін көне ескерткіштердің (қорғандар, кесенелер) эскиздерін салу;
- Амангелді Имановтың мемориалдық музейін қалпына келтіруді ұйымдастыру, оны Қазақ КСР ОММ қорларынан алынған жаңа экспонаттармен, сондай-ақ экспедиция жинаған материалдармен толықтыру;

– «ерлер, әйелдер және балалар киімдері, ыдыс-аяқтар, сырмақтар, түскиіздер, бау-басқұрлар, кебеже, жүк-аяқ, адал-бақан, қоржын, тегене, саба, сапты-аяқ» және т.б.

– Мемлекеттік орталық музей үшін жаңа заттай жәдігерлер сатып алу;

– Торғай мен Амангелді аудан орталығының эскиздерін салу, Амангелді музей-үйін табиғат аясында түсіру, сондай-ақ «батырдың отанының ең көрікті орындарын түсіру» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 42-іс. 255-п.).

Экспедиция барысында Амангелді Имановтың мемориалдық музейіне толық реэкспозиция жүргізіліп, Амангелді Имановтың өмірі мен қызметінен оннан астам баспа материалдары жиналды (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 78-іс. 184–185-п.; 42-іс. 255-п.).

1950 жылдың жазында Мемлекеттік орталық музей құрамында төрт адамнан тұратын Алматы – Петропавл – Қарағанды – Балқаш – Алматы бағыты бойынша экспедиция ұйымдастырды (экспедицияға қатысқандар: табиғат бөлімінің меңгерушісі Ю. Платонов, суретші, екі жұмысшы) Қазақстанның солтүстік және орталығында 1 ай 10 күнге созылды. Экспедицияның қажеттілігі «... музей қорларында да, Қазақ КСР Ғылым Академиясының қорларында да, Республиканың сурет галереясының қорларында да Солтүстік Қазақстан даласы мен орманды даланың мәнді фотосуреттерін немесе түрлі-түсті пейзаждарын табу мүмкін болмады» (ҚР ОМА. 1308-қ. 2-т. 18-іс. 40, 44-п.). Осы экспедиция 1940 жылдан бастап бірінші болды, оның мақсаты «өсімдіктердің гербарий үлгілерін, топырақ монолиттерін, геологиялық және палеонтологиялық үлгілерді жинау» болды (ҚР ОМА. 1308-қ. 2-т. 18-іс. 44-п.). Экспедиция нәтижесінде Петропавл қ. маңында қара топырақтардың үш үлгісін, Қарағанды қ. ауданында каштан ағаштарының үш үлгісін және т.б., сондай-ақ өсімдіктердің 40 үлгісіне дейін (гербарий) жинау жоспарланды. Сонымен қатар, суреттер мен пейзаждар тақырыбы белгіленді, атап айтқанда:

- Солтүстік Қазақстанның орманды даласы;
- Солтүстік Қазақстанның даласы;
- жас орманды қорғау белдеулері;
- қайыңды тоғай;
- шөлді дала (ұсақ шоқылар);
- Нұра су қоймасы;
- Қарағанды бақтары; және т.б. (ҚР ОМА. 1308-қ. 2-т. 18-іс. 47, 48-п.).

Ә.М. Жиреншиннің беделін түсіру науқаны. 1951 жылы шілдеде «Правда» газетінде жарияланған «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» редакциялық мақаласын талқылауға арналған Қазақ КСР музей директорларының республикалық кеңесі өтті. Кеңесте «кеңестік кезеңге дейінгі тарих бөлімінің экспозицияларында жіберілген өрескел идеологиялық бұрмаланулар» туралы айтылды (ҚР ОМА. 1890-қ. 1-т. 105-іс. 15-п.).

Содан кейін Мемлекеттік орталық музейде әртүрлі тексерістер жүргізілді. Осының негізінде Ә.М. Жиреншиннің музей директоры қызметінен себепсіз алынып тасталуына әкеп соқтырған ұйымдастырушылық қорытындылар жасалды. Бұл жұмыстан босатудың мотивациясы айқын идеологиялық бағытта болды. Атап айтқанда, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдениет мекемелері істері комитетінің 1951 жылғы 20 шілдедегі арнайы шығарылған № 263 бұйрығында жұмыстан босату себебі былай жазылды: Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдениет мекемелері істері комитетінің 1951 жылғы 20 шілдедегі № 263 арнайы шығарылған бұйрығында жұмыстан шығарылу себебі былай баяндалды: «Жолдас Жиреншин республикалық музей экспозициясын салу кезінде Кенесары Қасымовтың реакциялық-монархиялық қозғалысын ұлт-азаттық қозғалысы деп көрсету, сондай-ақ Жиреншин өзінің «Абай и его русские друзья» кітабында жекелеген лайықсыз тұлғаларды Абайдың достары мен шәкірттері деп санау сияқты саяси қателіктер жіберген үшін,

осы жылдың (1951 ж. – *авт.*) 21 шілдесінен бастап Ә. Жиреншин республикалық тарихи-өлкетану музейінің директоры атқаратын қызметінен босатылсын» (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 233-іс. 18-п.).

Осы бұйрық бойынша музей директорының міндеттерін уақытша атқару 1951 жылдың 21 шілдесінен бастап осы уақытқа дейін директордың ғылым жұмысы жөніндегі орынбасары болған М.И. Поповаға жүктелді (ҚР ОМА. 1876-қ. 1-т. 233-іс. 18-п.).

Ә.М. Жиреншинге жасалған шабуылдар музей директоры қызметінен кеткеннен кейін де жалғасқанын айта кету жөн. Мысалы, 1953 жылы партиялық ұйымның жалпы партиялық жиналысында оның атына келесі айыптаулар тағылды: «Музейдің бұрынғы басшылығы, бұрынғы директор Жиреншин ұлтшылдық іс-әрекеті үшін партия құрамынан шығарылды; бұрынғы директордың ғылым бөлімінің орынбасары Есова (Сара Сәтбайқызы. – *авт.*) — партиядан шығарылған халық жауының әйелі; директордың бұрынғы орынбасары, коммунист болмаған Попова экспозицияларды идеологиялық тұрғыдан қарағанда, марксистік ұстанымда емес, Қазақстан тарихын буржуазиялық-ұлтшылдық тұрғыдан көрсетті...», «...мәселен, экспозицияларда сұлтан Кенесары Қасымовтың белгілі реакциялық феодалдық-монархиялық көтерілісі ұлт-азаттық көтеріліс деп көрсетілді...» (ҚР ОМА. 1890-қ. 1-т. 114-іс. 1-п.).

Қорытынды

Осылайша жоғарыда келтірілген материалдар төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, ІІ дүниежүзілік соғыстың кезінде жалпы алғанда, музей саласында және дәлірек айтқанда, Мемлекеттік орталық музейде идеологияға байланысты жұмыс күшейтілді, яғни музей композициясының құрылымында негізгі тақырыптар Октябрь революциясы қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, сондай-ақ фашизм мен нацизм сияқты тоталитарлық жүйенің сипаттамасы болды. Екіншіден, КСРО-да ІІ дүниежүзілік соғыстан кейінгі, әсіресе ХХ ғ. 40 жылдарының аяғында басталған кезекті қуғын-сүргін кезеңі барлық музейлерге, соның ішінде Мемлекеттік орталық музейдің жұмысына кері әсер етті. Яғни музей саласында білікті мамандардың онсыз да шамалы болғанына қарамастан көптеген ғалымдар (соның ішінде музейдің директоры Ә.М. Жиреншин де) саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Нәтижесінде Ә.М. Жиреншин белгілі тарихшы маман Мемлекеттік орталық музейдегі қызметінен идеологиялық себеппен босатылды. Үшіншіден, көрсетілген кезеңде Мемлекеттік орталық музейдің экспедициялық қызметі белсенді түрде жүргізілгені анық байқалады. Музей ұйымдастырған экспедициялар барысында оған қатысушылар қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне қатысты материал жинап (киіз үй және т.б.), Мемлекеттік орталық музейдің этнографиялық, археологиялық және Қазақстан тарихындағы революцияға байланысты қорларын толықтырды. Осы тұрғыдан қарағанда, музей әсіресе этнология ғылымының бұдан әрі дамуына көп үлес қосты. Дәл сол кездегі дәстүрлі мәдениетін зерттеуге мүмкіндік беретін тұрмыс заттары жинастырылды. Ұйымдастырылған экспедициялардың кешенді сипатқа ие болғаны да байқалады. Яғни, экспедицияның барысында этнографиялық материалдарға ғана емес, археологиялық және ботаникалық, сондай-ақ географиялық мәліметтерді жинап, жан-жақты зерттеуге де көңіл бөлінді.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

SOURCES

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Абдеш 2001 – *Абдеш М.* К истории возникновения Центрального государственного музея Казахстана (по материалам дореволюционных источников) // Историческая наука в XXI веке: Материалы международных Бекмахановских чтений. Ч. 2. Алматы: Қазақ университеті, 2001. С. 232–238.
- Алимбай, Еркембаев, Ибраева, 2009 – *Алимбай Н., Еркембаев Ж., Ибраева А.* Головной музей страны: краткий экскурс в историческое прошлое и современность // Центральный государственный музей Республики Казахстан. Фотоальбом. Алматы: Онер, 2009. С. 20–29.
- Асанова 2006 – *Асанова С.А.* Центральный Государственный музей в 40–50-е годы XX века (деятельность А. Жиренчина) // Проблемы изучения и сохранения историко-культурного наследия» 14 декабря 2005 г.: материалы республиканской научно-практической конференции КазНУ им. аль-Фараби. Алматы, 2006. С. 34–46.
- Асанова 2009 – *Асанова С.А.* Основные этапы истории музейного дела Казахстана // Музееведение и историко-культурное наследие. Кемерово, 2009. Вып. 3. С. 156–166.
- Ахметжан 2009 – *Ахметжан К.С.* Кольчужные доспехи казахов из коллекции ЦГМ РК // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология, этнология, фольклортану. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. II-том. С. 20–32.
- Әлімбаев 2009 – *Әлімбаев Нұрсан.* Отандық музейдің ғылыми-зерттеу институтының құрылым ретіндегі мәртебесі (Қазақстан Республикасының жаңадан дайындалу үстіндегі «Ғылым туралы» Заң жобасына негіздеме-ұсыныс) // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология, этнология, фольклортану. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. II-том. 13–19-б.
- Дюсенова 2014 – *Дюсенова Н.К.* Ә.М. Жиреншиннің қызметі мен тағдыры // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. 2014. № 1(72). 166–172-б.
- Еркембаева, Алимбай, Смагулов, 2022 – *Еркембаева А.Ш., Нұрсан Алимбай, Смагулов Б.К.* Оренбургский период в истории Центрального государственного музея Республики Казахстан (1831–1929) // Oriental Studies. 2022. № 3. С. 436–450.
- Жасыбаев 2009 – *Жасыбаев Е.А.* Оружие времен Второй мировой войны из фондов ЦГМ РК // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология, этнология, фольклортану. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. II-том. 38–51-б.
- Жиренчин 1947 – *Жиренчин А.* Из истории Центрального музея Казахстана // Вестник Академии наук Казахской ССР. № 8. 1947. С. 58–61
- Ибраева 1999 – *Ибраева А.* Қазақстанда мұражай жүйесінің қалыптасуы (1920–1940 жж.): т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін диссер. автореф. Алматы, 1999. 29 б.
- Ибраева 2010 – *Ибраева А.* Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі (1831–2006 жж.). т.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс... автореф. Астана, 2010. 43 б.
- Кайназарова 1995 – *Кайназарова А.К.* Музейное дело в Казахстане (1831–1925 гг.): автореф. дисс... канд. ист. наук. Алматы, 1995. 24 с.
- Капышев, Исаков, 2021 – *Капышев А.К., Исаков К.С.* Основные этапы развития музеев Казахстана в период независимости // Наука и реальность. 2021. № 1 (5). С. 132–136.
- Мусаханова 1995 – *Мусаханова М.З.* Из истории Центрального государственного музея республики Казахстан // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. 2006. № 2. С. 93–98.
- Мякишева 2009 – *Мякишева О.А.* Японская фарфоровая чаша из фондов Центрального государственного музея РК // Орталық музей еңбектері: музей ісі, археология, тарих, деректану, антропология, этнология, фольклортану. Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. II-том. 52–56-б.
- Санақұлова 2000 – *Санақұлова Б.Қ.* Қазақстан Республикасындағы музей құрылысы мен қызметі: (1991–2004 жж.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Орал, 2006. 30 б.
- Сатубалдин 2000 – *Сатубалдин А.К.* Музейный мир Казахстана: основные направления деятельности // Вестник КемГУКИ. 2000. № 52. С. 120–129.
- Тайман 2000 – *Тайман С.Т.* Қазақстандағы музей ісінің дамуы; тәжірибелері мен проблемалары (1946–1970 жж.): дис. автореф. дис. ... канд. ист. наук. Қарағанды, 2000. 30 б.
- Темиртон, Канафина, 2015 – *Темиртон Г., Канафина А.* Музей в контексте социокультурной модернизации // Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. «Ист. и социально-политические науки». 2015. № 4 (47). С. 156–160.
- Турсынбаева 2015 – *Турсынбаева Ш.С.* Реставрация произведений живописи: вопросы сохранения (на примере картины из фондов ЦГМ РК) // Вестник Казахского национального педагогического университета. 2015. № 4. С. 143–146.

REFERENCES

- Abdesh, 2001 — *Abdesh M.* K istorii vozniknovenija Central'nogo gosudarstvennogo muzeja Kazahstana (po materialam dorevoljucionnyh istochnikov) [On the history of the emergence of the Central State Museum of Kazakhstan (based on pre-revolutionary sources materials)]. Historical science in the 21st century: Materials of the International Bekmakhanov Readings. Part 2. Almaty: Qazaq universiteti, 2001. Pp. 232–238. (In Rus.).
- Akhmetzhan, 2009 — *Akhmetzhan K.S.* Kol'chuzhnye dosphehi kazahov iz kollekcii CGM RK [Chain armour of Kazakhs from the collection of CSM RK]. Ortalyq muzej enbekteri: muzej isi, arheologija, tarih, derektanu, antropologija, jetnologija, fol'klortanu. Almaty: Balalar adebieti, 2009. Part. II. Pp. 20–32. (In Rus.).
- Alimbai et al., 2009 — *Alimbai N., Ermekbaev Zh., Ibraeva A.* Golovnoj muzej strany: kratkij jekskurs v istoricheskoe proshloe i sovremennost' [Head museum of the country: a brief excursion into the historical past and modernity]. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Photo album. Almaty: Oneer, 2009. Pp. 20–29. (In Rus.).

- Alimbai, 2009 — *Alimbai N.* Otandyq muzejdin gylymi-zertteu institutynyn qurylym retindegi martebesi [Museum as scientific-research organization (theoretical ground of scientific status of domestic museums)]. Studies of the Central Museum: museum affair, archeology, history, source study, anthropology, ethnology, folklore. Almaty: Balalar adebieti, 2009. Part. II. Pp. 13–19. (In Kaz.).
- Asanova, 2006 — *Asanova S.A.* Central'nyj Gosudarstvennyj muzej v 40–50-e gody XX veka (dejatel'nost' A. Zhirenschina) [The Central State Museum in the 40–50s of the twentieth century (Activities by A. Zhirenschin)]. Problems of studying and preserving the historical and cultural heritage "December 14, 2005: Materials of the Republican Scientific and Practical Conference of the Al-Farabi KazNU. Almaty, 2006. Pp. 34–46. (In Rus.).
- Asanova, 2009 — *Asanova S.A.* Osnovnye jetapy istorii muzejnogo dela Kazahstana [The main stages of the history of the museum affair of Kazakhstan]. Muzevedenie i istoriko-kul'turnoe nasledie. Kemerovo. 2009. № 3. Pp. 156–166. (In Rus.).
- Duisenova, 2014 — *Duisenova N.K.* Zhirenschinnin qyzmeti men tagdyry [Activity and fate of A.M. Zhirenschin]. Bulletin of the Kazakh National University. 2014. №1 (72). Pp. 166–172. (In Kaz.).
- Ibraeva, 1999 — *Ibraeva A.* Qazaqstanda murazhaj zhujesinin qalyptasuy (1920–1940 zhzh.) [Formation of the museum network in Kazakhstan (1920–1940)]. Candidate dissertation abstract. Almaty, 1999. 29 p. (In Kaz.).
- Ibraeva, 2010 — *Ibraeva A.* Qazaqstandagy muzej isi: qalyptasuy men damuynyn tarihi tazhibesi (1831–2006) [Museum business in Kazakhstan: the historical experience of formation and development (1831–2006)]. Doctoral thesis abstract. Astana, 2010. 43 p. (In Kaz.).
- Musahanova, 2006 — *Musahanova M.Z.* Iz istorii Central'nogo gosudarstvennogo muzeja respubliki Kazahstan [From the history of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan]. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty: NAS RK. 2006. № 2. Pp. 93–98 (In Rus.).
- Myakisheva, 2009 — *Myakisheva O.A.* Japonskaja farforovaja chasha iz fondov Central'nogo gosudarstvennogo muzeja RK [Japanese porcelain bowl from the CSM of the Republic of Kazakhstan]. Studies of the Central Museum: museum affair, archeology, history, source study, anthropology, ethnology, folklore. Almaty: Balalar adebieti, 2009. Part. II. Pp. 52–56. (In Rus.).
- Qainazarova, 1995 — *Qainazarova A.K.* Muzejnoe delo v Kazahstane (1831–1925 gg.) [Museum business in Kazakhstan (1831–1925)]. Candidate dissertation abstract. Almaty, 1995. 24 p. (In Rus.).
- Qapyshev, Sorgakov, 2021 — *Qapyshev A.K., Sorgakov K.S.* Osnovnye jetapy razvitiya muzeev Kazahstana v period nezavisimosti [The main stages of development of the museums of Kazakhstan during the period of independence]. Nauka i real'nost'. 2021. № 1 (5). Pp. 132–136. (In Rus.).
- Sanakulova, 2006 — *Sanakulova B.K.* Qazaqstan Respublikasyndagy muzej qurylysy men qyzmeti: (1991–2004) [Museum Construction and Activities in the Republic of Kazakhstan (1991–2004)]. Candidate dissertation abstract. Oral, 2006. 30 p. (In Kaz.).
- Satubaldin, 2000 — *Satubaldin A.K.* Muzejnyj mir Kazahstana: osnovnye napravleniya dejatel'nosti [Museum World of Kazakhstan: the main areas of activity]. Bulletin of KemGUKI, 2000. No. 52. Pp. 120–129. (In Rus.).
- Taiman, 2000 — *Taiman S.T.* Qazaqstandagy muzej isinin damuy; tazhibeleri men problemalary (1946–1970 zhzh.) [Development of museum affairs in Kazakhstan: experience and problems (1946–1970)]. Candidate degree thesis. Karagandy, 2000. 30 p. (In Kaz.).
- Temirton, Kanafina, 2015 — *Temirton G., Kanafina A.* Qazaqstandagy muzej isinin damuy; tazhibeleri men problemalary (1946–1970 zhzh.) [Museum in the context of sociocultural modernization]. Bulletin of the Abai KazNPU. Historical and socio-political sciences. 2015. №. 4 (47). Pp. 156–160. (In Rus.).
- Tursynbaeva, 2015 — *Tursynbaeva Sh.S.* Restavracija proizvedenij zhivopisi: voprosy sohraneniya (na primere kartiny iz fondov CGM RK) [Restoration of painting works: preservation issues (for example, a picture from the funds of the Central Committee of the Republic of Kazakhstan)]. Bulletin of the Abai KazNPU. 2015. №. 4. Pp. 143–146. (In Rus.).
- Yermekbayeva, 2022 et al. — *Yermekbayeva A.Sh., Alimbay N.A., Smagulov B.K.* Central State Museum of Kazakhstan: Revisiting the Orenburg Period, 1831–1929. Oriental Studies. 2022. 15 (3). Pp. 436–450. (In Rus.).
- Zhasybaev — *Zhasybaev E.A.* Oruzhie vremen Vtoroj mirovoj vojny iz fondov CGM RK [Second World War armour from collections of CSM]. Studies of the Central Museum: museum affair, archeology, history, source study, antropology, ethnology, folklore. Almaty: Balalar adebieti, 2009. Part. II. Pp. 38–51. (In Rus.).
- Zhirenschin, 1947 — *Zhirenschin A.* Iz istorii Central'nogo muzeja Kazahstana [From the history of the Central Museum of Kazakhstan]. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Almaty: Academy of Sciences, 1947. № 8. Pp. 58–61. (In Rus.).

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 111–123, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.61.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_1_111-123

BIAS OF INVESTIGATION MATERIALS IN THE USSR IN THE CONTEXT OF "SADVOKASOVSHINA" (1928–1938)

Nodirbek Komilov^{1*}, Didar Kassymova², Zamzagul Baizhumanova³

¹Fergana Medical Institute of Public Health (2 a, Yangi Turon Str., Fergana, Uzbekistan)
 PhD, Associate Professor, Head of the Department for Supervision of the Quality of Education
 <https://orcid.org/0000-0003-4459-0826>. E-mail: n_komilov@inbox.ru

*Corresponding authors

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)
 Junior research assistant
 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@mail.ru

© N. Komilov, D.B. Kassymova, Z.B. Baizhumanova, 2023

Abstract. *Introduction* In Kazakhstan are underway the processes of the rehabilitation of Alash movement members and their role in social-political development is reevaluated, as well critical assessment of their historical legacy due to the opening of archives. A special place among the Alash members is ranked by Smagul Sadvokassov whose role in the modernization processes of the soviet Kazakhstan has not yet been properly studied. The historical literature has not critically evaluated investigation materials and other sources as the access there was an unspoken ban on access to investigative materials in which Sadvokasov's name was mentioned. *Goals and objectives.* The article is aimed to reveal the mechanism of that policy, which allowed not only to create a politically false label ("sadvokasovschina"), but also to build accusations against many people who personally knew Smagul. *Results* The authors studied narratives – oral memoirs of CHSIR – family members of "traitors to the Motherland", materials of interrogations in different locations, in the North Kazakhstan region inclusive. *Conclusions* The sources are systematized chronologically, identified by affiliation and authorship by methods of induction-deduction, logic, analysis and synthesis. The value and practical significance of the conducted research lies in: rethinking the events of the past on the basis of a comparative analysis of sources of different genres; revealing the nefarious mechanism of the "invention" of labels like "sadvokasovschina", when the names of famous figures were used during the investigation as a means of pressure on the national intelligentsia, which led to a partial loss of identity and disorientation of the arrested, against the background of that the rights of citizens were violated in the USSR. The materials of interrogations of media workers in the "small" Homeland of

S. Sadvokasov were studied for the first time, which made it possible to compare them with sources in other locations. The results of the work will help in determining Sadvokasov's true place in the socio-political atmosphere of the region, restoring his honest name, as well as his colleagues, talented editors, writers, publicists of 1920–1930, in the context of the ideology of "Zhana (New) Kazakhstan".

Keywords: History; repression; USSR; Sadvokasov Smagul; bias

Acknowledgment. The article was written as part of the implementation of the IRN AR09261139 grant project "State, public, scientific and pedagogical activities of Smagul Saduakasuly" (based on new archival and written sources)."

For citation: Komilov N.B., Kassymova D.B., Baizhumanova Z.B. Bias of investigation materials in the USSR in the context of «Sadvokasovshina» (1928–1938) // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 111–123. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_111-123.

«САДУАҚАСОВШЫЛДЫҚ» МӘНМӘТІНІНДЕГІ КСРО-ДАҒЫ ТЕРГЕУ ІСІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ БҰРМАЛАУШЫЛЫҚТАРЫ (1928–1938)

Нодирбек Комилов^{1*}, Дидар Бейсенғалиқызы Қасымова², Замзагуль Бекежанқызы Байжұманова³

¹Ферғана қоғамдық денсаулық сақтау медициналық институты (Янги Турон көш., 2а-үй, Ферғана, Өзбекстан Республикасы)

PhD, доцент, білім сапасын қадағалау бөлімінің меңгерушісі

 <https://orcid.org/0000-0003-4459-0826>. E-mail: n_komilov@inbox.ru

* Автор корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Кіші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@mail.ru

Аңдатпа. *Kіріспе.* Архивтерге қол жетімділіктің арқасында Қазақстанда Алаш қозғалысы қайраткерлерін ақтау, олардың әлеуметтік-саяси дамудағы рөлі және тарихи мұраларын сыни бағалау үдерістері жүріп жатыр. Кеңестік Қазақстанды жаңғыртуда Алаш қайраткерлерінің қатарындағы Смағұл Сәдуақасовтың рөлі әлі толық зерттелмеген. Тарихи әдебиеттерде С. Сәдуақасов туралы тергеу материалдары мен басқа да дереккөздерге баға берілмеген, өйткені ұзақ уақыт бойы Сәдуақасовтың аты аталған тергеу материалдарына қол жеткізу мүмкін болмады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* Мақалада Смағұлмен жекелей таныс көптеген адамдарға тағылған айыптардың негізінде саяси жалған айып ("сәдуақасовшылық") жасау механизмін ашу міндеті қойылған. *Нәтижелер.* Авторлар ЧСИР — отбасы мүшелерінің "Отан сатқындары" атты ауызша естеліктерін, негізінен Солтүстік Қазақстан облысы бойынша жауап алу материалдарын зерделеді. Дереккөздер хронологиялық түрде жүйеленіп, индукция-дедукция, логика, талдау және синтез әдістерімен тиесілігі мен авторлығы бойынша анықталды. Қорытындылар әртүрлі жанрлық дереккөздерді компаративті талдау негізінде өткен оқиғаларды қайта түсіндірді; "сәдуақасовшылық" сынды жапсырмаларды "ойлап табу" механизмі ашылды, онда белгілі қайраткерлердің тегі тергеу кезінде ұлттық зиялы қауымға қысым жасау құралы

ретінде пайдаланылды, бұл тұтқындалушының жеке басын ішінара жоғалтуға және бағдарсыздыққа әкелді, КСРО-да азаматтардың құқықтары бұзылды. *Қорытынды.* БАҚ қызметкерлерінен саяси қуғын-сүргін кезеңіндегі жауап алу материалдары алғаш рет зерттелді, бұл оларды басқа да дереккөздермен салыстыруға мүмкіндік берді. Жұмыстың қорытындысы Садвокасовтың өлкенің әлеуметтік-саяси ахуалындағы шынайы орнын анықтауға, оның адал есімін қалпына келтіруге, сонымен қатар 1920–1930 жж. оның әріптестерін, талантты редакторларды, жазушыларды, публицистерді ақтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Тарих; қуғын-сүргін; КСРО; Сәдуақасов Смағұл; бұрмалаушылық.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі» (жаңа мұрағаттық және жазбаша дереккөздер негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалды (жеке тіркеу нөмірі АР09261139).

Дәйексөз үшін: Комилов Н., Касымова Д.Б., Байжуманова З.Б. 1928–1938 жж. «Сәдуақасовшылық» мәнісіндегі КСРО-дағы тергеу ісі материалдарының бұрмалаушылықтары // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 111–123. (Ағылшын) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_111-123.

ПРЕДВЗЯТОСТЬ МАТЕРИАЛОВ СЛЕДСТВИЯ В СССР В КОНТЕКСТЕ «САДВОКАСОВЩИНЫ» (1928–1938)

Нодирбек Комилов^{1}, Дидар Бейсенғалиевна Касымова², Замзагуль Бекежановна Байжуманов³*

¹Ферганский медицинский институт общественного здравоохранения (ул. Янги Турон, д. 2а, Фергана, Республика Узбекистан)

PhD, доцент, Зав отделом по надзору за качеством образования

 <https://orcid.org/0000-0003-4459-0826>. E-mail: n_komilov@inbox.ru

*Корреспондирующий автор

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Шевченко, д. 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@mail.ru

© Н. Комилов, Д.Б. Касымова, З.Б. Байжуманова, 2023

Аннотация. *Введение.* В Казахстане идут процессы реабилитации деятелей движения Алаш и их роли в социально-политическом развитии, критической оценки их исторического наследия в связи с открытием архивов. Особое место в ряду деятелей Алаш занимает Смагул Садвокасов, чья роль в процессах модернизации советского Казахстана еще не изучена полностью. В исторической литературе о С. Садвокасове не дана оценка следственным материалам и другим источникам, поскольку долгое время не было доступа к следственным материалам, в которых упоминалось имя Садвокасова. *Цель и задачи исследования* В статье ставится задача раскрыть механизм создания политически ложного ярлыка («садвокасовщина»), который был в основе

обвинений против многих лиц, лично знакомых со Смагулом. *Результаты* Авторами были изучены нарративы — устные мемуары ЧСИР — членов семей «изменников Родины», материалы допросов арестованных по разным локациям, главным образом, по Северо-Казахстанской области. Источники систематизированы хронологически, идентифицированы по принадлежности и авторству методами индукции-дедукции, логики, анализа и синтеза. *Выводы* Были переосмыслены события прошлого на основе компаративного анализа разножанровых источников; раскрыт механизм «изобретения» ярлыков по типу «сadvokassovschina», когда фамилии известных деятелей использовались во время следствия как средство давления на национальную интеллигенцию, что вело к частичной утере идентичности и дезориентации арестованного, на фоне того, что в СССР были нарушены права граждан. *Заключение* Изучены впервые материалы допросов работников СМИ на «малой» Родине Сadvokassov, что позволило сравнить их с источниками в других локациях. Итоги работы помогут в определении истинного места Сadvokassov в социально-политической атмосфере края, восстановлении его честного имени, его коллег, талантливых редакторов, писателей, публицистов 1920–1930 гг., в контексте идеологии «Жаңа Қазақстан».

Ключевые слова: История; репрессии; СССР; Сadvokassov Смагул; предвзятость

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы» (на основе новых архивных и письменных источников)» (регистрационный номер AP09261139 AP09261139).

Для цитирования: Комилов Н.Б., Касымова Д.Б., Байжуманова З.Б. Предвзятость материалов следствия в СССР в контексте «Сadvokassovschina» (1928–1938) // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 111–123. (На английском) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_1_111-123

Introduction

The historiography of political reprisals in Kazakhstan is being renewed, we should note the contribution of such researchers as B. Darimbet, K. Nurpeissov, D. Kamzabek uly, Z. Kabuldinov, etc. Kamzabekuly that laid the foundation of Smagul Sadvokassov life course studies. But researchers did not assess the investigation data and other sources on S. Sadvokassov as they were banned. The article is aimed to reveal mechanism of politically false label construction (“sadvokassovschina”) employed to charge many of those connected with S. Sadvokassov. Results The authors studied the narratives — oral memories of the family members of “enemies of people”, the arrested persons’ interrogation data in various places, but the North-Kazakhstani oblast mainly. The sources were systematized and identified by origin and author by methods of induction-deduction, logic, analysis and synthesis. Results Were reevaluated the events of the past through comparative analysis of diverse genre sources; revealed mechanism of “labels” by “sadvokassovschina” type when names of famous persons were employed during the investigation process to pressurize national intelligentsia that eventually led to partial loss of identity and disorientation of those arrested, while across the USSR human and civil rights were violated. Were studied for the first time the protocols of mass media interrogations in the “minor homeland” of S. Sadvokassov and compared with the sources obtained in other areas. The results would allow to define the real place of Sadvokassov in the social-political atmosphere of the kray, rehabilitate his and names of his colleagues – talented editors, writers, journalists of 1920–1930 s in the context of “Zhana Kazakhstan” ideology. The objective of the article is to elucidate the case of the inhumane policy of the Soviet leadership in relation to the leading personnel in the national republics (Kazakhstan) in the interwar period. The subject of the study is the practice of the Soviet authorities of management and investigation, in the period of 1928–1938, in relation to suspects and detainees, in terms of compiling an indictment, as well as the use of the press to form a negative opinion of the public towards the

so-called "anti-Soviet elements". One of the victims of terror was the outstanding Kazakh leader Smagul Sadvokasov (1900–1933), who was slandered during his lifetime (since 1928, the label "sadvokasovshina" appeared in the press). In our opinion, the name of S. Sadvakasov has been used as a means of pressure on his entourage since 1929 (the first arrests among the Alash intelligentsia). The localization of arrests at the same time was extensive: Tashkent, Almaty, Kyzylorda, Petropavlovsk, Semipalatinsk, which indirectly testifies to the authority of Sadvokasov, whose position on fundamental issues of the development of the republic impressed the Communists. The objectives of the study included the study of interrogation protocols by People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA) of Kazakh leaders, communists: Baydildin, Mustambayev, Mendeshev, Aisarin and many others, including mass arrests of 1937–1938. The analysis of the content of the press of the specified period also complements the hypothesis that these texts were printed "under carbon copy". If the sources are characterized by similarity of content: the arrested were asked "standard" questions in order to "incriminate", make them nervous and admit non-existent "mistakes", then the investigation was clearly conducted according to the "pendulum principle", that is, the interrogated person was returned to the main question again and again. The investigator called the names of acquaintances (in this context, Smagul Sadvokasov) of the interrogated, thereby forcing him to recall new details of meetings, conversations. The general statement of the fact of mass illegal political repressions of 1937–1938 in Kazakhstan, as well as throughout the Union, does not exclude the study of biographies and creative heritage of those, advanced thinking, personalities who headed newspapers and magazines, were the authors of short stories and plays, novels and other printed works. The Kazakh elite, who had been educated even before the revolution, found themselves in the flow of Bolshevik influence, remained the center of enlightenment, explaining new regulations to the people, directing and certainly bearing responsibility for the situation in the province. The reservations to which the arrested condemned themselves – under the threat of physical violence against their loved ones, the reservations of colleagues, acquaintances – are an understandable forced step. Many of the entries were compiled according to the "question-answer" standard and were clearly the work of the "investigators", perhaps they were not even read out to the condemned person. According to the investigation documents, the "line" is traced to an unambiguous accusation, through the "proof" of acquaintance with S. Sadvokasov, for example.

Materials and methods

The materials of this study were archival written sources from the funds of domestic archives (AP RK, CSA RK, CSA of National Security Committee RK, SA NKR) and foreign (SA RF, CSA RUzb) archives. The sources are divided into at least two categories: "investigative materials" and materials of "party purges", in which an unspoken "inquiry" was also conducted by interviewing communists for their connections with Sadvokasov. Also, on the topic of repression in Kazakhstan and the Central Asian republics of 1920–1930, narratives were studied — oral memoirs of family members of "traitors to the Motherland", recorded earlier by their relatives. For the first time, the materials of the interrogations of Abdrakhman Aisarin in the walls of the People's Commissariat of Internal Affairs of the North Kazakhstan region are introduced into scientific circulation. These materials date from 1937–1938. The sources are systematized chronologically, identified by affiliation and authorship. The methods of scientific dialectics are used: induction-deduction, logic, analysis and synthesis. Additionally, published biographical information from encyclopedic and reference publications and Internet portals was involved.

Discussion

Literature review. Fundamental works on the history of repression are now being created in an interdisciplinary way, at the intersection of history and jurisprudence, ethnopsychology and

anthropology. Foreign authors (B. McLoughlin, A. Douglas, W. Goldman, Y. Gorlizki, M. Whittock) give a general assessment of Stalinist terror and mass repression in the USSR, in particular, Barry McLoughlin writes in his monograph about the "targeted victims" of PCIA in the person of the Soviet elite and the activists of the Comintern, (McLoughlin, 2003: 209), however, he cites the facts of repression against Poles, without naming the peoples of Central Asia. Another foreign author A. Douglas also illustrates the situation of the "Great Terror" in the Union, but without mentioning the victims among the Kazakh leaders (Douglas, 2002: 33). In the writings of W. Goldman devoted to social history, attention is correctly drawn to the fact that Stalin's repressions were accompanied by mass slogans in which ordinary people believed (Goldman, 2007: 103). Another researcher, Yoram Gorlizki, a professor at the University of Manchester, has published an interesting study on the "methods" of regional leaders in the Stalin era. In particular, he writes that local leader used political isolation and total control over information (Gorlizki, 2020: 340), and this applies to Goloshchekin's "methods" against Sadvokasov and his supporters. The initial stage of studying the activities of S.S. Sadvokasov in Kazakhstan after Independence was devoted to the publication of his lifetime articles and works, the restoration of individual stages of biography. It should be noted the contribution to this important work of B. Darimbet (1993), K. Nurpeis (1995), D. Kamzabekuly (2011), Z. Kabuldinov (2022). Kazakh researchers laid the foundation for studying the legacy of Smagul Sadvokasov, the basis of his biography. Also, today, it is important to comprehend the collected sources in terms of determining Sadvokasov's place in the socio-political atmosphere of the 1930s. Unfortunately, until now, the available historical literature on Smagul Sadvokasov has not been evaluated by investigative materials and other sources. The reason for this situation was an unspoken ban on access to investigative materials in which Sadvokasov's name was mentioned. The official obituary in December 1933 did not contain a negative assessment of his state activities, which veiled the reasons for the persecution of the prominent Kazakh leader in general. It should be recognized that so far, the attention of social scientists has been paid to senior personnel in the government, People's commissariats (Sidorov, 2017), while such a significant category for society as publicists-journalists, media editors, have not yet been fully studied, in terms of their views and creations. Many years of silence and fear are receding today, and there is a chance to revive the truth about the last days of the life of those opinion leaders. Identification of archival materials, reinterpretation of interrogation protocols, as a rule, hastily drawn up, in favor of orders from above, contradictory and "sewn with white threads", is a matter of honor for historians.

In our opinion, according to the newly discovered sources, on the basis of the updated scientific methodology of history, it was possible to reconstruct the pages of the past. It is important to reveal the mechanism of the policy that allowed not only to create a politically false label "sadvokasovism", but also to build accusations against many people who personally knew Sadvokasov. Comparative analysis allows us to compare the methods of persecution in the twentieth century of intellectuals in the republics of Central Asia and Kazakhstan. For example, the well-known Uzbek figure Abidjan Makhmudov (died in 1936) was arrested several times. His active role in the Kokand autonomy and in the Soviet period today, during the period of independence, has received well-deserved assessments (Uzbekiston, 2000: 109). Accusations of the Kazakh intelligentsia in communication with S. Sadvakasov became habitual during the years of repression, and this did not pass by A. Aisarin (1898–1938). The creative heritage of Aisarin is a cycle of published short stories and novellas. (Abdirakhman, 2019) They are both natives of Akmola province, both worked in Orenburg in 1920: Smagul in KazTSIk, while Aisarin was a member of the editorial board of the new Kazakh newspaper "Ushkyn" and "Enbek Tuy". During the Orenburg period, the secret leadership of the Kazakh periodical press was carried out by Baitursynov. In other words, Baitursynov appreciated both Aisarin and Sadvokasov as a growing breed of patriots, it was no accident that both joined the editorial boards of the newspapers for young people "Ushkyn", "Zhas Kazak". Then both find

themselves in Semipalatinsk, where Smagul showed integrity in the formation of the revkom (summer 1921). Both solved difficult tasks, being called to responsible positions, obviously influencing the views of the public. Of course, the general atmosphere of the arrangement of national statehood, common thoughts could not but have an impact on the formation of friendly relations. But Aisarin left Orenburg from 1921 to 1922 and, as secretary of A. Dzhangildin, he was sent with him as part of the "Red Caravan" project to the Kazakh regions – Akmol, Semipalatinsk (Abdrakhman, 2019: 1). The episode with participation in the activities of the "Red Caravan" is not listed in the biography of Aisarin in the Encyclopedia of the North Kazakhstan region (Severo-Kazakhstanskaya: 2004: 125). In the above edition, the name "Akkuska" parish is incorrectly indicated as the place of birth, it should be correct – Akkusakskaya (Mukanov, 2004: 125). Then Abdrakhman works in Petropavlovsk, and Smagul heads the State Planning Committee of the Republic, then, with the transfer of the capital to Kyzylorda, he is redirected to the People's Commissariat of Education. Concurrently, Sadvokasov headed the editorial offices of the newspaper "Enbekshi Kazak" and the magazine "Kyzyl Kazakhstan". For example, the issue "on the unification of the technical apparatus and the economic part of the newspapers "Enbekshi Kazak" (editor Sadvokasov) and "Soviet Steppe" was considered on March 28, 1924, at a meeting of the Kazobkom (AP RK, F. 140. L.1. C.12). In the media sphere, Smagul's position on fundamental issues was actively discussed and was known to the editor of "Bostandyk tuy" A. Aisarin, who manages to work in the Petropavlovsk District People's Court, worked in the newspapers "Bostandyk Tuy" in 1926–1932, and published in "Kenes auily" and "Enbekshi Kazak".

Then Aisarin in 1932–1937 headed the Peter and Paul branch of the Union of Writers of Kazakhstan. It should be noted that there is an inaccuracy in the dating of Aisarin's work in the editorial office of Bostandyk Tuy in the publication "Kazakhstan Encyclopedia" – the copies of the newspaper we found in January 1924 allow us to clarify that Abdrakhman prints his materials here two years earlier, i.e., already in 1924. Errors and inaccuracies in the references on the biography of Aisarin, unfortunately, have crept into foreign publications. The reason for this is the long years of lack of information about the life of the repressed Kazakh figure. So, in the Orenburg Encyclopedia the surname is distorted, and from the following text the compilers of the certificate considered that Aysaryn is a name, and Abdrakhman is a surname, which is not true. The date of death is incorrectly indicated, apparently the local historians of Orenburg region approximately established 1928, because then the novels and stories of Aisarin ceased to be published. (Orenburgskaya, 2000)

Investigative materials on the "case" of Aisarin are full of "suggestive" questions about the links with Smagul Sadvokasov. This "emphasis" of the investigation raises questions, what relation did A. Aisarin, editor of a regional periodical, to the famous statesman, head of a number of People's Commissariats S. Sadvokasov? Sadvokasov died in 1933 in Moscow. Who needed 4 years later, in 1937, to stir up his past "deviations" from the party course and accuse people who knew him on this shaky basis?!

The name of Sadvokasov in the above context was used by party bodies and in the PCIA, to many Communists, in 1937–1938, as a kind of reference point, in order to present Kozhanov, Mendeshev, Mustambayev and others with far-fetched accusations of anti-Soviet activity. One can't help but get the impression that Smagul was just as dangerous to Soviet reality as Trotsky, with whose name any criticism of the party line was associated in the USSR. After all, Sadvokasov was credited with being like-minded with the oppositional Zinoviev and Kamenev, which indirectly emphasizes the weight of his authoritative opinion among communists, the ability to express a critical opinion. Smagul himself mentioned Mendeshev's surname in his speech in Moscow in December 1921. A copy of the transcript of his report is kept in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. They cited the facts of oppression of the local population by the Cossacks and communists of the Sibrevkom (AP RK, F.140. L.1. C.12). At the conclusion of his report in Moscow, Sadvokasov expressed a forward-looking opinion about the pseudo-understanding of nationalism, which will be

confirmed by further developments (AP RK, F.140. L.1. C.12). Even then, Sadvokasov, in December 1921, clearly expressed his opinion about the need to change the capital of the Kazakh Republic, since Orenburg was less suitable for this role. On duty, S. Sadvokasov often criticized S. Mendeshev verbally and in the press, for slowness and political short-sightedness. It is known that they were not on friendly terms, and despite this, Mendeshev later, during the period of party "purges", was presented with the same reproaches that Goloshchekin once blamed the communist Sadvokasov.

In the funds of the AP RK are the materials of the Bureau of the Alma-Ata City Party Committee, the Protocol of the Bureau dated June 11, 1936 (AP RK, F.140. L.1. C.12. P.239). It considered the issue of "The exchange of party documents of Mendeshev Seit-Galiy." The protocol dryly records the attacks on Mendeshev, who was deliberately persuaded to recognize the leadership of a certain "Mendeshev" group. The Protocol quotes Mendeshev's expression that the name "Mendeshevskaya" was introduced by S. Sadvokasov in 1925. (AP RK, F.140. L.1. C.12. L.239). These and other materials from the archives of the RK, the RF, and the RU concerning S. Sadvokasov indicate bias towards him and his views on the part of the party elite of the republic, which influenced his decision to leave Kazakhstan. That is, we have systematized the facts of deliberate persecution of the Kazakh leader for his views that contradicted the generally accepted dogma. The hypothesis was confirmed that the judgments openly expressed by him in the press became the basis for fabricating pseudo-accusations against Sadvokasov personally and everyone who knew him and could communicate at work.

Results

The introduction of the harsh label "sadvokasovshina" into the information field of the republics of Central Asia and Kazakhstan had a specific purpose: during Smagul's lifetime, the term appeared in 1928, after his famous article in the Moscow magazine "Bolshevik". And it was this information occasion that caused an avalanche of "revealing" materials in the regional and central media that even after the untimely death of Sadvokasov, PCIA workers continued to use the concept of "sadvokasovchina" during interrogations of previously doomed persons. We come to such a categorical conclusion after studying the investigative materials on A. Aisarin, who remained in the shadows until recently. These materials also confirm our hypothesis, especially about the intelligentsia of the northern region of Kazkrai, the "small Homeland" of Sadvokasov. In addition to this main conclusion, it was possible to clarify several related points that allow us to reproduce the atmosphere of the era under study and identify certain common and special features during the repression against the intelligentsia in the region and in the adjacent republics of Central Asia. There were persuasions, confrontations, clashing opinions, pressure on relatives, and so on. Since little was known about A. Aisarin, let us allow ourselves to describe his social circle more broadly here, in which there were a lot of Alash intellectuals.

From the materials found in the funds of the archive of the National Security Committee for the North Kazakhstan Region, it follows that Aisarin was arrested in Petropavlovsk on August 7, 1937. The questionnaire of the arrested person states that at that time he worked as an "authorized representative in the regional executive committee" (Zhertvy, 2000). The certificate contains clarifying information: "Excluded from the ranks of the CPSU (b) for hiding participation in the "Alash-Horde". At the time of his arrest, he was unemployed. Before his arrest, Aisarin was the Deputy Commissioner for Art Affairs of the Regional Executive Committee" (ADKGB NKR, F.6. L.0971. C.728.) This is a fragment of the Protocol of the interrogation of Aisarin. Petropavlovsk. On August 23, 1937, the "Aisarin Case" contains typewritten interrogation protocols – three weeks after his arrest, he did not deny the charges, despite their absurdity. Allegedly, he was a member of an "anti-Soviet nationalist" organization, which Sabit Mukanov advised him. In the same place, the protocol allegedly states from the words of the arrested person that "from 1920 to 1925, he, Aisarin, was in the anti-party group of

Sadvokasov Smagul, where he was personally involved by Sadvokasov himself." On behalf of Sadvokasov, Asarin allegedly put together a group of Komsomol members: Osipov Hasan, Dzhanchurin Karim, Uzakbayev Zhakia, Sahabin Hasenbai, so that they would pursue a nationalist line (ADKGB NKR, 1937: 64) Since 1925, he allegedly moved away from the "Sadvokasov group", but "moved in circles of nationalist-minded individuals (Mukanov Sabit, Bekenev Ilyas)." (ADKGB NKR, 1937: 64). (The protocol is not signed, interrupted. There is no signature of Aisarin on it! – Auth.). The investigators obviously overdid it, having drawn up a protocol in advance with a list of the most famous public figures of the republic, because Aisarin did not sign the papers, slander his colleagues.

The madrasah "Uzifa" became the alma mater for the Kazakh youth, in Troitsk he developed natural inclinations to prose and journalism. The editorial article of Abdrakhman Aisarin during his editorship in the newspaper "Bostandyk tuy" ("Banner of Freedom") — the body of the Akmolgubispolkom and Gubkom of the RCP(b) was found in the newspaper fund of the Republic of Kazakhstan in 1920. (CSA STD). Thus, in issue 48 (165) for 1924 of this newspaper, published in the Kazakh language, on the first page there is an article "England oz basyna bale izdep Zhur", under it there is a brief signature "Abdrakhman". Articles devoted to international political reviews were published in the 1920 s on behalf of the editor, they briefly retold information materials from the allied publications Izvestia, Pravda, etc. The editor of Bostandyk Tuy gives a critical analysis of the situation in which the British government was becoming less popular with its voters, since military spending the actions in the former colonies have reached their peak. It is no coincidence that in the article Abdrakhman Aisarin subtly remarks: "Saktykta korlyk zhok!", quoting Kazakh folk wisdom. "England zhumyskerleri sogys tilemeidi," he writes, correctly pointing out that the war is not profitable for ordinary workers, unlike the rich stratum. The editorial material reflects the outlook of the editor Aisarin, who was well-versed in the information flow and managed to convey the atmosphere of tension in England for readers, emphasizing once again the importance of peace in the relations of the powers (Bostandyk tuy, 1924: 1). Indeed, the forecast turned out to be correct. In the UK itself, economic problems caused a change in the establishment. During the pre-election period, the Labor Party relied on the slogan of recognition of the USSR and a pacifist foreign policy, which played a role - as a result of the parliamentary elections in January 1924. The first Labour government in the history of England was formed. However, it stayed at the helm of power for a short time, until December of the same year. The establishment of diplomatic relations between Great Britain and the USSR was an achievement of diplomatic missions. (Velikobritaniya...) 1924 was a year of trials for the republics of the Union: the death of leader V.I. Lenin was accompanied not only by general sadness, but a propaganda slogan was launched, through which thousands of young Communist people joined the RCP (b).

The main backbone of the editorial board of "Bostandyk tuy" at the beginning of 1924 were Abdrakhman's colleagues, many of them graduated from educational institutions of Troitsk, Ufa, as Baybatyr Yerzhanov, well-versed in the word, literate, prone to writing analytical materials. For example, in the issue 48 of "Bostandyk tuy" there is an essay by Yerzhanov Baybatyr "Fronttyñ tenelui parasyz" (Bostandyk tuy, 1924: 2). In 1924 Aisarin collaborated with the newspaper "Bostandyk Tuy" in Petropavlovsk. The indications in his biographical certificates for work in the county court give reason to think that he was acquainted with an employee of the city court, also a graduate of the Trinity College, Galiulla Galimzhanov. The latter was well acquainted with the editorial office of the newspaper "Kazak" and was the author of the one published in Kazan. A copy is stored in the Almaty archive (CSA RK. The personal fund of Galimzhanov's daughter). The Galimzhanovs Fayzulla and Galiolla were familiar with the leaders of Alash. All of them did not recognize the communist ideology in their political preferences, but they were forced to compromise. In 1932, Aisarin was entrusted to lead the Petropavlovsk branch of the Writers' Union of Kazakhstan, hence it follows that he was familiar with the writers Mukanov and Musrepov. After all, in the mid-1920 s Sabit worked as

the executive secretary of the newspaper "Bostandyk Tuy", in the mid-1930s, after graduating from Moscow, he became chairman of the Board of the Writers' Union of the Republic, that is, Abdrakhman and Sabit communicated closely. This fact was played out quite often during Abdrakhman's interrogations: Aisarin was asked provocative questions about the role of S. Mukanov in the "organization of a counter-revolutionary organization" in Moscow among Kazakh writers. A well-known researcher of the creativity of Kazakh writers, Professor T. Kakishev wrote: «...In July first Gabbas Tugzhanov, then Ilyas Zhansugurov, and Abdrakhman Aisarin were detained and imprisoned» (Kakishev, 2010). Then Kakishev quotes the archival materials he studied, what charges were brought against the chairman of the Union of Writers of Kazakhstan: "Mukanov is accused of carrying out counter-revolutionary nationalist views in his literary works, such as "Son of Bai", "Mirzabek", "Temirtas", "Literature of the XX century". Mukanov was closely associated with Seifullin, Dosmukhamedov, Asylbekov, Aisarin, Valiakhmetov and Dzhumabaev, now exposed enemies of the people. By the decision of the bureau of the Frunze City Committee KP(b) Sabit Mukanov of Kazakhstan "as an active member of a counter-revolutionary nationalist group, as an accomplice of enemies of the people and as an unarmed bourgeois nationalist "was excluded from the ranks of the party." (Kakishev). Sabit, who felt the threat of arrest, decided to leave Almaty; in the summer of 1937 he worked in Peredelkino near Moscow on completing the novel "The Mysterious Banner", and since 1936 he got a job at the Semipalatinsk Teachers' Institute, then named after Saken Seifullin.

Another countryman of Aisarin, Gabit Makhmudovich Musrepov, has been working in the media sphere at the republican level since 1928: editor-in-chief of Kazgosizdat (1928–1933), head of the arts sector of the People's Commissariat (1933–1934), editor-in-chief of the newspapers "Kazakh Adebieti" and "Enbekshi Kazak" (1934–1935), deputy head of the press department of Kazkraikom (1936), head of the department Political enlightenment of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (1937) (North Kazakhstan: 399). Gabit Musrepov was expelled from the ranks of the party in 1938 for his statements in defense of the victims of mass famine (signed the "Letter of Five") and repressed writers, in particular, Beimbet Mailin (restored only in 1956).

The family of Aisarin, accused of involvement in Sadvokasov's group, suffered during the years of repression: his wife Madina, who had young children in her arms, was arrested a year later, by that time she was living with relatives in the Baluan collective farm of Tonkerei district (now Shal Akyn district). (Archive of the DKGB, F.6. C.0971. P.728.) In the cover letter, she was described as "the wife of an enemy of the people, the daughter of a "confiscated bai". On June 8, 1938, from Alma-Ata, her "Case No. 728" was redirected to the decision of a Special meeting of the PCIA of the USSR. By that time, the decision of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (b) was made on July 5, 1937, at the suggestion of the PCIA, to imprison in camps for 5-8 years all the wives of convicted traitors to the motherland, members of the right-Trotskyist espionage and sabotage organization. (AP RF, F.3. L. 58. C.175.) Accordingly, according to the "Yezhov laws" (Operational: 277–281), on July 21, 1938, M. Aisarina was sentenced as a CSIR to 5 years of correctional labor in the camp under Article 58, paragraphs 2, 7.8 and 11 "through Article 17". (ADKGB. F.6. C.0971. P.12). In the case of Madina Aisarina (married since 1928), there is a "Certificate for the family of A. Aisarin", compiled by the head of the North Kazakhstan Department of the PCIA, Captain Panov. It states that Aisarin allegedly "was a member of the counter-revolutionary group of the famous Kazakh nationalist Sadvokasov Smagul. He dragged nationalist views through the pages of the press. Popularized nationalist ideas." He was charged with Article 58, paragraph 1a, 6, 7, 8, 10 and 11 of the Criminal Code (ADKGB NKR, F. 6. C.0971. P.728.). The composition of the family living in Petropavlovsk at the address: Sacco and Vanzetti Street, 24. Wife Madina 27 years and children: daughter Aina 8 years, son Ayman is 4 years old and daughter Asia is 1 year old. There is another record in the protocol that Aisarin worked as the executive secretary of the regional newspaper from 1927 to 1929 (obviously, "Enbekshi Kazakh" in Kyzylorda). Smagul Sadvokasov worked closely in

the editorial office of the newspaper "Kedei Sozi" in Omsk – his articles explaining the food cooperation were printed in the first issues, as well as Bekmukhamed Serkebayev and Mukhtar Auezov. Accordingly, through Magzhan, Abdrakhman also learned new plans for the creation of national media. The children remained under the care of relatives. A. Aisarin's wife served her sentence initially in Algeria, a year later she was transferred to the Solikamsk camp, worked at a logging site. She was rehabilitated only after Stalin's death, in 1959. According to her memoirs recorded by her children, she had no right to visit the city of Petropavlovsk for many years, was deprived of the right to work (Literaturnye, 2009: 7–8). Her son Zeynolla from his second marriage wrote an article about the tragic fate of his mother Madina (Akimzhanov, 2008). In this publication, Zeynolla Akimzhanov writes that the Asarins were friends with the poet-countryman Magzhan Zhumabayev, and when her mother was arrested, a photo of Magzhan was found at her house (Mukanov, 2004) M. Zhumabaev was at the origins of the newspaper "Bostandyk Tuy", was the editor of "Kedei Sozi" in Omsk, his poems and articles were published in Petropavlovsk. In 1927–1929, before his first arrest, Magzhan worked in Petropavlovsk in educational institutions. After returning from exile to Petropavlovsk in 1935–1937, he taught at school. Since A. Aisarin was a man who knew many Kazakh writers, publicists well, and a fellow countryman of S. Sadvokasov, it was no accident that he was interrogated: his opinion was needed by the investigation to confirm the pseudo-version of the presence of "sadvokasovshina" among media industry workers, ideological workers, especially among Smagul's countrymen. When comparing the above investigative materials with others created in Kyzylorda, Alma-Ata, Semipalatinsk, a single scheme of "exposing" enemies, built on the reservations of prominent figures of that time, is revealed. Artificially, using torture, blackmail, hypocrisy, "testimony" was extracted by PCIA employees, who often trampled on the rights of citizens with impunity. The regional authorities widely used the "stuffing" of "exposing" information about "enemies of the people" into the press, aiming to intimidate and denigrate.

Conclusion

Thus, the comprehensive study and the materials studied allow us to conclude that the investigation in 1928–1938 in the USSR was conducted biased, and this fully applied to the leaders of the national republics. In particular, the outstanding Kazakh leader S. Sadvokasov was defamed during his lifetime (since 1928, the label "sadvokasovshina" appeared in the media). Also, the name of S. Sadvokasov has been used as a means of pressure on his entourage since 1929 (the first arrests among the Alash). The localization of arrests was extensive: Tashkent, Almaty, Kyzylorda, Petropavlovsk, Semipalatinsk. This indirectly testifies in favor of the authority of Sadvokasov, whose position on the fundamental issues of the development of the republic impressed the Communists. When reading the protocols of interrogations by PCIA bodies of Kazakh leaders, communists, since 1929: A. Aisarin and others, including mass arrests of 1937–1938, the opinion is formed that these texts were printed "under carbon copy". The sources are characterized by similarity of content: those arrested or undergoing a "party purge" were asked "standard" questions in order to "incriminate", make them nervous and admit non-existent "mistakes". Despite the fact that the investigation was conducted according to the "pendulum principle", that is, the interrogator returned to the main question again and again. The investigator called the names of acquaintances (in this context, Smagul Sadvokasov) of the interrogated, thereby forcing him to recall new details of meetings, conversations. The final stage of the interrogations was a "confession" of a person in a "crime" in the standard wording. Such a "technique" of the investigating authorities led to a partial loss of identity and even disorientation of the arrested person. Even the fact that Smagul Sadvokasov himself died at the time of interrogations of his entourage (1937–1938) (in Moscow in 1933) did not bother Soviet Themis! In other words, according to the logic of the "investigation", his name was supposed to symbolize "anti-party activity", "nationalism" and "propensity for groupings". Accordingly, everyone who was familiar with him

and collaborated within the framework of common activities (mass media, public education, etc.) was automatically enrolled in the "enemies of the people". Such a disappointing conclusion can be reached as a result of studying dozens of "protocols". Sadvokasov's surname was also used after Smagul's death (for example, during the interrogations of Aisarin and Mendeshev, Mustambayev), in 1937–1938. By way of comparative analysis, we definitely come to the conclusion that representatives of the intelligentsia in other Central Asian republics experienced similar pressure. Thus, Abidjan Makhmudov (1871–1936) was a well-known Uzbek figure, head of the press department in the Turkestan department of the People's Commissariat for Nationalities in Moscow. Yakut activist M. Ammosov, who worked in Kazkray, also became a victim of repression. Such was the situation when the rights of citizens were undoubtedly violated in the Union, up to the right of elementary protection (presumption of innocence), the right of correspondence and others. Victims of repression, which they are unequivocally, should be fully politically rehabilitated, their works returned to scientific circulation, archives declassified. Uncovering the crimes of Stalinism and restoring the honest name of S. Sadvokasov, his fellow countrymen and colleagues, talented editors, writers, publicists, lecturers from among the national elite who could benefit their people is the duty of historians and social scientists, in the context of building the community "Zhana (New) Kazakhstan".

SOURCES

AP RK — *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*. Almaty. F. 140. C.12. From the documents of S. Mendeshev.
 AP RF — *Archive of the President of the Russian Federation*. F. 3. Op. 58. D. 175.
 AUKGB SCO — *ADKGB on NCR*. F. 6. C.0971. P.728. Aisarina Madina. 1938.
 SSA KNB — *Special State Archive of the KNB of the Republic of Kazakhstan*, Almaty.
 CSA STD RK — *Central State Archive of Scientific and Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan*, Almaty.
 The fund of newspapers of the 1920s.

REFERENCES

- Abdrahman, 1924 — *Abdrahman (Aisarin)*. Angliya uz basyna bale izdep zhur [England in search of trouble]. Bostandyk tuy. 07. 01. 1924. No 48(165). (In Kaz.).
- Abdirakhman, 2019 — *Abdirakhman Aisarin*. Omirbayany [Biography]. <https://kznews.kz/qazaqsha-omirbajan/abdirahman-ajсарin-omirbajany/> (access date 18.02.2019). (In Kaz.).
- Akimzhanov Z. — *Akimzhanov Z. Anam ALZhIRde bes zhyl zhapa shekti* [Mom suffered five years in the camp]. Soltustik Kazakhstan. 07. 08. 2008. (In Kaz.).
- Bostandyk tuy — *Bostandyk tuy*. January 7, 1924. No 48. (In Kaz.).
- Goldman, 2020 — *Goldman W.Z. Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 288 p.
- Gorlizki, 2020 — *Gorlizki Y. Substate Dictatorship: Network, Loyalty, and Institutional Change in the Soviet Union*. New Haven: Yale University Press, 2020. 464 p.
- Darimbet, 1993 — *Darimbet B. Smagul Saduakasov*. Tandamaly. [Smagul Sadvakasov. Custom]. Vol 2. Almaty: 1993. (In Kaz.)
- Douglas, 2002 — *Douglas A.D. Soviet State Security Services, 1917–1946*. Oxford: Osprey Publishing, 2002. 64 p.
- Erzhanuly, 1924 — *Erzhanuly B. Frontyn tenelui parasyz* [Front alignment without bribes]. Bostandyk tuy, 07. 01. 1924. No 48 (165). p. 2. (In Kaz.).
- Kakishev, 2010 — *Kakishev T. Mukhan men Saben* [Mukan and Saben]. Egemen Kazakstan. 28. 07. 2010. (In Kaz.).
- Kabul'dinov, Ryskulov, 2022 — *Kabul'dinov Z.E., Ryskulov T.A. Obshchestvenno-politicheskie vzglyady S. Saduakaso* [Socio-political views of S. Sadvakasov]. Otan tarihy. 2022. No 3 (99). Pp. 62–68. (In Rus.).
- Kamzabekuly, 2011 — *Kamzabekuly D. Smagul Saduakasuly zhane «Kyzyl Kazakstan»* (Smagul Saduakasov and "Kyzyl Kazakhstan"). Akikat. 2011. No 5. Pp. 38–43. (In Kaz.).
- McLoughlin, 2003 — *McLoughlin B. Stalinic Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*. Palgrave MacMillan, 2003. 273 p.
- Mukanov, Akimzhanov, 2004 — *Mukanov K., Akimzhanov Z.R., Severo-Kazakhstanskaya oblast'. Entsiklopediya* [North Kazakhstan region. Encyclopedia]. Almaty: Arys, 2004. p. 132. (In Rus.).
- Nurpeisov, 1995 — *Nurpeisov K. Alash ham Alashorda*. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.)
- Orenburgskaya, 2000 — *Orenburgskaya biograficheskaya entsiklopediya*. [Orenburg Biographical Encyclopedia]. Orenburg: Russkaya kniga. 2000. (In Rus.).
- Operativnyi, 2004 — *Operativnyi prikaz NKVD SSSR № 00486. Istoriya Gulaga*. [The History of Gulag]. Vol.1. Moscow: ROSSPEN, 2004. 728 p. (In Rus.).
- Sidorov, 2017 — *Sidorov O.G. Maksim Ammosov*. Moscow: Molodaya gvardiya, 2017. 368 p. (In Rus.).

Uzbekiston, 2000 — *Uzbekiston millij enciklopediyasi*. Vol. 1. Tashkent: Uzbekiston millij enciklopediyasi, 2000. (In Uzb.).

Velikobritaniya — *Velikobritaniya v 1924–1939 g.* [Great Britain in 1924–1939]. (In Rus.) // <https://history-doc.ru/zarubezhnaya-istoriya/velikobritaniya-v-1924-1939-godax/> (access date 01.01.2023). (In Rus.).

Whittock, 2020 — *Whittock M.* The Secret History of Soviet Russia's Police State: Cruelty, Cooperation and Compromise, 1917–1991. London: Robinson, 2020. 336 p.

Zhertvy, 2020 — *Zhertvy politicheskogo terrora v SSSR; Svedeniya DKNB RK po SKO*, 2020 [Victims of political terror in the USSR; Information of the NSC of the RK on the North Kazakhstan region]. (In Rus.).

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 124–136, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137

RESETTLEMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN IN THE 1860S–1890S: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS

Aizhan Konyrova

Al-Farabi Kazakh National University (71, al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 PhD student

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© A.M. Konyrova, 2023

Abstract. *Introduction.* The resettlement policy of the tsarist government was carried out in the 1860–1890s. The colonial character of the resettlement policy of the tsarist government prevailed. The resettlement policy has had a negative impact on the demographic situation in Kazakhstan. *Goals and objectives.* Determination of the ethnic composition of the peasants resettled to the territory of Kazakhstan in the course of the resettlement policy is carried out without taking into account the interests of the Kazakh people; The historical prerequisites for the formation of Kazakhstan as a multinational state are revealed, paying attention to the peculiarities of the placement of immigrants; conducting an examination of the privileges and benefits granted to emigrants who owned all the coveted lands that the Kazakh people freely used for centuries. *Results.* The benefits provided to the peasants aroused the interest of the peasants in moving to Kazakhstan. Despite a temporary ban on resettlement, the number of illegal settlers increased. This, in turn, made the demographic situation in the Kazakh steppe too tense. As a result of the administrative reform of 1867–1868, adopted for the effective management of Kazakhstan, three governor-generals appeared in the Kazakh steppe. Settlers freely settled on the territory of all three provinces. According to the results of the population census conducted in 1897, a large number of emigrants were settled on the territory of the General Government of Western Siberia, which included the Akmola and Semey regions. *Conclusions.* In other territories, although the proportion of migrants was small, their interests were protected to the maximum extent. The policy of Russification and Christianization pursued by the tsarist government served as an impetus for the active and effective development of these territories. **Keywords:** serfdom, administrative reform, situation, resettlement policy, colonization, demography, system

For citation: Konyrova A.M. Resettlement policy of tsarist Russia in Kazakhstan in the 1860s–1890s: historical and demographic analysis // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 124–137. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137.

1860–1890 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Айжан Мауленовна Конырова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғылы, 71-үй. 050040. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Конырова А.М., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың 60–90 жылдар аралығындағы патша үкіметінің қоныстандыру саясаты жүзеге асты. Патша үкіметінің қоныстандыру саясатының отарлық сипаты басым болды. Қоныстандыру саясаты Қазақстандағы демографиялық ахуалға теріс әсер етті. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — Қазақ халқының мүддесімен санаспастан жүргізілген қоныстандыру саясаты барысында Қазақстан территориясына көшірілген шаруалардың ұлттық құрамын анықтау; Қазақстанның көпұлтты мемлекет болып қалыптасуының тарихи алғышарттары ашылып, қоныс аударған шаруалардың орналасу ерекшеліктеріне мән беру; ғасырлар бойына қазақ халқы еркін пайдаланып келген шұрайлы жерлердің барлығына иелік еткен қоныс аударушылар үшін жасалған артықшылықтар мен жеңілдіктерге сараптама жүргізу. *Нәтижелер.* Шаруалар үшін берілген жеңілдіктер шаруалардың Қазақстанға қоныс аударуға деген қызығушылығын тудырды. Қоныс аударушылардың жоспарланған межеден асып кетуі салдарынан уақытша тыйым салынғанымен, заңсыз қоныс аударушылардың саны артты. Бұл өз кезегінде қазақ даласындағы демографиялық ахуалды тым шиеленісті етті. Қазақстанды тиімді басқару үшін қабылданған 1867–1868 жылғы әкімшілік реформалар нәтижесінде қазақ даласында үш генерал-губернаторлық пайда болды. Үш генерал-губернаторлықтың да аумағына қоныс аударушылар еркін орналастырылды. 1897 жылы жүргізілген халық санағының қорытындысына қарағанда Ақмола және Семей облыстарын қамтыған Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының аумағында қоныс аударушылар көптеп орналастырылды. *Қорытынды.* Өзге аумақтарда қоныс аударушылардың үлес салмағы аз болғанымен, олардың мүддесі барынша қорғалды. Патша үкіметінің орыстандыру және христиандыру саясатының аталған аумақтарда белсенді әрі нәтижелі жүруіне түрткі болды. **Түйін сөздер:** басыбайлы құқық, әкімшілік реформа, ереже, қоныс аудару саясаты, отарлау, демография, жүйе. **Дәйексөз үшін:** Конырова А.М. 1860–1890 жылдардағы патшалық ресейдің қазақстандағы қоныстандыру саясаты: тарихи-демографиялық талдау // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Рр. 124–137. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137.

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1860–1890-Е ГОДЫ: ИСТОРИКО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Айжан Мауленовна Конырова

Казахский Национальный Университет им. ал-Фараби (просп. аль-Фараби, д. 71. 050040. Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Конырова А.М., 2023

Аннотация. *Введение.* Переселенческая политика царского правительства проводилась в 60–90-е годы XIX века. Возобладал колониальный характер переселенческой политики царского правительства. Политика переселения оказала негативное влияние на демографическую ситуацию в Казахстане. *Цель и задачи исследования* — Определение национального состава крестьян, переселенных на территорию Казахстана в ходе переселенческой политики, что осуществлялось без учета интересов казахского народа; Выявление исторических предпосылок формирования Казахстана как многонационального государства, обращая внимание на особенности размещения переселенцев; проведение экспертизы привилегий и льгот, предоставленных эмигрантам, владевшим всеми желанными землями, которыми казахский народ свободно пользовался веками. *Результаты.* Льготы, предоставленные крестьянам, вызвали интерес крестьян к переезду в Казахстан. Несмотря на временный запрет на переселение, количество незаконных поселенцев увеличилось. Это, в свою очередь, делало демографическую ситуацию в казахской степи слишком напряженной. В результате административной реформы 1867–1868 годов, принятой для эффективного управления Казахстаном, в казахской степи появилось три генерал-губернаторства. Поселенцы свободно размещались на территории всех трех губерний. По результатам переписи населения, проведенной в 1897 г., большое количество эмигрантов было расселено на территории Генерал-губернаторства Западной Сибири, в состав которого входили Акмолинская и Семейская области. *Выводы.* На других территориях, хотя доля переселенцев была невелика, их интересы защищались в максимальной степени. Проводимая царским правительством политика русификации и христианизации послужила толчком к активному и эффективному развитию указанных территорий.

Ключевые слова: крепостное право, административная реформа, положение, переселенческая политика, колонизация, демография, система

Для цитирования Конырова А.М. переселенческая политика царской России в Казахстане в 1860–1890-е годы: историко-демографический анализ // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Рр. 124–137. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137.

Кіріспе

1860–1890 жылдар аралығындағы патшалық Ресейдің Қазақстандағы отарлық саясаты түрлі бағытта жүрді. Отарлық саясаттың тиісті деңгейде жүруі үшін Қазақстан жерін патшалық Ресейдің мемлекеттік меншігі етіп жариялаудың маңызы жоғары болды. Қазақстан жерін басқарудың саяси-құқықтық негіздерін қалыптастыру мақсатында әкімшілік реформалар жүргізді.

Қазақстанды басқарудың жаңа жүйесін қалыптастыруға бағытталған әкімшілік реформа 1867–1868 жылдары қабылданды. Отандық тарихнамада аталған әкімшілік реформаны патшалық Ресейдің отарлық саясатының бір құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Реформа тек қана Қазақстанның әкімшілік-территориялық бөліністері, соттың құрылымы, білім беру саласы, діни сенім сынды бағыттарды қамтыды. Академик М.Қ. Қозыбаев патшалық Ресей империясының қазақ даласында жүргізген орыстандыру, шоқындыру, әскери отарлауы сынды маңызды мәселелерді зерттеудің ел ертеңі үшін қажет екендігін атап өтеді (Қозыбаев, 1993: 16). Патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлық саясаты маңызды бөліктерінің бірі демографиялық саясатқа тікелей әсер еткен жер қатынастарын да қамтыды. Ресей патшасы II Александр тұсында қабылданған әкімшілік реформа екі жылға уақытша енгізілді. Тәжірибе көрсеткендей реформа 1890 жылдарға дейін өлкедегі демографиялық ахуалдың шиеленісуіне жағдай жасады.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында ғылымға белгілі бірқатар әдістер қолданылып, принциптер басшылыққа алынды. Ғылыми-зерттеу жұмысы алдымен тақырыпқа қатысты деректер мен іргелі еңбектерді жинастырудан басталды. Отандық зерттеушілермен қатар, шетелдік авторлардың еңбектеріне де басымдылық берілді. Қарастырып отырған мәселеге қатысты жарық көрген көптеген материалдар мен деректердің мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты алдымен топтастыру және сыныптау әдістері қолданылды. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүйелі жүргізу мақсатында деректер мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының ішкі мазмұндық ерекшеліктері ескеріліп, жекелеген топтарға бөлінді. Ғылыми-зерттеу жұмысы тарихилық және объективтілік принциптеріне сай ұйымдастырылды. Демек пайда болған деректер мен жазылған іргелі еңбектердің әлеуметтік табиғатына мән беріліп, уақыт ерекшеліктерімен санаса отырып, талдау жұмыстарын жүргіздік. Кез-келген мәселеде ең бастысы шынайылық принципін басшылыққа алып, тақырыптың жағымды және жағымсыз жақтары қатар айқындалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында мәліметтерді салыстырмалы талдау арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізілді.

Талқылау

XX ғасырдың 60–90 жылдарындағы патша үкіметінің қоныстандыру саясаты және оның қазақ даласындағы демографиялық ахуалдың шиеленістіруі, оның отарлық мәні тақырыбына қатысты бірқатар деректер мен бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары бар. Әрине мәселеге тура қатысты болмаса да көптеген еңбектер жанама мәліметтер береді. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында қолданылған деректер қатарында патшалық Ресей империясы Министрлер кеңесінің құжаттар жинағы бар (Всеподданейший, 1990: 264). Сонымен қатар мұндай құжаттар жинақтары қатарында XX ғасыр басында аграрлық реформаның авторы саналып, қазақ даласына шаруаларды белсенді көшіру ісінің басында тұрған П.А. Столыпиннің баяндамалар жинағын атап өте аламыз (Нам нужна, 2011: 464). Мәселеге қатысты мәліметтер Жетісу облысына қатысты жарық көрген сипаттамалық жинақта сақталған (Обзор, 1884: 144). Қазақстанға шаруалардың қоныс аудару мәселесіне қатысты мәліметтер патшалық Ресейдің барлық заңдарының жинағында жарық көрді. Аталған жинақта Қазақстан аумағына өз еркімен қоныс аударған шаруаларды орналастыру, берілетін артықшылықтар мөлшері анықталады (О добровольном, 1889: 728). Қазақстан аумағына қоныс аударған шаруалардың үлес салмағы және жалпы қазақтардың нақты саны туралы мәліметтерді 1897 жылы жүргізілген санақ қорытындысынан нақты білеміз (Первая, 1904: 123). Сонымен қатар бірқатар маңызды мәселелер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорларында сақталған. Аталған мәселеге қатысты 64-қор құжаттары мен 369-қор, 471-қор құжаттары пайдаланылды. Деректік маңызы жоғары еңбектер қатарында Ш. Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағында атап өте аламыз (Валиханов, 1985: 461).

Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты жылдарындағы қазақ даласындағы жағдай туралы А.И. Левшиннің еңбегінің өзіндік құндылығы бар (Левшин, 1996: 656). Сондай-ақ Н.А. Аристовтың да құнды еңбегін ғылыми-зерттеу жұмысы барысында пайдалану арқылы тың тұжырым жасауға мүмкіндіктер туындады (Аристов, 2001: 582). XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ халқының сандық құрамы мен көшіп келген шаруалардың жалпы саны мәселесіне қатысты М. Тынышпаевтың еңбегінің маңыздылығы жоғары. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында «Материалы по истории киргиз-казахского народа» деп аталатын еңбегі пайдаланылды (Тынышпаев, 1925: 108). Мәселеге қатысты Г.Г. Галузоның да еңбегі барынша пайдаланылып, статистикалық мәліметтері басшылыққа алынды (Галузо, 1965: 378). Тақырыпқа қатысты Телжан Шонанұлының «Жер тағдыры — ел тағдыры» атты еңбегін атап өтеміз. (Шонанұлы, 1995: 223). Автордың қазақ жеріне орыс шаруаларының көшіп келу себептері мен

статистикалық көрсеткіштері туралы келтірген мәліметтері салмақты. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты, оның демографиялық ахуалға теріс әсері мол болғаны белгілі. Аталған мәселе XX ғасыр басында қалыптасып, ұлттық мүддені қорғауды мақсат еткен қазақ зиялыларының басты назарында болды. М. Есболұлы «Түркістандағы келімсектер орнаған аудандардағы жер мәселесі» деп аталатын еңбегінде қоныс аударушылардың жекелеген облыстардағы сандық көрсеткіші мен оның өлкедегі демографиялық ахуалға әсерін ашуға бағытталған (Есболұлы, 1923: 88)

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында қазіргі таңда аталған мәселеге қатысты өзіндік пікір білдіріп, нақты тұжырым жасаған М. Қойгелдиев, Н.В. Алексеенко, А.Н. Алекссенко, Ж.С. Аубакирова, Я.П. Гавердовский, С.Ш. Казиев сынды зерттеушілердің еңбектері пайдаланылып, тұжырымдары мен жетекші ойлары басшылыққа алынды.

Нәтижелер

Зерттеушілер патшалық Ресейдің Қазақстандағы қоныстандыру саясатының бірнеше кезеңдерін айқындап отыр. Мысалы бүгінгі тарихнамада Қазақстанға қоныс аударуды шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастырады. Мысалы:

1. 1860–1880 жылдардағы қоныс аудару барысы. Бұл кезеңдегі қоныс аудару саясаты әлі де болса жаппай сипат алмады. Отарлаушы үкімет те қоныстандыру барысын реттейтін арнайы ережелерді қабылдамады. Дегенмен шаруалар көшіп келген жаңа аймақтардың басшылығы тарапынан мұндай ережелер қабылданды. 1868 жылы Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А. Колпаковский «Жетісуға шаруаларды қоныстандырудың уақытша ережесін» қабылдады. Уақытша ереже 1883 жылға дейін қолданыста болды. Уақытша ереже қоныстанушыларға түрлі артықшылықтар берді. Қоныстанушылар үшін 30 десятинаға дейін жер беру, 15 жыл көлемінде алым-салықтан босату, 100 сомнан артық үстеме ақша беру сынды жеңілдіктер қарастырылды. 1870–1895 жылдар аралығында жалпы жиыны 10 мың сом қаражат берілген (Кронград, 1989: 90). Сөзсіз мұндай артықшылықтар қоныстанушылардың санын арттырып, өлкедегі демографиялық ахуалдың күрделенуіне алып келді.

2. 1881–1892 жылдар аралығы. Бұл кезеңдегі қоныстандыру саясатын жүйелі түрде ұйымдастыру әрекеттері байқалды. 1886 жылы «Түркістан генерал-губернаторлығын басқару ережесі» құрастырылды. Аталған ережеде қоныс аударушы орыс шаруаларының мүддесін қорғауға бағытталды. 10 десятина жер бере отырып, бес жыл көлемінде алым-салықтан босатты (Свод, 1910: 225). 1889 жылдың 13 шілдесінде қоныс аудару барысын реттеуге бағытталған ауыл тұрғындары мен жоғары тап өкілдері (мещандар) мемлекет қарамағындағы жерлерге өз еркімен көшуін ұйымдастыру заңнамасы жарық көрді (О добровольном, 1889: 537). Ендігі кезекте қоныс аударушылар жергілікті әскери губернаторға арыз жазып, «артық жердің» бар екендігін растап, арнайы рұқсаты болған жағдайда ғана қоныс аударуы тиіс болды. Бұл алдымен Ресейдегі жер тапшылығынан туындаған шиеленісті жайтты азайту үшін жасалды. Қоныс аударушыларға берілетін артықшылықтар Ресейдегі жер бар ауқатты адамдарды да қызықтырды. Осы жылдары қоныстандыру үдерісін басқарып, ұйымдастыру ісіне жауапты мекемелердің жұмысын күшейте түсті. Әрине қоныс аударушы орыс шаруаларына арналған жерлер қазақтардан тартып алынды. Ең көп қоныс аударушылар шоғырланған Дала генерал-губернаторлығына келді. 1885–1893 жылдар аралығында Ақмола облысы қазақтарының 251779 десятина жері тартып алынып, 24 қоныс аударушылардың жаңа елді-мекендері құрылды. Онда жиыны 11 мыңға жуық (ер адам) қоныс аударушылар орналасты. Семей облысындағы қазақтардың 33 мың десятина жерлері тартып алынды. 1867–1883 жылдар аралығында Жетісу облысы аумағында қоныс аударушылардың 29 елді-мекені пайда болып, онда 15 мыңнан астам өмір сүрді. Жетісу облысындағы қалаларда 190 көпес отбасылар мен 1400 өзге жоғары тап өкілдерінің отбасы тіркелген болатын (Аристов, 2001: 526).

1892–1905 жылдар аралығындағы қоныстандыру саясаты Сібір теміржолы комитетінің қызметімен тығыз байланысты. Комитеттің құрылуы патша үкіметінің қоныстандыру мәселесін жүйелі түрде ұйымдастыра бастауына себеп болды. Осы тұстан бастап мемлекеттің қоныстанушылардың өмірін жақсарту үшін белсенді қатыса бастады. Қоныстанушыларға бөлінетін қаржының көлемі де ұлғайтылып, Далалық облыстарды статистикалық және экономикалық тұрғыдан зерттеу ісі басталады. Сібір теміржолы арқылы қоныстандыру саясатын күшейту ісіне атсалысқан экономист А.А. Исаевтың «Переселения в русском народном хозяйстве» атты еңбегінде Сібір теміржолында арнайы қонысаударушылар үшін бірыңғай тариф енгізілгендігі айтылады. 1894 жылы әр адам үшін 0,3 сомды құраса, 1898 жылы билет құны арзандап, ол балалар билетінің құнымен теңестіріледі (Исаев, 1891: 47–48). Мұндай билет құнының жеңілдету саясаты 1906 жылы да орны алды. Қоныс аудару басқармасының 20 наурызында қабылдаған қаулысында қоныс аударған шаруаларды баратын жерлеріне дейін апару үшін жеңілдетілген арнайы билеттердің енгізілуі туралы мәліметтер бар (ҚР ОМА. Т-19-қ. 1-т. 25-іс. 4–5-пп.). 1893 жылы 14 наурыз айында шыққан бұйрыққа сай көшіп келген қоныс аударушыларға берілетін жер телімдері мемлекеттік қазынадан беріліп, алдын-ала дайындалуы тиіс болды (ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 4440-іс. 10–13-пп.). Бұл жайттың өзі қоныс аударушылар үшін жасалып жатқан әлеуметтік көмектің бір түрі еді. Жол бойында көрсетілетін дәрігерлік-азықтық көмектен бөлек, поездарға арнайы санитарлық вагондар тіркелді. Медициналық көмек тегін көрсетілді. Азық-түліктік көмек балалар үшін тегін болды. Өз кезегінде мұндай әлеуметтік көмектің көрсетілуі қоныстандыру саясатының жүйелі түрде ұйымдастырыла бастағандығының дәлелі.

3. 1905–1917 жылдар аралығында Столыпин аграрлық реформасы жүзеге асырылып, империяның шығыс бөліктеріне қоныс аудару саясатын белсенді ете түседі. Осы кезде қоныстандыру ісінде күрделі құрылымдық өзгерістер орын алып, көшіп келген жерлерді аудандастыру сияқты өзекті мәселелер қолға алына бастайды. II Николай 1905 жылдың 17 қазанында қабылдаған «Мемлекеттік билікті жетілдіру» манифестінде шаруаларды қоныстандыру мәселесін назардан тыс қалдырды. Осы үшін де 1905 жылдың 3 қарашасында жаңа екінші манифест қабылдап, шаруаларды жермен қамтамасыз ету мемлекеттің тынштығының басты кепілі деп қарастырылды (Всеподданейший., 1990: 31–32). Осы мақсатта жерге орналастыру ісінің Басқармасы құрылды. 1906 жылдың сәуір айында ішкі істер министрі болып П.А. Столыпин тағайындалып, екі айдан соң Министрлер кеңесінің төрағасы лауазымына көтеріледі. 1907 жылдың мамырында сөйлеген сөзінде шаруаларды жермен қамтамасыз етудің маңызды мәселе екендігін атап өтеді. Шаруалар жерге мұқтаж болмаса, олардың әлеуметтік жағдайы көтерілсе елдің де дамитындығына назар аударады. Осы үшін де шаруаларды тек жермен ғана емес, ақшалай да қолдаудың қажеттілігін атап өтеді. Шаруаларды жермен қамтамасыз ету үшін бірнеше заңнамаларды қабылдайды. 1906 жылдың 9 қарашасында шаруалардың жерге иелік етуіне қатысты заңдарға толықтырулар енгізеді, мұндай толықтырулар 1910 жылдың 14 маусымында тағы да енгізілді. 1911 жылдың 29 мамырында «Жер иелену» заңын қабылдады (Нам нужна., 2011: 100–102). Столыпиннің аграрлық реформасы нәтижесінде Қазақстан территориясы қоныстанушылардың жаңа толқынына ұшырады.

Атап өтетін жайттың бірі – орыс шаруаларын жаппай көшіруге дейін патшалық үкімет қазақ даласына өзінің әскери тірегіне айналуы тиіс казак жасақтарын көшірген болатын. Ол турасында Дж. Демко «Орыстардың Қазақстанды отарлауы» деп аталатын еңбегінде барынша ашып жазды. Автор 1847–1915 жылдар аралығын бір ғана Жетісу облысында 34 казак қоныстарының пайда болғандығын атап өтеді. XX ғасыр басындағы статистикалық мәліметтерді келтіре отырып, Ақмола, Семей, Торғай, Орал және Жетісу облыстарында жалпы жиыны 278295 казак өмір сүргендігін көрсетеді (Демко, 1997: 37–38).

Қазақ даласына орыс шаруаларының белсенді қоныс аударуы салдарынан жер тапшылығы сезілді. Арнайы экспедициялар ұйымдастырылып, «артық жерлер» есепке алынды. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының тығырыққа тірелуі, мал шаруашылығына қолайсыз болған жерлерге көшірілуі ұлт зиялыларын толғандырған мәселе болды (Тасилова, 2011: 158). А. Байтұрсынұлы «Аңдаспаған мәселе турасында» атты мақаласында қазақтар үшін маңызды болған мәселенің ең үлкені жер мәселесі екендігін айта келе, бұл мәселеде қазақ не тірі болады не өледі деп ашығын атайды (Қазақ газеті, 1998: 86). А. Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінің беттерінде орыс шаруаларын қоныс аударудың салдарын толыққанды талдап, қазақ үшін ұтымды болмақ әрекеттерді анықтауға тырысады. Щербина экспедициясына қатысып, қазақ даласының ерекшеліктерін зерттеген Ә. Бөкейханов та «артық жерлерді» анықтау және қазаққа тиесілі жер болып шыққан жерді бөлу нормасына өз наразылығын білдірді. Мал шаруашылығымен айналысып келген қазақтар 15 десятинадан жер алдық деп, егін шаруашылығымен айналысып кетпейтіндігін алға тартады. Ал мұндай көлемдегі тиесілі жерде мал шаруашылығын мүмкін еместігіне де назар аударады (Қазақ газеті, 1998: 62).

Патшалық Ресейдің қазақ даласына орыс шаруаларын жаппай қоныстандырудың басты мақсаты жер тапшылығын жою болды деп айтуға негіз бар. Дегенмен қоныс аудару саясатының өзге де шешуі тиіс маңызды міндеттері болды. Мысалы қоныс аударушылардың қазақтармен етене өмір сүруі орыстандыру және христиандандыру саясатының нәтижелі жүруіне ықпал етті. Осы мақсатта қоныстанған шаруалардың балалары үшін мектептер ашылып, оған қазақ балаларын да тарту жұмыстары жүргізілді. Қазақ балаларын орыс мектептеріне тарту арқылы қазақ даласында үстем болып келген мектеп-медреселер жұмысын шектеуді көздеді. Орынбордың ағарту саласын басқарған Д.А. Толстой қазақтар арасында орыс тілінің маңыздылығын арттыру мақсатында тапсырмалар беріп отырды. 1878 жылдың 26 қыркүйегінде Семейдің генерал-губернаторы Батыс-Сібір генерал-губернаторына жазған «құпия» хатында барлық қаулылар мен ережелерді орыс тілінде жариялайтындығын жеткізеді. Мектептерде де орыс тілінің үстемдігі туралы айта келе, қазақ даласында уақыт өте келе орыс тілі араб емлесінен үстем болады деп сендіреді (ҚР ОМА. 369-қ. 1-т. 628-іс. 6-п). Екінші бір мәселе қоныс аударушылар арқылы патша үкіметі қазақ даласында өзінің сенімді тірегі қалыптастыруды ойластырды. Осы мақсатта қонысаударушыларды жаппай қаруландырған болатын. Дала генерал-губернаторы Е.О. Шмидттің П.А. Столыпінге жазған құпия хатында қазақ даласының шығыс бөліктеріне көптеп орналастыру қажет дей келе, оның себептерін шекараны күшейту міндетімен түсіндіреді. Ең бастысы қоныс аударған шаруаларды қазақ даласына қоныстандыру арқылы өлкенің табиғи байлықтарын игеру ісі дамудың келесі кезеңіне өтетіндігін атап өтеді (ҚР ОМА. 471-қ. 1-т. 5938-іс. 5-п.).

Әрине патша үкіметінің Қазақстанға қоныс аудару саясатының отарлық мәні жоғары болды және ауыр демографиялық салдарының болуымен ерекшеленді. Демек патша үкіметінің қоныстандыру саясаты қазақ даласының көп ұлттылық сипатын қалыптастырды. Қазақстанның көпұлтты елге айналуына түрткі болған қоныстандыру саясатының отарлық мәні жоғары. Өз жерінде азшылыққа айналған қазақтардың қоныс аударушылармен етене өмір сүруі орыстандыру мен христиандандыру саясатының нәтижелі жүруіне жағдай жасады. Орыс шаруаларының қазақ даласында шектен тыс көбеюі, олардың шаруашылық өнімдеріне деген сұраныс өз кезегінде орыс тілінің қоғамдағы орнын айқындады. Күнделікті өмірде қазақтар мен қоныс аударушылар арасындағы байланыстар белсенді жүрді. Жергілікті басқармалар, білім ошақтарымен қатар, ұйымдастырылатын жәрмеңкелер арқылы қазақтар қоныс аударушылар белсенді байланысқа түсті. Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман қазақ даласында орыс шаруаларының елді-мекендері көбейіп, оларды қазақ қоныстарымен біріктіру орыстандыру саясаты тұрғысынан көп артықшылық беретіндігін атап өтті (ҚР ОМА. 19-қ. 1-т. 26-іс. 139–140-пп.). Бұл өз кезегінде патшалық биліктің орыстандыру саясаты сәтті жүруі үшін

өлкеде қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштерінің жоғары болу керектігіне назар аударуына алып келді. Демек демографиялық сипаттағы өзгерістер қазақ даласындағы жергілікті халықтың сандық үлесінің азайып, қазақ мүддесі мен қызығушылығына қарама-қарсы болды және отарлық мәні айқын сезілді деп айтуға толық негіз бар.

Рас қоныс аударушылар қазақ даласындағы халық құрамын қаншалықты өзгертті деген мәселені анықтамас бұрын жергілікті халықтың сандық үлес салмағын анықтаудың қажеттілігі туындайды. Алайда ресми жүргізілген 1897 жылғы халық санағына дейінгі мәліметтер толыққанды емес. XIX ғасырдағы қазақ халқының жалпы санын анықтау мәселесі ғылыми қауымдастық тарапынан қызығушылық тудырып келеді. Алайда деректің жоқтығы салдарынан мәселеге қатысты нақты тұжырым жасаудың мүмкіндігі жоқ. Ең алғашқы қазақ халқының саны туралы ақпараттарды А.И. Левшин беруге тырысады. Алайда автор да қазақтардың саны туралы бар мәліметтердің өзі нақты емес екендігіне мән берген. 1830 жылғы мәліметтерге қарағанда қазақтардың жалпы саны 500 отбасы болған дей келе, бір отбасында бес-алты адамнан болғанда шартты түрде 2,5 миллион немесе 3 миллион адамды құрайтындығы туралы мәліметтер келтіреді. А.И. Левшин Ұлы жүз қазақтарының саны 500 мың астам, Орта жүз қазақтары 1 360 000 адам, Кіші жүз қазақтарының шартты саны 1 100 000 астам адам болғандығын да нақтылай түседі (Левшин, 1996: 288).

Я.П. Гавердовский өзінің еңбегінде XIX ғасырдың басында қазақ халқының жалпы саны туралы берген мәліметтеріне қарағанда Ұлы жүз қазақтарының жалпы саны 70 мың отбасы, Орта жүзде 169400 отбасы және кіші жүзде 169500 отбасы бар өмір сүрген (Гавердовский, 2007: 406). Отандық зерттеушілер Ж.С. Аубакирова мен А.Н. Алексеенко өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында Я.П. Гавердовскийдің берген мәліметін басшылыққа алып, әр отбасында кемінде бес адам өмір сүреді дей келе, қазақтардың жалпы саны шамамен 2 миллион 44500 адам болуы мүмкін деген мәліметтер береді (Аубакирова, Алексеенко, 2020: 73–77). XIX ғасырдың өзінде қазақ халқының саны турасындағы мәліметтерді Ш. Уәлихановтың да еңбектерінен байқаймыз. Әрине Ш. Уәлиханов та қазақтардың нақты санын анықтау ісінің қиындығына мән береді. Дегенмен қолда бар мәліметтердің негізінде Ш. Уәлиханов қазақтардың саны 1,5 миллион адам болған деген пікір білдіреді (Валиханов, 1985: 203). Демек 1897 жылға дейінгі қазақ халқының саны жөнінде пікір білдірген авторлардың келтірген мәліметтерінен біз нақты тұжырым жасаудың қиындығын алға тартамыз. Ресми санақ өткенге дейінгі мәліметтер негізінен халықтың санына емес, үйлердің санына арналған. Өйткені жүргізілген әкімшілік реформалардың қорытындыларына сай, жиналатын салық үйлерге салынып, түтін салығы деп аталды. Сондықтан да адам санын емес, түтіннің немесе үйлердің санын анықтауға бағытталған мәліметтерді басшылыққа ала отырып, адам санын тек шартты түрде ғана анықтауға мүмкіндіктер бар. Түтін салығы үшін әр үш жылда үйлердің жалпы санын анықтау жұмыстары жүргізіліп тұрды. 1897 жылғы санаққа сай, қазақтардың үлес салмағы әсіресе Семей, Торғай өлкелерінде байқалған. Қоныс аударушылар Дала генерал-губернаторлығы территориясына көптеп келгендігіне қарамастан Семей өлкесіндегі қазақтардың үлес салмағы 90,6 % құраса, Торғай өңіріндегі қазақтардың үлесі 88,3 % болды (Первая, 1904: 38–39). Орыстардың үлес салмағы әсіресе Ақмола және Орал облыстарында ерекше байқалды. Ақмола облысы аумағына орыс шаруаларының келуіне қатысты Т. Шонанұлы өзінің еңбегінде бірқатар мәліметтер келтіреді. Мысалы Ақмола облысы аумағына алғашқы орыс шаруаларының алғаш қоныстана бастағанын дәл анықтау қиын екендігін атап өтіп, 1866 жылы облыс аумағында орыс елді мекендері пайда бола бастағандығы туралы мәліметтер келтіреді. 1879 жылы патша үкіметі ресми түрде облыс аумағына көшуге рұқсат бергендігін көрсетеді. Осыған дейін пайда болған 317 орыс елді-мекені аз жылдың ішінде күрт өседі. Т. Шонанұлы оның себебін орыс шаруалары арасында тараған «лақап хабар» деп түсіндіреді. Көп әрі тегін жерлердің берілетіндігі кеңінен тараған соң, қазақ даласына орыс

шаруалары да белсенді қоныс аудара бастаған. Т. Шонанұлы орыс шаруалары алғаш қоныстанған Көкшетау және Қызылжар аумағы екендігін айта келе, мұндағы орыс шаруаларының сандық құрамы әр жылдары қаншалықты өзгергендігін анықтаған. 1860–1881 жылдар аралығындағы халық санындағы өзгерістерге мән бере отырып, 1860–1875 жылдар аралығында бар болғаны 30 үй немесе 150 адам ғана болса, 1876–1878 жылдар аралығында 287 үй немесе 1700 адамға көбейгендігі туралы мәліметтер береді. 1879–1881 жылдары 304 үй немесе 1800 адамға өскен (Шонанұлы, 1995: 137). Халықтың тығыздығы әсіресе Оңтүстік аудандарда байқалды. Жоғарыда атап өткеніміздей халықтың 90,4 % ауылды жерде тұрса, тек 9,6 % ғана қалада өмір сүрді. Санақ нәтижелеріне мән беретін болсақ, Қазақстанның барлық облыстарында моноэтностық белгілер сақталмады. Түрлі ұлттардың шоғырлануы, ұлттық құрамның біртекті болмауы ең алдымен патша үкіметінің отарлық сипаттағы қоныстандыру саясатымен тығыз байланысты болды. Алпыстан астам ұлттардың басын қосқанымен, қазақ даласында екі негізгі ұлттың басымдылығы байқалды. Қазақтардың үлес салмағы 74 % құраса, орыс халқының үлесі 13 % болды. Қазақстанның барлық облыстарында қазақтардың үлес салмағы жоғары болды. Тек қана Ақмола облысында ғана қазақтардың үлесі 62,6 %-ды құрап, салыстырмалы түрде алғанда төмен саналды (Первая..., 1905: 50–51). Сол сияқты Орал облысы да Ақмоладан кейін орыс халқы көптеп шоғырланған аумаққа жатты. Әрине салыстырмалы түрде алғанда түрде алғанда қазақтардың үлес салмағы жоғары болды. Мысалы облыс аумағында қазақ тілді халық саны 460173 болса, орыс тілді халықтың саны 163910-ды құраған. 1897 жылғы санақ бойынша қазақ жеріндегі орыстардың саны 633311 адамды құрады. Бұл жалпы халық санының 13 % еді. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты нәтижесінде олардың саны XIX ғасырдың соңына қарай өсе түскендігін байқаймыз. Мысалы Қазақстанның батыс өңіріндегі халықтың 25,4 % орыс халқының үлесіне тиді. XIX ғасырдың соңына қарай біз жоғарыда атап өткен орыстар көптеп шоғырланған облыс аумағындағы орыстардың саны өсе түсті. Қазақстанның солтүстік аудандарындағы орыстардың саны 23 % құраса, Ақмола облысындағы орыстардың үлесі 33 % болды. Салыстырмалы түрде алғанда қазақтар көп шоғырланған Торғай жеріндегі орыстардың үлесі 7 %-ға жуық болды. Біз жоғарыда қоныстандыру саясатының негізгі мақсаттарының бірі қазақ жерінің табиғи байлығын игеру болғандығын атап өттік. Демек қоныстандыру саясатының нәтижесінде өнеркәсіп орындарының дамуы орын алып, нәтижесінде қала тұрғындарының саны бірқатар облыстарда өсе түсті. Орал, Ақмола, Торғай жерлерімен қатар, Жетісу облысындағы қала тұрғындарының саны артты. Қала тұрғындарының арасында негізінен орыс және татар ұлтының үлес салмағы жоғары болды. Жетісу облысы аумағына қоныс аударушылардың келуімен жаңа қоныстар мен елді-мекен, ауылдар пайда болды. Мысалы 1832 жылдан бастап 1914 жылға дейінгі аралықта Жетісу облысына келген қоныс аударушылардың есебінен жаңадан 191 ауыл пайда болған. Оларда жиыны 170 мыңға жуық қоныс аударған шаруалар өмір сүрді (Галузо, 1965: 219). Жетісу облысында пайда болған орыс шаруаларының жаңа ауылдары жүйелі жоспарланған жұмыстардың заңды қорытындысы болды. Өйткені генерал-губернатор фон Кауфманның жеке нұсқауына сай Жетісу облысындағы әскери губернатор Колпаковский Жетісу облысын орыс шаруаларының көмегімен отарлаудың жоспарын даярлаған болатын. Жоспарға сай Жетісу облысының бес уезінде 1345 отбасынан тұратын 33 ауыл, 47 жол бекеттерінің әрқайсысында 470 отбасын орналастыру ісі жоспарланды (Материалы для статистики, 1872: 197). Мұндай халық құрамының өзгеруі мен сандық көрсеткіштерінің ұлғаюы тек қана Жетісу емес, барлық облыс аумағынан байқауға болады.

Патша үкіметі қазақ даласына келуі тиіс шаруалардың мүмкін болған шегін толықтай орындаған соң, уақытша қоныс аударуға тыйым салды. Алайда жер тапшылығын сезінген шаруалар қазақ жеріне заңсыз көше бастады. Жетісу облысына әр жылы 1375 отбасын орналастыру көзделген болатын. 1882 жылы 1718 отбасы артығымен орналастырылды

(Обзор., 1884: 3). XX ғасыр басында бекітілген жоспардан асып кеткендіктен қоныс аударушылар заңсыз келе бастады. 1903 жылы 17 мың қоныс аударушы заңсыз келсе, бұл көрсеткіш 1904 жылы 23 мыңға өскен. Осылайша мемлекеттің ұйымдастыруы және шаруалардың өз белсенділігі нәтижесінде қазақ даласына шаруалар көптеп келе бастады. Рас қарастырып отырған жылдары Қазақстан аумағында тек қазақ және орыс халқы ғана болған жоқ. Алайда өзге ұлттардың басым көпшілігі патша үкіметінің қоныстандыру саясаты нәтижесінде келе қойған жоқ. Дегенмен осы жылдардағы көші-қон саясаты және қазақ халқының мүддесін ескермеу нәтижесінде Қазақстанның көпұлтты сипаты қалыптасты. Қазақ халқының мүддесінің ескерілмеуі ең алдымен қазақтар иеленген жерлерді мемлекеттік меншік деп танып, қоныс аударушылардың пайдасына алып беруден көрінді. XX ғасырдың басына дейін қоныс аударушылардың пайдасы үшін алынған жерлердің көлемі 40 миллион десятина жерді құрады. Ол жалпы Қазақстан жер аумағының 20 % құрады. Әрине қоныс аударған орыс шаруаларының сандық көрсеткіштерінің жоғары болуы және олардың барлығы дерлік жермен қамтамасыз етілуі өз кезегінде жергілікті тұрғындар арасындағы жер тапшылығын тудырды. Ол турасында Алаш қайраткерлерінің бірі болған М. Есболұлы өзінің еңбегінде Түркістан облысы аумағында орыс шаруалары үшін 1900 мың десятина егістік жердің алынғандығы туралы мәліметтер береді. Сонымен қатар осы жерлерде орыс шаруаларының 950 шамасында елді-мекендері пайда болған. Сөзсіз аталған жерлер қазақтардың пайдаланып отырған жері болғандығын ескерсек, жергілікті халық арасындағы жер тапшылығының көлемін де топшылауға болады. Сонымен қатар М. Есболұлы келтірген Түркістан халқының ұлттық құрамы туралы мәліметтері де жергілікті халықтың үлес салмағының жоғары болғандығын дәлелдейді. Түркістандағы жүз адамның 8-і орыс шаруасы болды дей келе, олардың иеленіп отырған жер көлемі жергілікті халықтан 15 есе көп екендігін көрсетеді (Есболұлы, 1923: 11). XIX ғасырдың аяғы және XX ғасыр басындағы Түркістан облысындағы орыс шаруаларының көптеп жер иеленіп, дәстүрлі шаруашылықты тығырыққа тіреу әрекеттері бүтіндей қазақ өлкесіне тән болғаны анық еді. XX ғасырдың басында, Столыпин аграрлық реформасы нәтижесінде қоныс аударушылардың саны тіпті көбейе түскендігін ескерсек, қазақтардан тартып алынған жер көлемі де ұлғайды. Мысалы XX ғасырдың басына дейін қазақ даласына қоныс аударғандардың саны 521 мың шамасында болса, Столыпиннің аграрлық реформасы жүзеге асқан жылдары (1906–1914) 714 мыңнан астам шаруалар көшіп келді. Нәтижесінде патша үкіметінің қоныс аудару саясаты салдарынан қазақ даласына 1 миллион 434 мыңнан астам шаруалар орналастырылды. Зерттеуші Н.В. Алексеенко Қазақстан аумағына көшіп келгендер қатарында казактардың үлесінің де жоғары болғандығын анықтаған. 1870–1914 жылдар аралығында Орал казактарының саны 84,2 мың адамнан 161,6 адамға артқан. Мұндай өсім Сібір казактарында да байқалған. Мысалы олардың саны 86 мыңнан 170-ға жуық адамға артса, Жетісу казактарының саны 33757 адамнан 54350-ға дейін өскен. XX ғасыр басына дейін Қазақстанға көшіп келген казактардың саны қарқынды түрде өсіп, 385 мың адамға дейін жеткен (Алексеенко, 1999: 27). Қазақстан аумағына келген қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштеріне қатысты мәліметтерде ортақ тұжырым жоқ. Дегенмен барлық зерттеушілердің ортақ тұжырымына сай, қоныстандыру саясаты Қазақстанның этникалық құрамына түбегейлі өзгерістер енгізгендігі мойындалады. Зерттеуші М.Н. Тұрсынбаева Қазақстан аумағына жалпы жиыны 1 миллион 234 мыңнан астам қоныс аударушылар келгендігін көрсетеді. Әрине зерттеушілер қазақ даласына қоныс аударған шаруалардың өлкенің демографиялық ахуалына күрделі өзгерістер енгізгендігін атап өтеді. Назар аударарлық жайттың бірі қазақтардың үлес салмағының кемуі болып табылады. Рас 1897 жылғы санақ барысында Қазақстанда қазақтардың үлес салмағы басым болды. Алайда патша үкіметінің алдымен әскери-казактар, кейіннен шаруалардың қоныс аудару саясаты арқылы қазақтардың үлес салмағын азайта алды. XX ғасырдың басында-ақ қазақтар азшылықты құрайтын ұлтқа айнала бастады. Әрине бұл

жылдары қазақтар механикалық жолмен болмаса да, табиғи жолмен өскендігін байқаймыз. Мысалы жекелеген зерттеушілер 1870 жылы қазақтардың жалпы саны 2 миллион 596 мың адам болған деп көрсетеді (Казиев, 2014: 117). XIX ғасырдағы барлық отбасыларға тән ерекшелік бала туу көрсеткіштерінің жоғары болуында еді. Алайда өмір сапасының төмендігі мен медициналық қолдаудың тиісті дәрежеде болмауы салдарынан өлім көрсеткіштері де жоғары болды. Сондықтан халықтардың табиғи өсімі өзінің қарқындылығымен ерекшелене алмады. Демек халық өсімі көп жағдайда патша үкіметінің қоныстандыру саясатының нәтижесінде орын алып отырды. Қазақ даласында келген қоныс аударушылар негізінен Ресейдің оңтүстік аудандары мен басым көпшілігі Украина жерінен болды. XX ғасыр басында келген қоныс аударушылардың 83 %-дан астамы Украина және 17 %-ға жуығы Ресейдің оңтүстік аудандарынан келді. XX ғасыр басында табиғи өсім емес, көші-қон саясатының нәтижесінде 1301,4 мың адам келді. Бұл патшалық Ресейден жан-жаққа қоныс аударғандардың 24,9 % құрады (Козина, 2007: 31). Демек бұл жайтты патшалық Ресейдің көші-қон саясаты арқылы отарлауды көздеген деп бағалауға толықтай негіз бар. Осылайша әскери-казактарды қазақ даласына орналастырудан басталған саясат шаруалардың қоныс аударуына жалғасты. Екеуінің отарлық сипаты басым болды. XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің бірі М. Тынышпаев 1897 жылғы халық санағының қорытындыларына қатысты және 1917 жылға қарай қазақ даласындағы демографиялық ахуалды сипаттай келе, әр уездер бойынша өзіндік статистикалық мәліметтер келтіреді. Нәтижесінде М. Тынышпаевтың есебі бойынша қазақтардың саны 2 миллион 910 мың адамды құраған. Алайда М. Тынышпаев Семей, Орал, Ақмола, Торғай облыстары мен Бөкей Ордасы және Адай уезі қазақтарының ғана сандық көрсеткіштеріне тоқталған (Тынышпаев, 1925: 61). Т. Шонанұлы 1896–1905 жылдар аралығында орыс шаруалары көптеп қоныстанған облыстардағы сандық көрсеткіштер туралы төмендегідей мәліметтер береді. Ақмола облысы бойынша көшіп келген орыс шаруаларының саны 163033 адамды құраған. Салыстырмалы түрде алғанда Столыпин аграрлық реформасы жылдары олардың саны 490257 адамға өскендігін атап өтеді. Семей облысына қоныс аударғандардың саны 11047 адам болса, Столыпиннің аграрлық реформасы жылдары 122867 адамды құраған. Торғай облысы аумағына 60018 адам көшіп келсе, кейіннен бұл көрсеткіш 213793 адамға дейін жеткен (Шонанұлы, 1995: 140). 1897 жылы өткен санақтың қорытындысына сай қазақ даласында орыс халқының үлес салмағы анағұрлым өсе түскендігі байқалады. Мысалы Ақмола облысы тұрғындарының жалпы саны 682608 адамды құраса, соның 225641 адамы орыстар болған. Сол сияқты Семей облысының 684590 тұрғының 68433 орыстар болды. Орал облысында тұратын 645121 адамның 163910-ы, Торғай облысының 453416 адамының 35028 орыстар болды. Жетісу облысының статистикалық көрсеткіштеріне қарасақ халық барынша тығыз орналасқандығын байқаймыз. 987863 тұрғынның 95465 орыстар болды. Халық көп орналасқан облыстардың бірі Сырдария облысы саналды. Мұндағы 1478398 адамның 44834 орыстар болған. Қазақ даласына қоныс аударған орыс шаруаларының 80 % отбасымен бірге көшсе, тек 5 % ғана салт басты болғаны анықталып отыр. Ақмола облысының өзі 1860–1890 жылдар аралығында 20350 қоныстанушыларды қабылдаған. Қазақ даласына келген орыс шаруаларының барлығы дерлік сіңісіп кете алған жоқ. Мысалы XX ғасыр басына дейін қоныс аударған шаруалардың 13617-і кері көшкен. Ең көп кері көші-қон үдерісі Ақмола облысынан байқалған. 1900 жылы облыс аумағынан 11694 адам кері көшкен болатын. Зерттеуші Дж. Демко оның басты себебі ретінде қолайсыз климаттық жағдай, ормандардың аздығы, көшуге рұқсаттың болмауы, үй салып, жер өңдеуге қаржының жетіспеуі деп көрсетеді (Демко, 1997: 64–73). Қазақ жеріне қоныстанған орыс шаруаларының басым көпшілігі өздеріне алған жерлерге ұқыпсыз қарап, оның жарамдылығына үлкен зиянын тигізді. Тіпті алған жерлерін пайдаланбай отырған шаруалар да көптеп табылды. Бұл жер тапшылығын сезінген қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына да кері әсер етті. Осы ретте бір атап өтетін жайт, патша шенеуніктері

арасында қазақтардың шаруашылық күйреуін қаламағандары да болған. Мысалы 1874 жылы генерал Г.А. Колпаковский қоныс аударушылар пайдаланбай отырған жерлерді қазақтарға қайтарып береді. Қазақтарға қайтарылған жерлердің көлемі он мың десятина жерді құраған (Қойгелдиев, 1995: 28). Біздің пікірімізше мұндай шенеуніктер азшылықты құрады. Ол турасында М. Есболұлы өзінің еңбегінде орыс шаруаларына жер бөліп беру ісінде қазақтардың қажеттілігін ескеруді қалаған және қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына кері әсер ететіндей жерді тартып алуға қарсы болған шенеуніктер де болғандығын атап өтеді. Алайда олардың сөзін ескеретін адам болмаған. Сол себепті қазақ жерін күштеп тартып алу ісі әрі қарай жалғасын таба берді (Есболұлы, 1923: 16–17). Демек орыс шаруаларын қоныстандыру ісіне жауапты тұлғалар қазақ халқының мүддесіне қарсы бұйрық шығарып, қоныс аударушылардың пайдасын ойлаған шенеуніктер көптеп саналды.

Қорытынды

Жалпы қоныс аударушылардың қазақ даласына көшірілу мәселесі кеңестік тарихнамада қазақ қоғамына ерекше оң нәтиже берген жайт ретінде қарастырылып, ғылыми тұрғыдан тұжырымдалды. Мұндай тұжырымды ұстанушылар қоныс аударушылардың қазақтарға егіншілік мәдениетін үйретті деген пікірді басшылыққа алады. Алайда тарихи деректерге мән беретін болсақ, бұл пікірдің негізсіз екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені орыс саяхатшыларының өзі алғаш қазақ даласына келгенде суару жүйесінің бар екендігін атап өтіп, егіншілік тиісті деңгейде дамыды деген ақпараттар береді. Рас дәстүрлі қазақ қоғамында егіншілік жаппай шаруашылық түріне жатпады. Бұл шаруашылық түрімен тек жатақтар, көшіп-қонуға қажеттілігі жоқ малсыз адамдар айналысты. Дегенмен қоғамның белгілі бір топ мүшелері айналысқаны анық. Сол себепті қоныс аудару үдерісінің жағымды жақтары ретінде бұл жайтты келтірудің ғылыми негізі жоқ. Керісінше қоныс аударушылардың үлкен бөлігі ежелден егіншілік үшін қолданылып келген егістік алқаптарын қиратып, жарамсыз етіп отырғаны туралы мәліметтер кездеседі. Шұрайлы жерлерді тартып алып, жер байлығына немқұрайлы қарау, оны жою сынды жағымсыз әрекеттерімен егіншілік мәдениетінің дамуына теріс әсер етті. Тіпті егіншілікке арналған жер телімдерін құнарын тауысып пайдаланып, келесі жерлерге көшіп кетіп отырды. Жоғарыда атап өткен ормандарды жою әрекеттерінің салдарынан егістік жерлер өз құнарынан айырылды.

Кеңестік тарихнамада патша үкіметінің қоныстандыру саясаты және оның дәстүрлі қазақ қоғамына әсері көп жағдайда оң нәтиже тұрғысынан бағаланды. Тек еліміздің егемендік алуы және ғылыми-зерттеу жұмыстары қандай да бір идеологияның әсерінен құтылған соң ғана қоныстандыру саясатының теріс жақтарына, оның отарлық астары мен демографиялық сипаттағы салдарына ерекше мән беруге мүмкіндіктер алды.

Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты Ресейге шекаралас аудандарға тікелей бағытталды. Дала генерал-губернаторлығы құрамына кірген солтүстік аудандарға қоныс аударушылар көптеп орналастырылды. Бұл өз кезегінде патша үкіметінің орыстандыру және христиандыру саясатының аталған аумақтарда белсенді әрі нәтижелі жүруіне түрткі болды. Патша үкіметінің қарастырып отырған жылдары отарлық саясаты қоныстандыру арқылы әлеуметтік салаға да тереңірек әсер етті. Аталған мәселе диссертациялық жұмысымыздың келесі тараушасына негіз болады.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

SOURCES

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Алексеев, 1999 — *Алексеев Н.В., Алексеев А.Н.* Население Казахстана за 100 лет. Усть-Каменогорск, 1999. 158 с.
- Аристов, 2001 — *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. 582 с.
- Аубакирова, Алексеев, 2020 — *Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н.* Численность казахского населения степного края // VIII Востоковедческие чтения памяти С.Г. Лившица. Материалы международной научно-практической конференции. Барнаул, 2020. С. 73–77.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алматы: Казахская советская энциклопедия, 1985. 461 с.
- Всеподданнейший доклад, 1990 — *Всеподданнейший доклад* Совета министров о необходимости издания манифеста против аграрных беспорядков // *Совет министров Российской империи.* 1905–1906 гг. Документы и материалы. Ленинград: Наука, 1990. 264 с.
- Галузо, 1965 — *Галузо Г.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1965. 378 с.
- Гаввердовский, 2007 — *Гаввердовский Я.П.* Обзорение Киргиз-кайсацкой степи // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.
- Демко 1997 — *Демко Дж.* Орыстардың Қазақстанды отарлауы: 1896–1916. Алматы: Ғылым, 1997. 230 б.
- Есболұлы, 1923 — *Есболұлы М.* Түркістандағы келімсектер орнаған аудандардағы жер мәселесі. Ташкент, 1923. 50 б.
- Исаев, 1891 — *Исаев А.А.* Переселения в русском народном хозяйстве. Санкт-Петербург: издание Цинзерлинга, 1891. 47-48 с.
- «Қазақ» газеті, 1998 — *«Қазақ» газеті.* Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 560 б.
- Қозыбаев, 1993 — *Қозыбаев М.Қ.* Аласұрған XX ғасыр // Казахстан в начале XX века. Алматы, 1993. 225 б.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Казиев, 2014 — *Казиев С.Ш.* Переселенческий вопрос в национальной политике Советского государства в Казахстане в 1920-е годы // Вестник Пермского университета. № 3(26). 2014. 117 с.
- Кронгардт, 1889 — *Кронгардт Г.К.* Население Киргизии в последней трети XIX – начале XX века: по материалам северных районов. Фрунзе, 1889. 90 с.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Материалы, 1872 — Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск 1. 1872. 297 с.
- Обзор, 1884 — Обзор Семиреченской области 1882 г. Верный, 1884. 144 с.
- О добровольном переселении, 1889 — О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 9. Санкт-Петербург, 1889. 728 с.
- Первая всеобщая 1904 — Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Тургайская область. Книга 87 / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. 123 с.
- Свод законов, 1910 — Свод законов Российской империи. В 16 томах. Том 1. Москва, 1910. 331 с.
- Столыпин, 2011 — *Столыпин П.А.* Нам нужна 2011 — Нам нужна Великая Россия! Полное собрание речей П.А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911 гг. Москва: Книжный клуб Книгобек, 2011. 464 с.
- Тасилова, 2011 — *Тасилова Н.А.* «Кыргыздардың (казактардың) жер пайдалану материалдары» — Қазақстан тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 158 б.
- Тынышпаев, 1925 — *Тынышпаев М.* Материалы по истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925. 108 с.
- Шонанұлы, 1995 — *Шонанұлы Т.* Жер тағдыры – ел тағдыры. Алматы: Санат, 1995. 223 б.

REFERENCES

- Alekseenko, Alekseenko, 1999 — *Alekseenko N.V., Alekseenko A.N.* Nаселение Kazakhstanа за 100 let [The population of Kazakhstan in 100 years]. Ust-Kamenogorsk: EKTU, 1999. 158 p. (In Rus.).
- Aristov, 2001 — *Aristov N.A.* Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naseleniya zapadnogo Tyan-Shanya i issledovaniya po ego istoricheskoy geografii [Usuns and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the Western Tien Shan and research on its historical geography]. Bishkek: Ilim, 2001. 582 p. (In Rus.).
- Aubakirova, Alekseenko, 2020 — *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N.* Chislennost` kazakhskogo naseleniya stepnogo kraya [The number of the Kazakh population of the steppe region]. 8th Oriental studies readings in memory of S.G. Livshicz. Materials of international scientific and practical conference. Barnaul, 2020. Pp. 73–77. (In Rus.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.* Sbranie sochinenij v pyati tomakh [Collection of works in 5 volumes] Vol. 4. Almaty: Kazakhskaya sovetskaya e`ncziklopediya, 1985. 461 p. (In Rus.).
- Всеподданнейший доклад, 1990 — *Vsepoddanejsnij doklad Soveta ministrov o neobkhodimosti izdaniya manifesta protiv agrarnykh besporyadkov* [The most respectful report of the Council of Ministers on the need to publicize the manifesto against agrarian riots]. Council of Ministers of the Russian Empire. 1905–1906. Documents and materials. Leningrad: Nauka, 1990. 264 p. (In Rus.).
- Galuzo, 1965 — *Galuzo G.G.* Agrarnye otnosheniya na yuge Kazakhstanа [Agrarian relations in the south of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 378 p. (In Rus.).
- Gavverdovskij, 2007 — *Gavverdovskij Ya.P.* Obozrenie Kirgiz-kajsaczkoj stepi [Review of the Kirghiz-Kaisak steppe]. The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. Almaty: Dajk-Press, 2007. 620 p. (In Rus.).

- Demko, 1997 — *Demko G.J.* Oristardin Kazakstandi otarlau: 1896-1916 [The Russian colonization of Kazakhstan: 1896-1916]. Almaty: Gylym, 1997. 230 p. (In Kaz.).
- Esboluly, 1923 — *Esboluly M.* Turkistandagi kelimsektek ornagan audandardagi zher maselesi [Land issue in the migrant districts of Turkestan]. Tashkent, 1923. 50 p. (In Kaz.).
- Isaev, 1891 — *Isaev A.A.* Pereseleniya v russkom narodnom khozyajstve [Resettlement in the Russian national economy]. Saint-Petersburg: izdanie Czinzerlinga, 1891. 47–48 p. (In Rus.).
- Kaziev, 2014 — *Kaziev S.Sh.* Pereselencheskiy vopros v natsional'noj politike Sovetskogo gosudarstva v Kazakhstane v 1920-e gody [The resettlement issue in the national policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s]. Bulletin of Perm University. No 3(26). 2014. 117 p. (In Rus.).
- Krongardt, 1989 — *Krongardt G.K.* Naselenie Kirgizii v poslednej treti XIX – nachale XX veka: po materialam severnykh rajonov [The population of Kyrgyzstan in the last third of the 19th – early 20th century: based on the materials of the northern regions]. Frunze: Ilim, 1989. 90 p. (In Rus.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kajsaczkhikh ord i stepej [Description of Kirghiz-Kazak or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Rus.).
- Materialy, 1872 — *Materialy* dlja statistiki Turkestanskogo kraja. Vypusk 1. 1872. 297 p. (In Rus.).
- Stolypin, 2011 — *Stolypin P.A.* Nam nuzhna Velikaya Rossiya! Polnoe sobranie rechej P.A. Stolypina v Gosudarstvennoj dume i Gosudarstvennom sovete. 1906–1911 gg. [We need Great Russia! Complete collection of speeches by P.A. Stolypin in the State Duma and the State Council. 1906–1911]. Moscow: Knizhnyj klub Knigovek, 2011. 464 p. (In Rus.).
- Obzor, 1884 — *Obzor Semirechenskoy oblasti* 1882 g. [Overview of the Semirechye region in 1882] Verny, 1884. 144 p. (In Rus.).
- O dobrovol'nom pereselenii, 1889 — *O dobrovol'nom pereselenii sel'skikh obyvatel' i meshhan na kazenny'e zemli i o poryadke perechisleniya licz oznachennykh soslovij, pereselivshikh v prezhee vremya* [On the voluntary resettlement of rural inhabitants and philistines on state lands and on the procedure for transferring persons of the indicated classes who moved in the past]. Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 3. Vol. 9. Saint-Petersburg, 1889. 728 p. (In Rus.).
- Trojniczkij (ed.), 1904 — *Trojniczkij N.A.* Pervaya vseobshhaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Turgajskaya oblast. Kniga 87 [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Turgai region. Book 87]. Saint-Petersburg, 1904. 123 p. (In Rus.).
- Qazaq, 1998 — *Qazaq newspaper*. Almaty: Kazak jenciklopedijasy, 1998. 560 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1993 — *Qozybaev M.K.* Alasurgan XX gasir [Fierce 20th century]. Kazakhstan in the early 20th century. Almaty, 1993. 225 p. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 1995 — *Qojgeldiev M.* Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Shonanuly, 1995 — *Shonanuly T.* Zher tagdiri – el tagdyry [Fate of land is a fate of people]. Almaty: Sanat, 1995. 223 p. (In Kaz.).
- Svod zakonov, 1910 — *Svod zakonov Rossijskoj imperii*. V 16 tomakh [Code of Laws of the Russian Empire. In 16 volumes.] Vol 1. Moscow, 1910. 331 p. (In Rus.).
- Tasilova, 2011 — *Tasilova N.A.* «Kyrgyzdardin (kazaktardyn) zher pajdalanu materialdary» – Kazakstan tarihnyn derek kozi (XIX g. sony – XX g. basy) [Materials on Kirghiz (Kazakh) land use – sources on the history of Kazakhstan (late XIX – early XX centuries)]. Almaty: Kazak universiteti, 2011. 158 p. (In Kaz.).
- Tynyshpaev, 1925 — *Tynyshpaev M.* Materialy po istorii kirgiz-kazakhskogo naroda. [Materials on the history of Kirghiz-Kaisak people]. Tashkent, 1925. 108 p. (In Rus.).

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 138–153, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_138-153

VERNY MEN'S GYMNASIUM AND ZHETYSU FIGURES OF THE ALASH MOVEMENT

Orazgul Mukhatova

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Dr. Sciences (History), Professor, Chief Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Mukhatova O., 2023

Abstract. *Introduction.* On September 1, 1876, the local tsarist authorities opened the Verny Men's Gymnasium to enable the children of the indigenous nomadic population to receive a secondary education and continue their studies at the universities of the Russian Empire. In 1883–1911, representatives of the Alash movement in Zhetysu were educated in this secondary educational institution. Those who graduated from the gymnasium worked as translators in the center and districts of the Zhetysu region. *Goals and objectives.* To study the education and employment of Alash figures in Zhetysu, who studied at the Verny Men's Gymnasium; disclose the details of the opening of the gymnasium and the rules for enrolling students, highlight the issues of the potential of students, the teaching staff, accommodation of students, conditions for admission to the boarding school; to analyze, on the basis of conduit sheets of students, their academic performance, discipline, passing exams, the reasons for the departure of Kazakh children; to show the influence exerted by the male gymnasium on the life path of the Zhetysu figures of Alash. *Results.* Based on archival sources, the article studies some facts from the life of the Alash figures of Zhetysu, who studied at the Verny Men's Gymnasium in the late XIXth and early XXth centuries. In the gymnasium, the children lived in a boarding house, they studied Russian, Latin, French, algebra, geometry, history, geography and passed exams. The students learned the rules of living in a state-owned house, the rules of the order, the ability to be true friends and reliable partners. In the process of learning, students got involved in reading books, mastered the Russian language, philosophical thinking, learned to express their opinion. *Conclusions.* The childhood of the leaders of the Alash movement in Zhetysu, who aspired to get an education, passed within the walls of the Verny Men's Gymnasium. Thanks to the acquired knowledge, they were employed in the civil service, received higher education, and became qualified specialists in their field.

Keywords: Verny, gymnasium, petition, student, boarding school, class, behavior, performance, conduit sheet, translator

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Zhetysu figures of the Alash movement: destinies and heritage» (Registration number AP 14872226).

For citation: Mukhatova O.Kh. Vernenskaya Men's Gymnasium and Zhetysu figures of the Alash movement // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 138–153. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_138-153.

ВЕРНЫЙ ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Мұхатова О.Х., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жергілікті патшалық билік байырғы көшпелі халықтың балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға мүмкіндік беру мақсатында 1876 жылдың 1 қыргүйегінде Верный ерлер гимназиясын ашты. Осы орта оқу орнында 1883–1911 жылдар аралығында бір топ Жетісу Алаш қайраткерлері білім алды. Гимназияны бітіргендер Жетісу облысының орталығында және уездерінде тілмаш қызметін атқарды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – Верный ерлер гимназиясындағы Жетісу Алаш қайраткерлерінің білім алуын және қызметке орналасуын зерттеу; гимназияның ашылуын және оқушыларды қабылдау ережелерін, әлеуетін, оқытушылар құрамын, оқушылар пәтерін, пансионға тұрғызу шарттарын айқындау; айып парақшалары бойынша қазақ балаларының үлгерімін, тәртібін, сынақ тапсыруын, оқудан кету себептерін талдау; гимназияның жетісулық Алаш қайраткерлерінің өмірінде қалдырған ізінің маңызын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері бойынша XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында Верный ерлер гимназиясында білім алған Жетісу Алаш қайраткерлері зерттелді. Гимназияда балалар пансионда тұрып, орыс, латын, француз тілдерін, алгебра, геометрия, тарих, география пәндерін оқып, сынақ тапсырды. Олар қоғамдық орында тұруға, тәртіпке бағынуға, адал дос, сенімді серіктес болуға үйренді. Кітап оқу, орыс тілін меңгеру, ой толғау, пікір таныту тәрізді қасиеттерді бойларына сіңірді. *Қорытынды.* Верный ерлер гимназиясының қабырғасында Жетісу Алаш қайраткерлерінің білім алуға талпынған балалық шақтары өтті. Алған білімдерінің арқасында олар мемлекеттік қызметке тағайындалды, жоғары білімге қол жеткізіп, өз істерінің білікті мамандарына айналды.

Түйін сөздер: Верный, гимназия, өтініш, оқушы, пансион, сынып, тәртіп, үлгерім, айып парақшасы, аудармашы

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алаш қозғалысының жетісулық қайраткерлері: тағдырлары және мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 14872226).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х. Верный ерлер гимназиясы және Жетісу Алаш қайраткерлері // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 138–153. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_138-153

ВЕРНЕНСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ЖЕТЫСУСКИЕ ДЕЯТЕЛИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Оразгуль Хасеновна Мухатова

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Аннотация. *Введение.* 1 сентября 1876 года местные царские власти открыли Верненскую мужскую гимназию, чтобы дать возможность детям коренного кочевого населения получить среднее образование и продолжить обучение в университетах Российской империи. В 1883–1911 годах в этом среднем учебном заведении получили образование представители движения Алаш в Жетысу. Выпускники гимназии работали переводчиками в центре и уездах Жетысуйской области. *Цель и задачи исследования* – изучить образование и трудоустройство деятелей Алаш в Жетысу, обучившихся в Верненской мужской гимназии; раскрыть детали открытия гимназии и правил приема учащихся, осветить вопросы потенциала учеников, преподавательского состава, проживания учеников, условия приема в пансион; проанализировать на основе кондуитных листов учеников их успеваемость, дисциплину, сдачу экзаменов, причины ухода детей казахов; показать влияние, оказанное мужской гимназией на жизненный путь жетысуских деятелей Алаш. *Результаты.* В статье на основе архивных источников изучены некоторые факты из биографии алашских деятелей Жетысу, обучавшихся в Верненской мужской гимназии в конце XIX – начале XX вв. В гимназии дети жили в пансионе, изучали русский, латынь, французский язык, алгебру, геометрию, историю, географию и сдавали экзамены. Ученики учились правилам проживания в казенном доме, правилам распорядка, умению быть верными друзьями и надежными партнерами. В процессе обучения ученики приобщались к чтению книг, овладевали русским языком, философским мышлением, учились выражать свое мнение. *Выводы.* Детство деятелей движения Алаш в Жетысу, стремившихся получить образование, прошло в стенах Верненской мужской гимназии. Благодаря полученным знаниям они были трудоустроены на государственную службу, получили высшее образование, стали квалифицированными специалистами в своей области.

Ключевые слова: Верный, гимназия, прошение, ученик, пансион, класс, поведение, успеваемость, кондуитный лист, переводчик

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Жетысуские деятели движения Алаш: судьбы и наследие» (регистрационный номер: AP 14872226).

Для цитирования: Мухатова О.Х. Верненская мужская гимназия и Жетысуские деятели движения Алаш // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 137–152. (На каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_138-153.

Кіріспе

Жетісулық Алаш қайраткерлерінің нағыз ұлтжанды, халқының болашағына алаңдайтын тұлғалар болып қалыптасуына олардың алған білімдері мен қызметтерінде жинақтаған тәжірибелері, көкейлеріне түйген өмірлік жайттар ықпал еткені хақ. Жетісулық алаштықтардың біразы орта білімді өз заманында атына заты сай Верный ерлер гимназиясында алды. Білімді болашақтарының рухани азығы санаған арыстар орыс, француз, неміс тілдерін үйреніп,

философиялық ой толғауға машықтанып, арифметикадан есеп шығарып, географияны танып, сурет салып, көзі ашық, көкіректері ояу азаматтар ретінде қалыптасты. XIX ғасырдың соңы — 1917 жылы қазан революциясына дейінгі аралықта Верный ерлер гимназиясында 2367 оқушы оқыса, солардың 109-ы қазақ балалары болды. «Жүзден-жүйрік, мыңнан-тұлпар» дегендей, жүзден аса баланың арасынан бірқатары білімдерін Ресейдің жоғары оқу орындарында жалғастырып, ел таныған білікті мамандарға айналса, енді біреулері жұрт кәдесіне жаратты. Бірі салиқалы әрі салмақты ел ағаларына, екіншілері өрімдей жастар XX ғасырдың бас кезінде ұлт-азаттық күреске араласып, Алаш қозғалысының бір бөлшегіне айналды. Жетісуда облыстық қырғыз комитетін құрып, өлкенің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени түйткілдерінің түйінін шешті. Жетісулық Алаш қайраткерлерінің рухани капиталы арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыруға лайық. Осы тұрғыдан алғанда «жетісулық тілмәштардың» білім деңгейлерін айқындау өзекті болып саналады. Отандық тарих ғылымында жетісулық алаштықтардың Верный ерлер гимназиясында білім алулары туралы арнайы зерттеулердің орын алмауы бұл мәселені зерделеудің көкейкестілігін арттыра түседі.

Материалдар мен әдістер

Верный ерлер гимназиясында білім алған жетісулық өрендер туралы деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 94-қорында сақтаулы. Қор құжаттары гимназия тарихы және онда білім алған балалар, соның ішінде жетісулықтар бойынша мол мәлімет береді. Тарихи деректерді деректанулық талдаудан өзге жетісулық балалардың оқу орнындағы өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршіліктерін өркениеттік даму тұжырымдамасы аясында локалды тарихты зерттеу бағыты бойынша зерделеу ұтымды. Бұл бағыт Верный ерлер гимназиясының жағдайын, үй-жайын, басқарылуын, қаржыландырылуын, оқытушылар құрамын, оқушылар санын және т.б. мәселелерді терең зерттеуде тиімді. Бастауында Джованни Леви және Карло Гинзбург тұрған күнделікті өмірді зерттеудің (Бродель, 1986) өзекті бағыты қазақ балаларының гимназияға оқуға түсуін, үлгерімін, тәртібін, келесі сыныпқа көшірілуін бағамдауда тиімді. Жетісу Алаш қайраткерлерінің гимназияда білім алуын ұлттық мүдде, өркениеттілік (Сорокин, 1992: 543), феноменологиялық (Гуссерль, 2008) бағыттарда зерделеу маңызды. Аталған ғылыми бағыттар тарихилық қағидамен тығыз байланыса отырып, гимназиядағы қазақ балаларының білім алуын хронологиялық ретте, сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді. Ал объективтілік қағидасы гимназиялық қазақ балаларының оқуын шынайы зерделеуде білім алу барысында орын алған кемшіліктерін, қателіктерін, сыныпта қалдырылу себептерін анықтауда маңызды. Әлеуметтік қағида оқушылардың шығу тегі, ортасы, ата-анасы, сабақ берген мұғалімдері мен тәрбиешілері туралы тарихи фактілерді талдауға септеседі.

Верный ерлер гимназиясындағы қазақ балаларын зерттеуде талдау, жүйелеу, жалпығылыми индуктивті, дедуктивті және ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, есептеу, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау

1980–1990-жылдардың бас кезінде ұзақ жылдар бойы «жабулы» тақырыптардың бірінен саналған Алаш қозғалысы тарихы әр қырынан қарастырылып, шынайы әрі салмақты тұжырымдар жасалды. Алайда ғылыми зерттеулерде жетісулық Алаш қайраткерлерінің ұлт тұтастығы мен бірлігінің мүддесін қорғауға қосқан үлестері көрініс таппады. Олардың есімдері ғана аталды. К. Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995.), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 1995) іргелі зерттеулерінде жетісулық Алаш қайраткерлері туралы үстірт айтылды. Б. Әбдіғалиұлы (Әбдіғалиұлы, 2018) Алаш әскері тарихы зерделеген еңбегінде 1918–1920 жылдарда Базарбай Мәметовтің және т.б. қайраткерлердің жасақ құруға атсалысқандарына тоқталады. Е. Тілешев және Д. Қамзабекұлы құрастырған энциклопедиялық анықтамалықта (Тілешев, Қамзабекұлы,

2014) Жетісу Алаш жекелеген қайраткерлері жөнінде ақпарт беріледі. Мұның өзі мәселе турасында іргелі әрі кешенді зерттеулер орын алмаған дегенді білдіреді. Дегенмен қазақ елінің азаттығы мен халқының бостандығы үшін күрескен саны отыздан асатын жетісулық алаштықтардың өмірі мен қызметі соңғы жылдары зерделене бастады. Отандық тарих ғылымында Ж.М. Ескендірұлының (Әбдешев) «Алашорда министрлері» атты еңбегінде (Ескендірұлы, 2008) жетісулық Алаш арыстары Садық Аманжолов, Отыншы Әлжанов, Базарбай Мәмбетовтің қызметі жөнінде қысқаша сипаттама берілген. «Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда» ұжымдық монографияда (Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда, 2018) Жетісу қазақ съезі және оны ұйымдастырушылардың бірі ретінде Ы. Жайнақовтың және оның серіктері Ғ. Ордабаев, Қ. Шегіров, Н. Жақыпбаев (Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда, 2018: 99–100) аталады. Екінші Жетісу облыстық қазақ-қырғыз съезіне Сатылған Сабатаевтың төрағалық еткені баядалады (Қазақ мемлекеттілігі, 2018: 102).

Тарихнамада жекелеген жетісулық Алаш қайраткерлері туралы зерттеулерден өзге олардың өздерінің туындыларын жинақтап, жариялаған бірлі-жарым еңбектер кездеседі. Солардың бірі С.М. Әлжанова және С. Смағұлованың Отыншы Әлжановтың шығармалары мен тағдыры туралы деректік материалдар топтастырылған еңбегі (Әлжанова, Смағұлова, 2004) зерттеушілер тарапынан қызығушылық тудырады. Кітапта көрініс тапқан О. Әлжановтың «Дала уалаяты газетінің» беттерінде жарық көрген туындылары Алаш қайраткерінің тарихи тұлғасын ашуға мұрындық болады.

Жекелеген жетісулық Алаш қайраткерлері қарастырылған зерттеулер де некен-саяқ. Осы орайда Ү. Бүркітбаева мен Ж. Қарабасовтың бірлескен еңбегі атап өтуге тұрарлық (Бүркітбаев, 2020). Зерттеуде Ы. Жайнақовтың өскен ортасы, Жетісу өңірінің қоғамдық-саяси ахуалына араласуы, облыстық комитетке төрағалық етуі, Шыңжан өлкесіндегі қазақ босқындарына көмегі көрсетіледі.

Жетісулық Алаш қайраткерлерінің қызметін зерделеуге арналған зерттеулер көбінесе ғылыми мақалалар түрінде жарияланған. Сонымен қатар тәуелсіздік жылдары маңызды тарихнамалық деректер тобын құрайтын жарияланған архив құжаттарының жинақтары жарық көрді. Сондай жинақтардың қатарындағы «Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері» (Алаш қозғалысы және оның жетісулық қайраткерлері, 2017) және «Алаш қозғалысы» (Алаш қозғалысы, 2007) атты жинақтардың жетісулық Алаш зиялыларының қызметі мен тағдырын зерделеудегі маңызы айтарлықтай.

Нәтижелер

Верный ерлер гимназиясы 1876 жылдың 1 қыркүйегінде құрылды. 1875 жылы мамырда Мемлекеттік кеңестің жалпы жиналысы Халық ағарту министрлігінің ұсынысын қарап, «хатта жазылған пікір» бойынша Түркістан өлкесінде Сібірдегі оқу орындарының үлгісіне сәйкес, генерал-губернатор жанындағы мектептердің бас инспекторын тағайындаумен Ташкент және Верный қалаларында екі прогимназия ашуды шешкен еді. — 1871 жылы 31 шілдесіндегі үкіметтің бекітуімен Халық ағарту министрлігінің прогимназиялар туралы жарғысы негізінде алдымен төрт сыныпты, екі ежелгі тілдерді: грек және латын оқытатын прогимназия өз қызметін 1876 жылы 1 қыркүйекте бастады. Жетісудың Верный қаласында ерлер гимназиясының пайда болуы үкіметке жалпы орта білім беретін оқу орнын ашу туралы өтініш хат жолдаған Түркістан өлкесінің тұңғыш генерал-губернаторы Константин Петрович Кауфманның есімімен тығыз байланысты еді.

Гимназияға өтініштер 1876 жылдың 26 тамызынан бастап көпес Абдулгазиновтың үйінде қабылданды. Алғашында прогимназияның өзіндік ғимараты болмағандықтан үй-жайды жалдауға әскери губернатордың өкімімен 1500 рубль бөлінді. Осы қаржыға көпестің үйі жалға алынды. Өтініштердің сұлбасы баспа қағазы түрінде тегін берілді. Өтінішке қоса тууы,

христиан дінінің өкілі болса, шоқынғаны жөнінде және шешекке қарсы екпе салдырғаны туралы куәліктер талап етілді. Ашылған жылы прогимназияда пансионсыз екі толық және бір дайындық сыныптары болды (АқМА. 390-қ. 9 «С»-т. 17-іс. 1-п.). 1877 жылы 8 маусымда Халық ағарту министрі бекіткен оқу жоспарларында орыс тілі пәнінің грамматикалық оқу материалы күшейтілді. Прогимназияның 1-сыныбына қабылданатындардан 1878–1879 оқу жылынан бастап жылдам әрі мәнді оқу және қойылған сұрақтар арқылы мәтінді мазмұндау, бірнеше мысалдар мен өлеңдерді жатқа айту, дыбыстар мен әріптерді дауысты, дауыссыз және жартылай дауысты дыбыстар бөлу, жай сөйлемнің құрылымын білу талап етілді (АқМА. 390-қ. 9 «С»-т. 30-іс. 1-п.). Дайындық сыныбын бітірген қазақ балалары арифметика мен орыс тілінен сынақ тапсырды. Ал орысша оқығандар үшін бұларға Құдай заңдары пәні қосылды. 2 және 3-сыныпты тәмамдаған оқушылар орыс, латын, француз және неміс тілдерінен, арифметика мен географиядан сынақ өткізді (АқМА. 390-қ. 9 «С»-т. 31-іс. 1-п.). Емтихан тапсырылатын пәндер сынып жоғарылаған сайын күрделене берді.

Верный қаласында орта оқу орнын ашуда жергілікті патшалық билік барлық гимназияларды құрудағы ортақ мақсатымен қатар жергілікті көшпелі халықтың балаларының орта білім алуына және одан әрі оқуын Ресей империясының университеттерінде жалғастыруға мүмкіндік беруді көздеді. Жетісудың байырғы тұрғындарына балаларының оқып, империяның жергілікті басқару органдарында аудармашы, тәлмаш қызметтерін атқарғандары дәреже саналды. Алыс аймақтарға барып, білім алудан гөрі жақын жерде оқығандары ата-аналарына қолайлы еді. Қыздарынан гөрі ер балаларын оқытуды мақсат еткен халық ұлдарының Верныйда ашылған ерлер гимназиясында оқуын құптады. Сондықтан да осындай оқу орнының ашылуын қуана қарсы алды.

Верный қаласын оқу орны ашылатын қала ретінде таңдаудың өзіндік сыры бар еді. Верный 1867 жылдың 14 сәуіріндегі «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша ережеге» сәйкес Жетісу облысында құрылған бес уездің бірінің орталығы болды. Уездің аумағы оңтүстің-батысында Балқаш көлі мен Шу өзені бассейнін бөліп тұрған таулармен, солтүстігінде Алатаумен, одан әрі Қытаймен шекарлас аудардармен шектесті (ҚР ОМА. 41-қ. 1-т. 797-іс. 62-п.). Верный XIX ғасырдың екінші жартысында Жетісудың экономикалық, қоғамдық және мәдени ошағы ретінде ерекшеленді. Оған қоса Алатаудың бөктеріндегі қаланың әсем табиғаты кез-келген адамды баурады.

1877 жылы прогимназия жанынан кейінірек пансионға айналған қырғыз (қазақ) оқушылар пәтері құрылды. Онда гимназияға оқуға қабылданған немесе сонда оқу барысындағы орыс оқушыларымен қатар қазақ балалары тәрбиеленді. Бұратаналарға арналған оқушылар пәтерінде тұрудың ережесін 1877 жылы 19 мамырда Түркістан генерал-губернаторы бекітті. Ереженің бірінші тармақшасында «Верный қаласындағы студенттік пәтер Түркістан қаласы генерал-губернаторлығының бекітуімен халық ағарту ісіне қырғыздардың ерікті қайырымдылықтары есебінен қамтамасыз етіледі» делінсе, екінші тармақшасында «гимназияда оқитын және оған үміткер ретінде дайындалып жатқандар пәтерде тегін, қазна есебінен тұрады» деп жазылған. Үшінші тармақшасында пәтердің меңгерушісі қызметіне Санкт-Петербургтың шығыс тілдері факультетін немесе Лазерев шығыс тілдері институтын тәмамдаған оқытушы тағайындалатындығы ашып көрсетілген. Пәтерде тұратын оқушы жасы алтыдан кіші және оннан үлкен емес, дені сау болуы тиістігі ереженің оныншы тармақшасында айтылды.

1879 жылдың 1 шілдесінде оқу орны алты сыныптық прогимназияға айналды. Ал 1881 жылы толық классикалық гимназия ретінде жұмыс істеді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 129-іс. 24-п.).

1-сурет. Верный ерлер гимназиясының сыртқы көрінісі (ҚРОМҚФДЖА. 2-46991)
[Fig. 1. External view of the Verny men's gymnasium (CSACPhDAR RK. 2-46991)]

Гимназияға қабылдау ережесі өзгермегенімен оқуға үміткерлердің жасы нақты анықталды. Мәселен, ендігі уақытта оқуға сегіз жастан кіші және он жастан үлкен емес, 1-сыныпқа оннан кіші, он екіден үлкен емес, 2-сыныпқа он бірден кіші емес, он үштен үлкен емес балалар түсті (АқМА. 390-қ. 9 «С»-т. 125-іс. 1-п.). Ата-аналары өтінішке қоса жоғарыда аталған куәліктермен бірге атағы болса, (текті адамдар үшін) сәйкесінше дәйек, шенеунік болса, қызмет ету тізімі (послужной список), өзге сословиеден болса, айналысатын кәсібі жөнінде құжат өткізуге міндеттелді.

Прогимназия толық классикалық гимназияға айналған тұста 1899 жылы Верный ерлер гимназиясында 260, 1904 жылға қарай 321, 1905 жылы 343 оқушы білім алды. Солардың арасында кейінірек Алаш қозғалысының қайраткерлері атанған қазақ балалары оқыды.

Қазақ балаларының арасынан алғашқылардың бірі болып гимназияда 1883–1884 оқу жылынан бастап білім алған — Қалығұл Шегіров. Қалығұлдың 1888–1889 оқу жылындағы үлгерімі мен тәртібі біраз жайттан хабар береді. Оның жылдық қорытынды бағалары орыс тілі – 3, латын тілі – 3, алгебра – 4, геометрия – 4, тарих – 3, география – 3, француз тілі – 3, тәртібі – 5 болғанымен емтиханды жақсы тапсырған. Дәлірек айтсақ, емтихан комиссиясы Қалығұлдың біліміне орыс тілінен «жақсы», латын тілінен «орта», арифметикадан «өте жақсы», алгебрадан «өте жақсы», геометриядан «өте жақсы», тарихтан «жақсы», географиядан «жақсы», француз тілінен «жақсы» деген баға қойған. Сөйтіп ешбір кедергісіз бесінші сыныпқа көшірілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 109-іс. 11-п.). Алайда архив қорында Қалығұлдың кондуитті, яғни жеке айып парақшасы сақталмаған. Айып парақшасы – оқушының теріс қылықтары жазылатын журнал. Мұндай әдіс ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының гимназияларында, діни оқу орындарында, кадет корпустарында қолданылған. Осындай журналда оқушының гимназияға қабылданған уақытынан оны тәмамдағанға немесе шығып кеткенге дейінгі тәртібі және келесі сыныпқа көшірілуі туралы жазбалар жазылған.

1888–1889 оқу жылында гимназияның бірінші сыныбында Ысқақ Жақсылықов оқыған. Ысқақ жыл бойы оқыған пәндері бойынша бірыңғай «жақсы» деген баға алған. Емтиханды орыс тілінен, латын тілінен, арифметикадан «өте жақсы» тапсырған. Жыл бойынша жалпы қорытынды үлгерімі орыс тілі – 4, латын тілі – 5, арифметика – 4, география – 4, француз тілі – 5, көркем жазу – 4, тәртібі – 5 болып бағаланған. Осылайша гимназияның педагогикалық кеңесінің қаулысымен екінші сыныпқа ІІ-дәрежелі марапатпен көшірілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 106-іс. 8-п.).

1888–1889 оқу жылында Түбек Есенғұлов оқуға қабылданды. Оқушының жеке айып парақшасының бірінші бетінде оның шығу тегі, туған жері және жылы, наным-сенімі, ұлты, гимназияға қабылданған және кеткен уақыты жазылмаған. Верный ерлер гимназиясында білім алған өзге қазақ балаларының осындай парақшаларының алғашқы беті толтырылған. Сол

арқылы оқушы туралы біраз мәлімет алуға болады. Түбектің парақшасы оқуға түскен кезінен бастап толтырылмаған. Ол тек Түбектің гимназиядан кететін кезінде, яғни 1896 жылдың 20-31 қазан аралығында толтырылған.

Түбектің анасы — Дүрдана Есенғұлованың гимназия директорының атына 1896 жылы 16 қарашада жазған өтінішінде тұрғылықты жері Пішпек уезінің Шу болысы деп көрсетілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1800-іс. 1-п.). Алайда энциклопедияда Түбек Есенғұлов 1874 жылы Верный уезі Үлкен Алматы болысында дүниеге келген делінеді. Туған жері турасындағы мәлімет дұрыс болғанымен дүниеге келген уақыты күмән тудырады. Себебі қазақтар ер балаларын оқуға шамамен он жасында берген. Верный ерлер гимназиясында оқыған өзге қазақ балаларының барлығы дерлік он жастарында оқуға келген. Гимназияның ережесі бойынша балалар оқуға 8 жастан қабылданған. Осы қағиданы ескерсек, Түбек оқуға он жасында келген болса, онда оның туған жылы 1879 жыл болып табылады. Егер Түбек 1874 жылы туылған болса, онда оның гимназияға қабылданған кездегі жасы он төрт болып шығады. Қазақтар үшін бұл — баланың емес есейген баланың жасы. Сонымен қатар Түбек гимназияға дейін орыс-қазақ мектебінде немесе уездік училищеде оқуы мүмкін. Сол себепті он төрт жасында гимназияға түскен болады. Мұндай жағдайда он төрт жасар Түбек 1-сыныпқа емес 5-сыныпқа қабылдануы керек. Түбектің гимназияның дайындық бөлімінде оқуға қабылданғанына қарағанда мұндай мектепте оқымаған болып шығады. Олай болса, Түбектің гимназияға дейінгі білім алуын зерттеу міндеті туындайды.

Гимназияның бірінші сыныбына қабылданғаннан кейінгі айып парақшасында латын тілінен аударманы жазбағаны және оны жасырғаны, сол үшін басшылардың шешімімен сабақтардан кейін 1 сағатқа гимназияда қалдырылғаны жазылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1800-іс. 4-п.).

1888–1889 оқу жылының соңында бірінші сынып оқушысы Түбектің үлгерімі былайша бағаланды: орыс тілі, латын тілі, арифметика – 3, география, сурет салу – 4, көркем жазу – 5, тәртібі – 5. Түбек те емтиханды жақсы тапсырып, орыс тілінен, латын тілінен «өте жақсы», арифметикадан «жақсы» деген баға алған. Оқу жылында жақсы көрсеткіш көрсеткен Түбек гимназияның педагогикалық кеңесінің шешімімен II сыныпқа көшірілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 106-іс. 12-п.).

1891 жылы 4 ақпанда Түбек тәрбиешіге бағынбағандығы үшін 4 сағатқа және 23 наурызда еркелігі үшін 2 сағатқа гимназияда қалдырылған. Осы жылдың 4 шілдесінде IV-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілді. Осылайша сыныптан сыныпқа айтарлықтай тәртіп бұзушылықсыз көшірілді. Айып парақшасында Түбек Есенғұлов 1896 жылдың 31 қазанында VIII-сыныпта оқып жүрген кезінде өтініш және отбасы жағдайына байланысты гимназиядан кетті делінген. Бұл жайтты дәйектейтін анасы — Дүрдана Есенғұлованың атынан жазылған өтініште баласының денсаулығының әлсіздігіне және отбасы жағдайына байланысты қажетті құжаттарды беруін сұраған өтініш архив қорында сақтаулы. Түбекке тиісті құжаттар сол жылдың 16 қарашасында берілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1800-іс. 1-п.). Өкінішке орай қорға өзге құжаттар тіркелмеген. Тарихтан белгілі Түбек Қазандағы ветеринария институтына оқуға түсіп, оны тәмамдаған кейін Жаркент уезінде мал дәрігері болып қызмет етті. Осылайша Жетісу облысынан шыққан алғашқы мал дәрігерінің біріне айналды. Адал қызметі мен өз ісін жетік білуінің арқасында Түбек «алқа тіркеушісі» шенін иеленді.

Қалығұл, Түбек оқыған кезде гимназияда сегіз толық және бір дайындық сыныптары болды. Гимназияның қамқоршысы Жетісу облысының әскери губернаторы болған. Гимназияның басшы және мұғалімдер, қызметкерлер құрамы мыналардан тұрды: 1 директор, 1 инспектор, 1 Құдай заңдарын оқитатын мұғалім, әртүрлі ғылымдар мен тілдерді оқытатын 10 мұғалім, көркем жазу мен суреттен сабақ беретін 1 мұғалім, 2 сынып тәрбиешісінің көмекшісі, 4 қызметкер: 1 дәрігер, 1 қазақ оқушылары пәтерінің меңгерушісі және 1 ән, 1 әскери

гимнастика мұғалімі. Барлығы - 20 адам (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 129-іс. 25-п.). 1890 жылы 163, 1891 жылы 177 оқушы білім алды. Қазақ оқушылары пәтерінде 1890 жылы 28, 1891 жылы 32 оқушы тұрды. Осы пәтердің жанынан кіші дайындық сыныбына оқуға түсушілерге арналған бөлек үй болды. Онда 6 бала орналасты. Барлық оқушылардың 141-і православие, 27-сі мұсылман дінін ұстанды. Балалардың барлығы дерлік Жетісу облысының тұрғындары болды. Толық және дайындық сыныптарында білім алған барлық оқушылар оқу ақысы ретінде жылына бір рет 40 рубль төледі.

Верный гимназиясына Түбек Есенғұловтан үш жыл кейін Иса Тергеусізов дайындық сыныбының кіші балалар бөліміне оқуға қабылданды. Исаның айып парақшасында 1882 жылы Жетісу облысының Верный уезінде қарапайым қазақ отбасында дүниеге келгендігі жазылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2740-іс. 1-2-пп.). Иса басқа да қазақ балалары тәрізді дөрекі түрде тәртіп бұзбаған. Сабаққа дайындалмай келгені, еркелігі үшін гимназияда екі сағатқа қалған. Тәртібіне үнемі өте жақсы деген баға қойылған. Исаның жетістіктері мен тәртібі жазылған куәлікте оның орыс тілінен, арифметикадан, көркем жазудан, сурет салудан қанағаттанарлық деген баға алғандығын көруге болады. Жылдық қорытынды бағасы да осындай болған. Сол себепті дайындық аға сыныпқа көшірілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 170-іс. 44-п.). Иса 1898 жылы арифметикадан қосымша емтихан тапсыруға тиіс болды. Оқушы емтиханға келмеген, сол себепті, яғни нашар үлгерімі, III-сыныпты екі жыл оқығаны үшін педагогикалық кеңестің ұйғарымымен 1898 жылы 14 тамызда гимназиядан шығарылған (ҚР ОМА. 94 қ. 1-т. 2740-іс. 3-п.). Гимназияның ережесі бойынша бір сыныпты екі жыл оқыған оқушы оқудан босатылған.

1898 жылы 25 тамызда Иса пансионнан алған барлық заттарын қайтару туралы Кіші Алматы болысына келгеннен кейін қолхат жазған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2740-іс. 4-п.). Үш сыныптық білім бар Иса білімін өзбетінше жетілдіруге бел байлаған. Ол үшін қаржының қажет екендігін сезінген боз бала аудармашылық қызметке тұруды көздеген. Гимназияның ережесі бойынша гимназияда білім алған жас өрен хат жазушы (письмовод), тәлмаш болып қызметке тұра алатындығы, қажырлы әрі адал еңбегі арқылы жоғары лауазымдарды атқара алатындығы жазылған. Осы орайда қызметін алдымен болыстық тілмәштан бастаған Иса учаскелік приставтың аудармашысына дейін көтерілді. Қызметінде тәжірибе жинақтап, әртүрлі адамдармен танысып, беделді маманға айналды. Соның арқасында Жетісу облысы әскери губернаторының бұйрығымен Верный уездік басқарамасына аудармашы қызметіне тағайындалды.

Гимназияның жанындағы қазақ балаларына арналған пансионға әлеуметтік жағдайы орташа адамдардың балалары қабылданған. Пансионға қабылдау үшін гимназия басшылығы оқушының отбасы мүшелерін, ата-анасының адамгершілік қасиеттерін, әлеуметтік-тұрмыс жағдайларын, яғни жылжымайтын мүлкін, мал басын дәйектейтін құжаттарды талап еткен. Алайда пансионға сұранушылардың барлығының дерлік өтініштері қанағаттандырылмаған. Мәселен, Батыс-Талғар болысының тұрғындары Жаба және Мірқасым Сүлейменовтерге інісі Құрманбай мен ұлы Сәменді пансионға орналастыру турасындағы өтініштері қайтарылған. Себебі Верный уезінің бастығынан өтініш берушілердің мүлкі, адамгершілік қасиеттері, ұсыныс жасауға байланысты қорытынды жіберуді талап еткен (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 5626-іс. 1-п.). Батыс-Талғар болысының бастығы аталған екі адамның отбасы тізімінде Құрманбай мен Сәменнің бар екендігін растап хат жазған. Хатта Мірқасым Сүлейменовтің Үлкен Алматы станицасында құны 5000, Жаба Сүлейменовтің 4000 рубль тұратын үйінің және біріншісінің 1200, екіншісінің 1000 бас малының бар, өздерінің беделді, сенімді адамдар екендігі айтылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 5626-іс. 6-п.). Гимназия басшылығы Сүлейменовтер бай-қуатты адамдар болғандықтан інісі мен баласын гимназияда өз есептерінен оқыта алатындықтарын жеткізген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 5626-іс. 7-п.).

Гимназияда 1893–1902 жылдар аралығында Ыбырайым Жайнақов оқыды. Ыбырайым

1883 жылы Үлкен Алматы болысында өмірге келген. Емтихан тапсырып, 1893 жылдың 16 шілдесінде дайындық сыныбына оқуға қабылданды. Бірінші, үшінші сыныпқа тәртібіне өте жақсы, II-дәрежелі марапатпен көшірілген. Дегенмен сабаққа кешігіп келу, сабақ үстінде достарына көмектесу, рұқсатсыз гимназиядан кетіп қалу тәртізді тәртіпсіздіктер жасаған. Сол үшін гимназияда қалдырылып, сөгіс жарияланған. Нәтижесінде 1899–1900 оқу жылының төртінші тоқсанында тәртібіне төрт қойылған. 1902 жылы 16 шілдеде гимназиядан шығуға мәжбүр болды (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1657-іс. 6-п.). 1901 жылы 15 наурызда гимназия директорының атына IV-сынып оқушысы Ыбырайым (Ибрагим Джайнаков) маусым айына дейін үйіне, одан кейін науқасына байланысты Ыстық көлге емделуге баруға өтініш жазды. Денсаулығы туралы гимназияның дәрігері куәлік беріп, өкпе ауруымен ауыратындығын растады. Дәрігер Ыбырайымның тезірек үйіне жетіп, қымыз ішіп, Пржевальск қаласына барып, теңізге шомылу қажеттілігін қадап жазған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1657-іс. 5-п.).

Емделіп, гимназияға қайта оралған Ыбырайым VII-сыныпта оқып жүрген кезінде қайта науқастанған. Гимназия директорының атына анасы штабс-капитанның жесірі Шолпан Жайнақованың жазған өтішінде «отбасылық жағдайлар және VII-сынып оқушысы ұлы Ибрагим Жайнақовтың денсаулығының осалдығы оны гимназиядан алып кетуге мәжбүрлегені» ашық айтылған. Директордан Ыбырайымды гимназиядан шығаруды, алты сыныпты бітіргені, тәртібі туралы куәлік беруді өтініп сұраған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1657-іс. 3-п.).

1904 жылы Ыбырайым өзін Қазан қаласындағы ветеринарлық институтқа оқуға қабылдауды сұраған. 1904 жылдың 28 шілдесінде Қазан ветеринарлық институтының директоры Верный гимназиясының басшысынан институтқа қабылдау үшін Халық ағарту министрлігінің 1902 жылдың 29 шілдесіндегі № 20058-циркулярлы өкіміне сәйкес өтініш берушінің айып парақшасының толық көшірмесін жіберуді хабарлаған. Верный ерлер гимназиясының сол кездегі директоры М. Вахрушин сол жылдың 16 тамызында ветеринарлық институт директорына Ыбырайымның гимназиядағы соңғы үш жылдағы айып парақшасының көшірмесін жіберген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1657-іс. 5-п.). Малдәрігерлік институтқа қабылданғанымен Ыбырайым денсаулығына байланысты оқи алмады. Осыдан кейін білімді жас азамат алдымен Жаркент уездік, содан кейін Жетісу облыстық басқармасында тілмәш болып қызмет етті.

Верный ерлер гимназиясының дайындық сыныбына емтихан тапсырып, оқуға түсіп, 1894–1902 жылдар аралағында білім алған келесі Жетісу Алаш қайраткері — Төлембай Дүйсебаев (Түлембай). Төлембай да Верный уезінің Үлкен Алматы болысында 1884 жылы туған. Гимназияда тәртібі өте жақсы болғанымен 1897 жылы 23 мамырда өткізілген педагогикалық кеңестің шешімімен бірінші сыныпта қалдырылған. Сөйтіп, бірінші сыныпты екі жыл оқыған. Ауылдан келіп, орыс тілін үйрену, көркем етіп жазу, есеп шығару, сурет салу Төлембай үшін ауыр болғаны хақ. Әкесінің сенімін ақтау, қатарынан қалмау одан көп еңбектенуді талап етті. Әкесі Дүйсебай Шұманақұлы Үлкен Алматы болысында жиырма жылдан аса би, Меккеге барып, қажы атанған, мешіт салдырған білімді әрі ауқатты, халқына адал қызмет еткен сыйлы адам болған. Осындай текті жерден шыққан бала өзінің отбасында көрген тәрбиесінің арқасында жақсы тәртіп, орташа үлгерім көрсеткен. Бұл өз заманы үшін жақсы жетістік саналады, өйткені орысша білім алу, гимназияның қатаң тәртібіне бағыну ауыл баласына оңайға түспегені анық.

VII-сыныпта оқып жүрген кезінде 1902 жылдың соңында әкесі Дүйсебай Шұманақов баласын отбасылық жағдайларға байланысты гимназиядан шығарып алған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1662-іс. 1-п.). Отбасылық жағдай деген жай сылтау болатын, себебі сол кездегі би, болыстар балаларының гимназияны тәмамдауына мүдделі болмады. Орыс тілінде сөйлеп, хат таныса, 3–4 сыныпты бітірсе, өздерінің дәрежесін, беделін арттыру мақсатында тезірек қызметке орналастыруды көксеген. Ал гимназия болса, оқушыға бітірген сыныбы туралы куәлік берген.

Балаларының болашағынан зор үміт күткен әкелердің мұндай қадамдары қазақ тарихында белең алған құбылыс. Тарихи деректердің мәлімдеуінше, Төлембай қолындағы оқулықтары мен оқу құралдарын, кітапхандан алған кітаптарын түгел тапсырып, ауылына оралған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1662-іс. 2–3-пп.). Біраз уақыттан кейін Верный уездік сотына аудармашы болып қызметке тұрған. Ол жерде біршама уақыттан соң Пішпек уезіне жандармның аудармашысы қызметіне ауыстырылған.

Жетісу Алаш қайраткерлерінің арасында өз оқуларын Верный ерлер гимназиясымен шектемей, Қазан қаласында жоғары білім алғандары кездеседі. Солардың бірі — Салық Аманжолов. Салық 1917 жылы Үржар қазақ (қырғыз) комитетінің төрағасы болған Салық Аманжолов 1889 жылы Верный уезінің Бақай болысында ауқатты шаруаның отбасында дүниеге келген. Жастайынан білімге құмар баласын әкесі Аюке 1897 жылы 10 тамызда гимназияға оқуға берген. Дайындық сыныбының жоғарғы бөліміне емтихан тапсырып, оқуға қабылданғаннан кейін бірден әкесі директордың атына ұлы Салық Аманжоловтың гимназиядан шығып қалған жағдайда бірден алып кететініне міндеттеніп, 1897 жылы 21 тамызда қолхат берген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1269-іс. 2-п.). Баласының денсаулығына алаңдаған әке қажетті екпелерді де салдырған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1269-іс. 3-п.), өйткені балалардың арасында түрлі жұқпалы аурумен науқастанатындар кездескен әрі бұл гимназияға түсудің талаптарының бірі болатын. Бұны гимназия дәрігерінің есептерінен анық көруге болады. Дегенмен науқастанатын балалардың саны көп болмаған. Мәселен, 1890 жылы өкпе ауруымен бір ғана бала ауырған. Мұның өзі гимназия басшылығы балалардың денсаулығына жіті назар аударған дегенді білдіреді. Екпе салдырып, дер кезінде денсаулықтарын тексеріп, әлсіздерінің ата-аналарына хабар беріп, қажет жағдайда ауруханаға жатқызып, емдеп отырған. Салықтың егілгенін дәйектейтін Верный уездік дәрігер жазған куәлікте «8 жасар баланың оң иығында шешекке қарсы жасалған екпенің орны және денсаулығының жақсы, дене бітімі қазналық оқу орнына түсуге кедергі келтірмейтіндігі» туралы айтылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1269-іс. 3-п.).

Гимназияда Салық жақсы оқуымен, үлгілі тәртібімен, білімге құштарлығымен ерекшеленген. Сол үшін ол сыныптан сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшіріліп отырған. 1901 жылы 28 сәуірде III-сыныпқа емтихансыз көшкен. Он жыл бойы бірақ рет тәртіп бұзған. Сабақтардан рұқсатсыз кетіп қалғаны үшін төрт сағат арнайы бөлмеге қамау арқылы жазаланған. 1907 жылы мамыр айында гимназияны тәмамдап, орта білім аттестатын алған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 1269-іс. 5-п.).

Орта білімді қанағат тұтпаған бозбала елінің мүддесінде адал қызмет ету үшін терең білім керек екендігін түсінген. Осы мақсатына қол жеткізу жолында Қазандағы император университетінің заң факультетіне оқуға түскен. Университетті тәмамдап, 1912 жылы елге оралған. Аягөз, Үржар заң орындарында қымбат етіп, нағыз маман ретінде танылған.

Верный гимназиясында оқыған Алаш арыстарының бірі — Қайсерке Тоқсанбаев. Ол 1890 жылы Верный уезінде дүниеге келген. Айып парақшасында нақты туған жері көрсетілмеген. Дегенмен Қайсеркенің Мойынқұм болысында тұрғанын әкесі Тоқсанбай Дүзгенбаевтың өтінішінен білуге болады. 1899 жылдың тамыз айында гимназияның дайындық бөлімінің кіші сыныбына емтихан тапсырып, оқуға түскен. Мұғалімнің түсіндіргенін тыңдамау, үлкен үзілісте сыныпқа кіру, жолдасын ұрып тастау тәртізді тәртіпсіздіктері үшін сөгіс алған, сабақтан кейін қалдырылған. Ауыл баласының мұндай қылықтарын ерсі деп санамаған ұстаздары оның жүріс-тұрысын «өте жақсыға» бағалаған. Қайсерке бірінші сыныптың соңында арифметикадан емтихан тапсыра алмай қалған. Сол себепті бірінші сыныпты екі жыл оқыған. Сынаққа гимназия инспекторы, мұғалімдерден екі ассистент және оны алуға келісім берген жағдайда облыстың әскери губернаторы қатысқан. Қанағаттанарлық жетістік көрсеткен оқушы келесі сыныпқа көшірілген. Білім жетістігін көрсете алмағандар сол сыныпта қалдырылған.

Қайсерке бұдан кейінгі сыныптарды орташа дәрежеде аяқтаған. Тәртібі өте жақсы

болған. Алтыншы сыныптың үшінші тоқсанын бітірмей, гимназиядан шығып кеткен (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2756-іс. 4-5-пп.). Себебі әкесі гимназия директорының атына өтініш жазып, өзгелер тәрізді отбасылық жағдайға байланысты емес, баласын мемлекеттік қызметке түсу үшін оқудан шығаруын, тиісті құжаттарды беруін ашық сұраған. Қайсеркеге гимназияда VI-сыныпта оқығаны, жасы, денсаулығы туралы медициналық куәліктер берілген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2756-іс. 1-п.). Денсаулығы туралы анықтамада оның Верный лазаретінде VI-сынып оқушысы ретінде тегін емделгені айтылған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2756-іс. 2-п.).

1909 жылы 28 ақпанда Қайсеркеге Верный ерлер гимназиясының бесінші сыныбын бітіргені туралы № 293 куәлік тапсырылған. Осыдан кейін Қайсерке бірден, яғни 1909 жылдың 1 наурызында Жетісу облысы әскери губернаторы міндетін атқарушының бұйрығымен Жаркент уездік басқармаға тілмәш қызметіне тағайындалған (ҚР ОМА. 19-қ. 2-т. 445-іс. 9-п.). Әскери ведомствоның бұйрығы бойынша 1911 жылы 1 мамырда Қайсеркеге алқа тіркеушісі шені берілген. Сол жылдың 31 қазанында Жетісу облыс әскери губернаторының бұйрығымен Верный уездік басқармасының аудармашысы болып бекітілген. Денсаулығына байланысты атқа мініп іс сапарға шыға алмайтын болғандықтан 1912 жылы 25 мамырда әскери губернатордың бұйрығымен бұл қызметтен алынып, басқармада кеңсе шенеунігі болып қалдырылған. Біраз уақыттан кейін 1913 жылы 31 мамырда аудармашы қызметіне қайта тағайындалған. Осы жылдың 21 ақпанында Романовтар әулетінің 300 жылдық мерейтойына орай ашық түсті қола медальмен марапатталған. 1914 жылы 27 сәуірде Қайсерке сіңірген еңбегі үшін алқа тіркеушісі шенінен губерниялық аға хатшылыққа өткен. Ресейде алқа тіркеушісі шені 1720 жылғы 28 ақпандағы Бас регламент бойынша енгізілген. XIX ғасырдың соңында бұл шен нақты лауазыммен байланысты емес, әмбебап болып, орта классикалық білімі бар адамдарға берілді. Алқа тіркеушісі шені мемлекеттік қызмет жолына «төменгі» әлеуметтік топтардың өкілдеріне, көбіне тек бастауыш білімі бар адамдарға берілді. Орта білімі жоқ қызметкерлердің мұндай шенді уездік училищесінің оқу бағдарламасы бойынша емтихан тапсыру арқылы алу мүмкіндіктері болған.

1914 жылдың 7 маусымынан Қайсерке Тоқсанбаев Жетісу қоныс аудару ауданы кеңсесіне Тоқаш Бокиннің орнына жергілікті тілдерден аудармашы болып тағайындалған (ҚР ОМА. 19-қ. 2-т. 445-іс. 2-п.). Алайда бұл қызметті ол 1914 жылдың 2 желтоқсанына дейін ғана атқарды. Қайсеркенің жеке мүлігі болмаған, уездік басқарманың аудармашысы ретінде жылына 800 рубль жалақы алған. Есесіне 1914 жылы 27 сәуірде Қайсеркені әскери ведомствоның азаматтық шендер бұйрығы бойынша сіңірген еңбегі үшін алқа тіркеушісі шенінен жоғарылап, губерниялық аға хатшы шенін тағайындаған.

Тарихтан белгілі Жетісу Алаш қайраткерлері білім алуға бірін-бірі тартып отырған. Барлыбек Сыртанов Мұхамеджан Тынышпаевтың оқуға түсуіне ықпал еткендей, Ыбырайым Жайнақов Базарбай Мәметовты Верный гимназиясында білім алуға ынталандырған. Тіпті Базарбай пансионнан шығып қалған жағдайда Ыбырайым өзінің қамқорлығына алатындығын мәлімдеген. 1909 жылы Жетісу облыстық басқармасында аудармашы болып қызмет етіп жүрген кезінде гимназия директорының атына өтініш жазып, өзінің ниетін білдерген. Өтініштің мазмұнын Жетісу вице-губернаторы растап, арнайы хат жіберген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2205-іс. 1-п.). Осы орайда айта кетерлік жайт, Верный ерлер гимназиясына бірін-бірі жетелеген және әкелерінің қамқорлығы арқасында ағайынды Барлыбек, Болатхан, Қанатхан, Дәрібек Сыртановтар және өзін шенеуніктің баласымын деп көрсеткен Абдулқадыр Сыртанов білім алған.

Базарбай 1891 жылы Жетісу облысының Лепсі уезінде туылған (Өзінің өмірбаянында 1888 жылы туылған деп жазылған) 1900 жылы тамыз айында гимназияның дайындық сыныбына оқуға қабылданған. 1903 жылы 2-сыныпқа, 1907 жылы 6-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен көшірілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2205-іс. 5-п.). Базарбай Мәметов сыныптан сыныпқа тәртібіне

үнемі «өте жақсы» деген бағаға ие болып көшірілсе де 1909–1910 оқу жылының мамыр айындағы педагогикалық кеңестің қаулысына сәйкес жазбаша емтихандарды тапсыра аламағандығы үшін 8-сыныпты қайта оқыған. Келесі 1910–1911 оқу жылында наурыз айында емтихандарын сәтті тапсырып, гимназияның 8-сыныбын тәмамдап, орта білім туралы аттестатты иеленді. Верный ерлер гимназиясында оқыған қазақ балаларының арасында Базарбай табандылығымен ерекшеленді. Гимназияны аяқтағаннан кейін, көп ұзамай Базарбай Қазан императорлық университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, оны 1917 жылы бітіріп шықты.

1901 жылы тамызда гимназияға Қанатхан Сыртанов қабылданды. Қанатхан оқуға түспей тұрып, сол жылдың 12 қаңтарында титулды кеңесші Б. Сыртанов директордың атына жиені Қанатханның гимназиядан және пансионнан шығып қалған жағдайда өзіне алатындығы, ресми киімді (форманы) қайтаратындығы туралы қолхат берген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2560-іс. 5-п.). Қанатхан 1892 жылы Жетісу облысының Қапал уезінде дүниеге келген. 1903 жылы 1-сыныпқа II-дәрежелі марапатпен өткен. Ол 1903 оқу жылының I-жартысында Қанатхан гимназияда Нүсіпбек Жақыпбаевпен (дайындық сыныбына түскен), Базарбай Мәметовпен, Болатхан Сыртановпен, Қайсерке Тоқсанбаевпен, Салық Аманжоловпен қатар оқыды (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 383-іс. 1,4-пп.). Бұлардың барлығы пансионда тұрып білім алды. Осы жылдың II-жартысында оларға Жәнеке Солтанаев қосылды. Архив қорында Нүсіпбек Жақыпбаев және Жәнеке Солтанаев туралы мәлімет жоқтың қасы. Тек гимназия оқушыларының аты-жөндері тіркелген журналда олардың нешінші сыныпта оқитындары көрсетілген. Дегенмен гимназияны тәмамдаған Нүсіпбек Жақыпбаевтың Киев университетінің медицина факультетінде оқығандығы жөнінде деректер бар. Университетті үздік бітірген маман Жетісуда дәрігер болып қызмет еткен.

Қанатхан Сыртановқа 1908–1909 оқу жылында тәртібіне төрт қойылған, себебі демалыстан уақытында келмеген, темекі тартқан. 1909–1910 оқу жылының наурыз айында денсаулығына байланысты өзін 7-сыныпта қалдыруды сұрап, директордың атына өтініш жазған. Гимназия дәрігері науқасы турасында анықтама берген. Көп ұзамай әкесі Керімбек Қанатханды отбасы жағдайына байланысты гимназиядан алып кеткен (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2560-іс. 1-п.).

1904 жылдың I-жартысында аталған оқушылардың қатарына Нұрғали Нұрмұхаммедов пен Әбділкерім Садықов қосылды. Нұрғали дайындық сыныбына, Әбділкерім 1-сыныпқа Пішпек қалалық училищесінен кейін келді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2560-іс. 1-п.). Ә. Садықов училищенің алғашқы жылы орташа үлгерім көрсеткенімен, одан кейінгі уақыттарда жақсы оқыды. Училищенің төртінші және бесінші жылы орыс тілінен, геометриядан, географиядан, жаратылыстанудан, суреттен «жақсы», арифметикадан, тарихтан, көркем жазудан «өте жақсы» бағалар алды (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2560-іс. 1-п.). Пансионда тәрбиеленіп, гимназияның 1-сыныбын сәтті аяқтап, орыс тілі, тарих, география, арифметика, табиғаттану пәндері бойынша емтихан тапсырып, «қанағаттанарлық» деген баға алды.

Әбділкерім гимназиядан шығып қалған жағдайда өз үйіне тұрғызатыны туралы Жетісу Алаш қайраткері болған Қалығұл Шегіров 1904 жылы 14 ақпанда қолхат берген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2650-іс. 2-п.). Әбділкерім гимназияда жақсы оқыды. Орыс тілі мен әдебитінен, тарихтан «орта», философиялық пропедевтика, латын, француз, неміс тілдерінен, физикадан «жақсы», географиядан «өте жақсы» білім жетістіктерін көрсеткен. Айып паракшасындағы мәліметтерге қарағанда 1891 жылы Пішпек уезінің Талқан болысында туған. Тәртібі өте жақсы болғандықтан сыныптан сыныпқа үнемі II-дәрежелі марапатпен көшілірген. 1911 жылы 16 мамырдағы әкесі Садық Өзбековтің өтініші бойынша отбасы жағдайына байланысты 8-сыныпта оқып жүрген кезінде гимназиядан кеткен (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2650-іс. 2-п.). Оған үлгерімі мен тәртібі туралы және қосалқы куәлік берілді. 1911 жылдың 17 мамырында Әбділкерім Садықовқа «Халық

ағарту министрлігі ведомствосының гимназия және прогимназиялардағы оқушылардың білімдерін сынау туралы 1891 жылы 12 наурыздағы ереженің» 80-тармағына сәйкес № 1532 қосалқы куәлігі берілді. Куәлікте Әбділкерім Садықовтың өте жақсы тәртіп пен жақсы үлгерім көрсеткені атап жазылды. Ол орыс тілі мен әдебиетінен, математикадан орта, философиялық уағыздау, заңтану, латын тілі, физика, тарих, неміс тілі, француз тілі пәндерінен жақсы, географиядан өте жақсы білім жетістіктерін көрсеткен (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2650-іс. 5-п.). Осындай бағалар бойынша Әбділкерім гимназия педагогикалық кеңесінің қаулысы бойынша 1911 жылы 24 наурызда аттестат алу үшін сынақтарға кіргізілген. Ә. Садықовтың жазбаша емтихан жұмыстарына мынадай балл қойылған: орыс тілі бойынша – 2, алгебра бойынша – 3, тригонометрия бойынша – 2. Жазабаша жұмыстар үшін көрсетілген баллдар және «Халық ағарту министрлігінің және министрліктің гимназия және прогимназиялардағы оқушылардың білімдерін сынау туралы 1910 жылдың 12 наурыздағы № 5910 циркулярлы өкімі негізінде ауызша емтихандарға жіберілмеген.

Ал Нұрғали Нұрмұхаммедов жөнінде мәліметтер кездеспейді.

Гимназия оқушыларының, соның ішінде қазақ балаларының толық орта білім алуына барлық жағдай жасалды. 1910 жылы гимназияда 8 толық, 1 дайындық, 1 параллель сыныпта 358 бала оқыды. Олардың 311 православие, 19 мұсылман дін өкілдері еді. Оқушылардың саны 1911 жылы 420-ға жетті. Оқу ақысы 50 рубль болды (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 2650-іс. 5-п.). (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 526-іс. 42-п.), яғни XIX ғасырдың 90-жылдарымен салыстырғанда 10 рубльге көбейген. Қазақ балаларына 1897 жылдың 6 қаңтарындағы Мемлекеттік Кеңестің бекіткен ережесіне сәйкес пансионнан 20 орын бөлінді. Пансион Жетісу облысының земство алымдарынан құралған қаржы арқылы қамтамасыз етілді (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 20509-іс. 1-п.). Пансионда біреуі гимназияға түсу үшін дайындық, екіншісі гимназияға қабылданған балаларға арналған екі бөлім болды. Дайындық бөлімінің оқу сағаттарын, бағдарламаларын, оқытылатын сабақтардың көлемін гимназияның педагогикалық кеңесі анықтады, ал оны жергілікті оқу округының сенімді шенеунігі бекітті.

Пансионды ұстап тұру үшін 1897 жылдан бастап Халық ағарту министрлігінің жергілікті бөлімшесі жыл сайын 10 000 рубль бөлді. Содан 1050 рубльден екі тәрбиешіге 2100, сабақ беріп, орыс тілінен практикалық сабақтар өткізгендері үшін әрқайсысына 400, экономның еңбек ақысына 300, 40 пансионерді қамтамасыз етуге 7 200, әрбір балаға 180 рубль бөлінді. Земстволық алымның есебінен білім алатын пансион тәлімгерлерінің арасында 16 қазақ баласы болды.

Гимназияның іргелі кітапханасында 11186, оқушылар кітапханасында 2797 кітап болды. оқушыларға білім беруде 94 атлас, глобус, географиялық карталар, 203 оқу құралдары қолданылды (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 526-іс. 1-п.). Бұдан гимназияның балалардың терең әрі жан-жақты білім алуына мүмкіндік жасағанын айқын байқауға болады. Педагогикалық кеңес 27, сыныптық комиссиялар 36 мәжіліс өткізді. Әрбір мәжілісте оқушылардың үлгерімі, тәртібі бүге-шігесіне дейін қаралып, жеке-жеке шешім шығарылды. Шешім шығаруға қолайлы болу үшін жоғарыда айтылған айып парағы өз уақытымен толтырылды. Осы кезде гимназия директоры қызметін В.Д. Дейнеко атқарды. Оның бір жылдық еңбек ақысы 3630 рубльді құрады (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 526-іс. 29-п.).

Ақпан революциясының жеңісінен кейін де гимназияға түсушілердің қатары азаймады. Пансионда тұрып оқығысы келетіндердің де қатары көп болды. Мәселен, өзі жетісулық Алаш қайраткері болған Отыншы Әлжанов Лепсінің жоғары бастауыш училищесінің 2-сыныбында оқитын 12 жасар ұлы Мұхамедқасымды Верный гимназиясында білім алуын қалап, қазнаның немесе земстволық алымның есебінен тәрбиеленетін пансион оқушыларының қатарына қабылдауын сұрап, Жетісу облыстық Уақытша үкіметтің комиссары Мұхамеджан Тынышбаевтың атына 1917 жылдың 4 маусымында өтініш жазған (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 20509-іс.

57-п.). Архивтің қорында сақтаулы құжаттың бетінде пансионға сәйкес келетін гимназияның сыныбына қабылдансын деген жазу бар. (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 20509-іс. 96-п.).

Қазна есебінен балаларын оқытқысы келетіндердің өтініштері қанағаттандырыла бермеген. Оған дәлел — Жетісу облысы Уақытша үкіметінің комиссары М. Тынышбаевтың атына Верный округтік сотының присяжной аудармашысы Асылқожа Құрманбаевтың жазған өтініші. Өтініш иесі гимназияның 1-сынып оқушысы Заманбекті пансионға қазна есебінен оқытуды сұраған. Алайда «ендігі жерде қазақ балаларын пансионға қабылдау мәселесі облыстық қырғыз комитетінің құзырына берілгендігін» хабарлаған. Асылқожа Құрманбаевтың өтінішінде «қырғыз комитетінің екінші ұлын қабылдаудан бас тартқаны былай тұрсын, бірінші ұлы Сұлтанды пансионнан шығарып жібергендігін» ашық жазған. А. Құрманбаев «облыстық қырғыз комитетінің құрамында Верный уезінің қазақтарының, бұрынғы тәлмаштар, қайтыс болған губернатор Фольбаумның серіктестері Жайнақов пен Шегіровтің, Пржевальск уезінің бастығы Валериан Великолепныйдың аудармашысы Дүйсебаевтың, Верный уезінің басшысы Лихановтың аудармашысы Тергеусізовтің және т.б. бар екендігін» жеткізген (ҚР ОМА. 94-қ. 1-т. 20509-іс. 150-п. қ.б.). Асылқожаның пікірінше, «гимназиядан түрлі себептерге байланысты шығарылғандар әртүрлі комитеттерге кіріп, қолдарына барлық билікті, соның ішінде халық ағарту ісін де алып алған. Алайда жоғары білімдері бар, халыққа жетекші болуға лайық, бірақ епті емес адамдар, мысалы, дәрігер Есенғұлов, Жақсылықов, Базанов, заңгер Аманжолов, агроном Сабатаев және басқалар сыртта қалды». Жағымсыз сипатта, арыз-шағым түрінде жазылған осы бір өтініш жетісулық алаштықтардың білімі мен қызметі турасындағы мәліметтерді дәйектей түседі.

Қорытынды

Верный ерлер гимназиясы Жетісу Алаш қайраткерлерінің өмір жолында тарихи із қалдырды. Гимназия қабырғасында олардың білім алуға талпынған балалық шақтары өтті. Олар көпшіліктің арасында тұруға, тәртіпке бағынуға, адал дос, сенімді серіктес болуға үйренді. Кітап оқу, шет тілін меңгеру, ой толғау, пікір таныту тәрізді қасиеттерді бойларына сіңірді. Алған білімдерінің арқасында олар мемлекеттік қызметке тағайындалды, жоғары білімге қол жеткізді. Өз істерінің білікті мамандарына айналды. Өкінішке орай гимназия өлкеде кеңес өкіметі орнаған тұста жабылып қалды. Қазан революциясының жеңісі және кеңестік биліктің орнатылуы ағарту ісінің сипаты мен мазмұнын түбегейлі өзгертті. Ер балалар мен қыз балалар бірге, бір сыныпта білім алды.

Отандық тарих ғылымында Жетісу Алаш қайраткерлерінің Верный ерлер гимназиясында білім алуларын ғана емес олардың ғұмыры мен қызметін терең зерттеудің қажеттілігі айқын байқалады. Жетісулық алаштықтардың қатарында болған, ұмыт қалған тарихи тұлғалардың есімдерін анықтау, тарихи жадта жаңғыртып қана қоймай, елі үшін атқарған істеріне шынайы баға беру міндеті туындайды.

ДЕРЕККӨЗДЕР

АҚМА — Алматы қаласы мемлекеттік архиві.

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

ҚР ОМКҚДЖА — Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік кинофото құжаттар және дыбыс жазбалар архиві.

SOURCES

ASA — Almaty State Archive.

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

CSAC PhDar RK — Central State Archive of Cinema and Photo Documents and Audio Records of the Republic of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Әбдіғалиұлы, 2018 — *Әбдіғалиұлы Б.* Алаш әскері. 1918–1920 жж. Астана: КИСИ при Президенте РК, 2018. 392 б.
- Алаш қозғалысы, 2007 — *Алаш қозғалысы.* Движение Алаш. Құжаттар мен материалдар жинағы. Үш томдық. 3-том. 2-кітап / ред. М.К. Қойгелдиев. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 344 б.
- Алаш қозғалысы, 2017 — *Алаш қозғалысы* және оның жетісулық қайраткерлері. Құжаттар мен материалдар жинағы / жауапты құрастырушы А.М. Қаипжанова. Алматы: Алматы облыстық мемлекеттік архиві, 2017. 145 б.
- Әлжанов, 2004 — *Әлжанов О.* Шығармалар жинағы. / Құрастырып, өмірбаянын жазушылар: С.М. Әлжанова, тарих ғылымдарының кандидаты С.О. Смағұлова. Алматы: Алаш, 2004. 296 б.
- Бүркітбаев, Қарабасов, 2020 — *Бүркітбаев Ү., Қарабасов Ж.* Ыбырайым Жайнақов және «Алаштың» жетісулық қайраткерлері. Алматы: Таугүл-Принт, 2020. 192 б.
- Бродель, 1986 — *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. (В 3-х томах). Том 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. Москва: Прогресс, 1986. 623 с.
- Гуссерль, 2008 — *Гуссерль Э.* Идея феноменологии. Москва: ИЦ Гуманитарная академия, 2008. 224 с.
- Ескендірұлы, 2008 — *Ескендірұлы (Әбдешев) М.* Алашорда министрлері / *Министры Алашорды.* Алматы: [б. ж.], 2008. 114 б.
- Қазақ мемлекеттілігі, 2018 — *Қазақ мемлекеттілігі және Алашорда.* Ұжымдық монография. Алматы: Литера-М, 2018. 720 б.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Сорокин, 2014 — *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов; Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
- Тілешев, Қамзабекұлы, 2014 — *Тілешев Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 528 б.

REFERENCES

- Abdeshev (Eskendiruly), 2008 — *Abdeshev M.* Alashorda ministrleri [Ministers of Alashorda]. Astana: KazISS, 2008. 114 p. (in Kaz.).
- Abbdigaliuly, 2018 — *Abbdigaliuly B.* Alash askeri. 1918–1920 zhzh. [Alash Troops, 1918–1920]. Astana: El-Shezhire, 2018. 392 p. (in Kaz.).
- Alzhanov, 2004 — *Alzhanov O.* Shygarmalar zhinagy [Collected Works]. Almaty: Alash, 2004. 296 p. (in Kaz.).
- Burkitbayev, Qarabassov, 2020 — *Burkitbayev U., Qarabassov Zh.* Ybyrayym Zhajnaqov zhane «Alashtyn» zhetisulyq qajratkerleri [Ybyrayym Zhajnaqov and the «Alash» figures of Zhetysu]. Almaty: Taugul-Print, 2020. 192 p. (in Kaz.).
- Braudel, 1986 — *Braudel F.* Material'naja civilizaciya, jekonomika i kapitalizm XV–XVIII vv. [Material Civilization, Economics and Capitalism of the XV–XVIII centuries]. In 3 vol. Vol 1. Structures of everyday life: possible and impossible. Moscow: Progress, 1986. 623 p. (in Rus.).
- Altaev et al., 2018 — *Altaev B.E., Alimgazinov K.Sh., Bashmakov A.A., Borbasov S.M.* Qazaq memlekettiligi zhane Alashorda [Kazakh Statehood and Alashorda]. Collective monograph. Almaty: Litera-M, 2018. 720 p. (in Kaz.).
- Husserl, 2008 — *Husserl E.* Ideja fenomenologii [The idea of phenomenology]. Moscow: IC Gumanitarnaja akademija, 2008. 224 p. (in Rus.).
- Kaipzhanova (comp.), 2017 — *Kaipzhanova A.M.* Alash qozgalysy zhane onyn zhetisulyq qajratkerleri. Quzhattar men materialdar zhinagy [Alash movement and its figures in Zhetysu region]. Collection of documents and materials. Almaty: Almaty Regional State Archive, 2017. 145 p. (in Kaz.).
- Qoigeldiev, 1995 — *Qoigeldiev M.K.* Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: El-Shezhire, 1995. 368 p. (in Kaz.).
- Qoigeldiev (ed.), 1995 — *Qoigeldiev M.K.* Qazaq memlekettiligi zhane Alashorda. [Kazakh State and Alash Orda]. Collective monograph. Almaty: Litera-M, 720 p. (in Kaz.).
- Nurpejis, 1995 — *Nurpejis K.* (1995). Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 256 p. (in Kaz.).
- Sorokin, 1992 — *Sorokin P.A.* (1992). Chelovek. Civilizaciya. Obshhestvo [Human. Civilization. Society]. General. ed., comp. and the foreword by A.Yu. Sogomonov. Moscow: Politizdat, 543 p. (in Rus.).
- Tileshev, Qamzabekuly, 2014 — *Tileshev E., Qamzabekuly D.* (2014). Alash qozgalysy [Alash movement]. Encyclopedic reference book. Almaty: Sardar, 528 p. (in Kaz.).

Published in the Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 154–165, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_10_1_154-165

THE FATE OF THE FIRST CAPITAL OF SOVIET KAZAKHSTAN

Akhmet Tashagyl¹, Gyulnar Mukanova^{2}*

¹Yeditepe University (26, Kayyashdagi Str., Atashehir, Istanbul, Republic of Turkey)
 Dr. Sciences (History)

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-88777>. E-mail: atasagil@hotmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., Almaty. 050010. Republic of Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences. Professor. Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

*Corresponding authors

© A. Tashagyl, G.K. Mukanova, 2023

Abstract. *Introduction.* Building a new, fair Kazakhstan determines both strategic paradigms and the current social moods of citizens. Turning back to the recent past (a century earlier, the Kazakh community also faced a big choice: which slogans to follow? How to equip the country?), abstracting from everyday life, it is not difficult to find an analogy between the deep foundations of the past century and the present. After all, it was necessary to solve state tasks for very young and ambitious leaders, sufficiently educated, ready to make responsible decisions in terms of relocating the capital. In world history, the facts of the transfer of a number of capitals are recorded: Japan, China, Turkey. Ankara became the new capital of Turkey in 1923. The chronological proximity of 1924–1925, the common views of Ataturk and the Kazakh leaders on the choice of the capital are not accidental. *Goals and objectives.* The need to study the position of Kazakh leaders on issues of national and state identity Baitursynov A., Sadvokasov S., etc., is analyzed in the article by quoting their published works and speeches preserved in archives. *Results.* Smagul Sadvokasov, a year after the establishment of the Kazakh autonomy, called for a change of the capital, which was realized only three years later. We had to work in the most difficult rhythm of overcoming skepticism and outright sabotage of KazTSIK's decisions at the regional levels. *Conclusions.* There was unhealthy opposition within a number of gubrevkom on the ground, and any criticism of their actions (more precisely, inaction) received the label of "nationalist" manifestations. The Kazakh Council of People's Commissars headed by N. Nurmakov cut this "Gordian knot" with the transfer of the capital to Kyzylorda.

Keywords: law, identity, Sadvokasov S., self-determination, capital, nation, zoning, territorial integrity

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "State, public and scientific-pedagogical activity of Smagul Saduakasuly" (based on new archival and written sources)" (registration number AR09261139 AR09261139).

For citation: Tashagyl A., Mukanova G.K. Vernenskaya men's gymnasium and Zhetysu leaders of the Alash movement // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 154–165. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_154-165.

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰҢҒЫШ АСТАНАСЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Ахмет Ташағыл¹, Гүлнар Қайроллақызы Мұқанова^{2*}

¹Едитепе Университеті (Қайышлағы к-сі, 26-үй. Ыстамбұл, Түрік Республикасы)

PhD докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@hotmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Шевченко көш., 28-үй. 050010.

Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Муканова Г.К., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жаңа, әділетті Қазақстанның құрылуы стратегиялық парадигмаларды да, азаматтардың ағымдағы әлеуметтік көңіл-күйін де айқындайды. Өткенге бұрылып (осыдан жүз жыл бұрын қазақ қоғамдастығы алдында қандай ұрандарға ілесу керек? Мемлекеттілікті қалай құру керек? Деген үлкен таңдау тұрды) күнделікті өмірді абстракциялап, өткен және қазіргі ғасыр арасындағы ұқсастықты табу қиын емес. Мемлекеттік міндеттерді шешуде Елорданы көшіру жоспары тұрғысынан өте білімді, білікті, өткір жас басшылар жауапты шешім қабылдап отыруға дайын болған. Дүниежүзілік тарихта Жапония, Қытай, Түркия елдеріне қатысты бірқатар астаналарды көшіру фактілері жазылған. 1923 жылы Түркияның жаңа астанасы Анкара болды. Ататүрік пен қазақ көшбасшыларының астананы таңдауға деген көзқарастарының ортақтығы, 1924–1925 жылдардағы хронологиялық жақындығы кездейсоқ емес. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* А. Байтұрсыновтың, С. Сәдуақасовтың ұлттық-мемлекеттік бірегейлік мәселелері бойынша қазақ басшыларының ұстанымдарын зерделеу қажеттілігі, т.б., мақалада олардың жарияланған еңбектері мен архивтерде сақталған сөйлеген сөздеріне сілтеме жасау арқылы талданады. *Нәтижелер.* Смағұл Сәдуақасов қазақ автономиясы орнағаннан кейін бір жыл өткен соң елорданы ауыстыруға шақырады, бұл тек үш жылдан кейін жүзеге асады. Аймақтық деңгейлерде ҚазОАК-тің шешімдеріне қатысты күмән мен ашық аландаушылығын жеңуде күрделі әрекет жасауға тура келді. *Қорытынды.* Жергілікті жерлердегі бірқатар губревкомдарда қарсылық қалыптасты және қайраткерлердің кез-келген әрекеттерін (дәлірек айтқанда, әрекетсіздігін) «ұлтшылдық» көріністердің белгісі ретінде сынға алды. Н. Нұрмақов бастаған Қазақ Халық Комиссарлар Кеңесі бұл «Гордиев түйінін» елорданы Қызылордаға көшіру жолымен кесті.

Түйін сөздер: құқық, Сәдуақасов, сәйкестілік; астана, ұлт, аудандастыру, аумақтық тұтастық

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің «Смағұл Сәдуақасұлының мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметі» (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалған (тіркеу нөмірі АР09261139).

Дәйексөз үшін: Ташағыл А., Мұқанова Г.Қ. Кеңестік Қазақстанның тұңғыш астанасының тағдыры. «Орынбор гамбиті» /Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 154–165. (Орыс.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_154-165.

СУДЬБА ПЕРВОЙ СТОЛИЦЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

Ахмет Ташагыл¹, Гюльнар Кайроллиновна Муканова^{2*}

¹Едитепе Университет (ул. Кайышлагы, 26-дом. Аташехир, Стамбул, Турецкая Республика)
Доктор PhD, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@hotmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Шевченко, 28. 050010. Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: Gulnar_mukanova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© Ташагыл А., Муканова Г.К., 2023

Аннотация. *Введение.* Изучение истории смены столиц государства расширяет знания о социально-политических составляющих явления. Обращиваясь в недавнее прошлое (столетием ранее казахское сообщество так же стояло перед большим выбором: каким лозунгам следовать? Как обустроить страну?), абстрагируясь от будней, нетрудно обнаружить аналогию между глубинными заделами века минувшего и нынешнего. Ведь приходилось решать государственные задачи весьма молодым и амбициозным руководителям, достаточно образованным, готовым принять ответственные решения, в плане передислокации столицы. Во всемирной истории фиксируются факты переноса ряда столиц: Японии, Китая, Турции. Новой столицей Турции в 1923 г. стала Анкара. Хронологическая близость 1924–1925 гг., общность взглядов Ататюрка и казахских лидеров на выбор столицы не случайно. *Цель и задачи исследования* – изучить позиции ряда руководителей по вопросам национально-государственной идентичности Байтурсынова А., Садвокасова С. др., посредством анализа их опубликованных трудов и выступлений, сохранившихся в архивах, хотя сами источники противоречивы. *Результаты.* Садвокасов через год после установления Казахской автономии призвал к смене столицы, что осуществилось спустя только три года. Приходилось работать в сложнейшем ритме преодоления скепсиса и откровенного саботажа решений КазЦИКа на региональных уровнях. *Выводы.* Складывалась нездоровая оппозиция внутри ряда губревкомов на местах, а любая критика их действий (точнее, бездействия) получала ярлык «националистических» проявлений. Этот «Гордиев узел» казахский Совнарком во главе с Н. Нурмаковым разрубил с переносом столицы в Кызылорду.

Ключевые слова: право, идентичность, Садвокасов, самоопределение, столица, нация, районирование, территориальная целостность

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы» (на основе новых архивных и письменных источников)» (регистрационный номер AP09261139 AP09261139).

Для цитирования: Ташагыл А., Муканова Г.К. Судьба первой столицы Казахстана. «Оренбургский гамбит» // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 154–165. (На рус.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_10_1_154-165

Введение

Перенос столицы во всемирной истории неоднократно имел место, что позволяет отнести данный процесс к разряду закономерностей человеческого развития, с известной спецификой. Инициаторов подобных масштабных проектов исследователи относят к разряду творцов-

апостолов, например Дж. Вашингтона, и в этом есть определенный смысл (McDowell, 2007: 120). Зарубежные публикации приводят примеры переноса столицы советского государства его основателем В.И. Лениным (River, 2019). Турецкий лидер Мустафа Кемаль Ататюрк тоже оставил в этом смысле знаковый след в истории. Молодое поколение казахстанцев должно воспринимать уроки недавнего прошлого для воплощения современных задач дизайна национально-государственного строительства. Многие задаются вопросом, почему Оренбург служил столицей республики недолго, каковы причины исхода из него правительства Казахстана? В печати и социальных сетях появляются спорные публикации, относительно принадлежности земель, расположенных в обозначенном регионе, однако авторы статьи придерживаются принципов ООН о территориальной целостности, оставляя дискуссии подобного рода на рассмотрение суда истории.

Согласно источникам, город Оренбург берет начало с одноименной крепости с середины 30-х годов XVIII в. Расположение и статус города в прошлом менялись: от уездного до губернского, каким он пребывал в канун эпохальных событий 1917 года. Почему выбор пал на Оренбург при выборе столицы казахской советской республики? Не в последнюю очередь по причине территориальной сопряженности: границами Оренбургского уезда по западной его стороне была на то время Самарская губерния, далее с юга – Уральская, а с востока – Тургайская. Казахское население Уральской, Тургайской и Акмолинской губерний и близлежащих Самарской и Астраханской до революции принимало участие в приграничных ярмарках, ощущало на себе влияние российского рынка, зарождавшихся на рубеже веков производств (предприятия по добыче соли, переработке леса – Орлес, кожевенные и др.), где можно было трудоустроиться. За столетия Оренбург — административный центр одноименного генерал-губернаторства, приобрел черты культурной столицы Западной Сибири, с которой соперничал Омск. Казахская молодежь тянулась получить здесь образование, город привлекал интеллигенцию перспективами реализоваться в публицистике. (История Казахстана, 2017:46–47) Лидеры Алаш в лице А. Букейханова и А. Байтурсынова немногим ранее, в период правления Временного правительства, обозначили Оренбург в качестве плацдарма для организации местного самоуправления. (Додонов (ред.), 2021: 132; ГАРФ. Ф. 1779. Оп.2. Д.1. Ч.1. Л.68–72). Гражданское противостояние в Сибири и северном Казахстане еще больше выделило роль Оренбурга, за который боролись немало военно-политических формирований. Расклад оказался таковым, что эстафета была подхвачена большевиками (АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.568. Л. 46–48). Тем не менее, в 1925 году столицей Казахской республики стал Перовск (Кызылорда).

Материалы и методы

Исследование осуществлено на базе большого корпуса архивных источников из фондов зарубежных и отечественных архивов (ГАРФ, ОГАСПИ, РГАЭ, АП РК, ЦГА РК) и редких изданий, опубликованных сборников документов. Их подавляющая часть представлена учредительными документами советского правительства, Кирревкома, докладными уполномоченных, аналитическими справками о состоянии на местах и работе комиссий по районированию. Работа базируется на методах научной диалектики, сопоставительном анализе, методе верификации источников, историзма. Рассекреченные ныне документы 1920 годов по истории КазЦИК, Казобкома, репрессий и другие, впервые вводимые в научный оборот, помогут воссоздать особенности эпохи. Исследование опирается на методы диалектической логики, анализа – синтеза, индукции – дедукции, сопоставительный анализ и принцип историзма и идентификации источников. Исследование носит междисциплинарный характер, поскольку затрагивает некоторые темы юрисдикции и всемирной истории, социологии и исторической статистики, демографии.

Обсуждение

Вклад в изучение темы столиц Казахстана на протяжении столетнего периода внесли известные отечественные ученые. Советские издания, где тема смены столицы освещена была в идеологическом ключе и практически ограничивалась констатацией фактов (Справочник, 1925: 34), авторы предпочли не приводить на них ссылки здесь, по понятным причинам. Лишь в последние годы стало возможным получить доступ к источникам и проводить сопоставительный анализ. Из исследователей этапа Независимости следует отметить публикации Кабульдинова З. (2007), Чиликовой Е. (1995), др. Как сообщают источники, выбор Оренбурга столицей Киргизской Республики был обусловлен как объективными, так и субъективными факторами. В письме председателю СНК РСФСР В. Ленину от 17 мая 1920 года Байтурсинов писал о необходимости «...создать военный округ, объединяющий Киргизию, с управлением в г. Оренбурге... Оренбург должен быть резиденцией Киргизии и утвердить основные положения о созыве Всеобщего съезда Киргизского края» (АП РК. Ф.811. Оп.20. Д.568. Л.46–48). 26 августа 1920 года был принят декрет ВЦИК и СНК об образовании Казавтонии, причем Оренбург с прилегающими районами вошли в ее состав на правах губернии. Надо отметить, что в качестве столицы рассматривались и другие города (Петропавловск, Омск, Акмола, Семипалатинск), однако эти варианты были отклонены с учетом реалий гражданской войны и разрухи. Управление республикой постоянно испытывало давление со стороны ЦК: это заметно из выступлений в марте 1923 года специально присланного в Оренбург большевика Е. Ярославского (Губельман). «Ручное управление» со стороны партии ощущалась на всех уровнях управления автономией, практически все хозяйственные вопросы согласовывались в Москве. В этой формулировке заложена, собственно, проблема вынужденного дистанцирования национальных казахских лидеров от центрального влияния и принятых ими на рубеже 1924–1925 годов волевых решений. Среди объективных предпосылок переноса столицы из Оренбурга в Кызылорду нами выявлены следующие: удаленность от областей, где плотность проживания казахского населения была значительной (Акмолинская, Семипалатинская, Сырдарьинская, Семиреченская область), что объективно усложнило возможности информирования жителей и мониторинга экономического развития, кадровой политики и т.д.; относительно низкий процент казахов в столице и соответственно, малое представительство их в госорганах. Кадровая проблема частично решалась в ходе «коренизации», равно как привлечением выпускников рабфака и совпартшколы. Однако голод 1921–1922 гг. отразился на контингенте рабфака и госслужащих, часть их вынуждена была вернуться в родные места; (ОГАСПИ. Ф.8042. Оп.1. Д.177. Л.69 об.) качество дорог оставляло желать лучшего, в весенне-осеннюю распутицу преодолевать расстояния из столицы до регионов приходилось с большим трудом; статистический учет хозяйств казахов не отражал реального положения в уездах и губерниях; по мере обустройства Казкрая стали проявляться разногласия с населением смежных республик на юге и юго-западе, чаще всего относительно мест кочевков; ситуация осложнялась тем, что полпредства КирЦИКа в Москве, Омске, Уфе, Ташкенте, др., которые призваны были защищать интересы казахов, к 1924 году были закрыты по решению Наркомнаца (Сталин).

Результаты

Собственно, перенос столицы КАССР, на наш взгляд, обозначил качественное обновление национальных ценностей и потребность в защите завоеваний в области государственного строительства. Правительство Казахской автономии на 1924 год выгодно отличалось тем, что в нем сконцентрировались лучшие представители нации, сильные хозяйственники, чтобы иметь серьезные виды на самоопределение. Тема отделения активно поддерживалась Н. Нурмаковым, С. Садвокасовым, которые медленно, но, верно, выстраивали позицию — удерживать выгодные процентные отчисления в пользу Казахстана, от экспорта

природных ресурсов (нефть, соль, др.) в общероссийский бюджет. Поскольку Центр всячески сопротивлялся этому и республике перепали буквально крохи, то совнарком (СНК) Казавтономии утвердился в желании опираться на прагматизм в вопросе смены столицы. Оренбург в 1920 годы продолжал быть не только административно-политическим, но и культурным центром. В городе концентрировалось немало средних учебных заведений и ВУЗов, на учебу привлекалась молодежь из смежных регионов. Функционировали Военно-политические курсы, успешные курсанты переводились в совпартшколу. Невзирая на материальные лишения, казахская молодежь обретала знания (ЦГА РК, 20: 20). Прибывшие из аулов зачастую не знали русского языка. Так на курсы пригласили работать на должность профессора Нысангали Бегимбетова и заведующим Кир (казахским) отделением Ахмета Беремжанова (ЦГА РК. Ф.27. Оп.1. Д.13. Л.313). Курсы впоследствии были переведены в Поволжье (ЦГА РК. Ф.27. Оп.1. Д.13. Л.412). Оренбург был местом дислокации 3-го Кавалерийского полка, где готовились кадры военкомов. В «оренбургский» период члену КазЦИКа С. Садвокасову было доверено шефство над 3-м кавалерийским полком, что освещалось в газетах (ЦГА РК. Ф.74. Оп.5а. Д.1. ЛЛ. 8, 16).

В Оренбурге А. Байтурсинов в бытность наркомом просвещения создал Акцентр (аббревиатура от «Академический центр»), ставший средоточием научно-методической работы. Акцентр возглавляли поочередно наркомы: А. Байтурсинов, А. Кенжин. Но на заседании Бюро Казкрайкома партии от 17 ноября 1926 года был заслушан доклад адмсоцкультсекции НКРКИ (Наркомат народно-крестьянской инспекции) КССР «По обследованию Казнаркомпроса». Стенографический отчет заседания отражает столкновение диаметрально противоположных позиций (Голощекин, Джандосов, Морозов, Смирнягин, Байдильдин vs (или против) Садвокасов, Мурзагалиев, Татимов и Нурмаков) (АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.490. Л.114–137 об.). Тогда Садвокасов руководил Казнаркомпросом (АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.1040. Л.148). Противостояние отражено в вопросе об Акцентре, который по настоянию «голощекинцев» был переименован в Научно-методический совет. Это нисколько не умалило авторитета Байтурсинова, ведь его 50-летие (1923 год) вызвало большой резонанс. В Оренбурге были организованы публичные лекции на казахском языке С. Садвокасовым на тему «Казахская степь накануне Букейханова».

В оренбургский период были продолжены традиции национальной периодической печати. Газета «Ұшқын» предназначалась для просвещения казахской молодежи, А. Байтурсинов в состав редакции рекомендовал Алму Уразбаеву и Смагула Садвокасова. Было инициировано издание другой молодежной газеты на казахском языке («Өртен») (ОГАСПИ. Ф.208. Оп.1. Д.169. Л.1). Неудивительно, что под ярлыком «национализм» вскоре издание было закрыто (выходило в ноябре-декабре 1923 г.) На заседании президиума Киробкома рассматривался вопрос «конструирования редакции газеты «Молодой киргиз» («Жас қазақ»), в составе: Алдонгаров, Уразбаева, С. Садвокасов, Токтабаев, Казангапов (ОГАСПИ. Ф.208. Оп.1. Д.169. Л.61). Жесткий мониторинг содержания национальных СМИ со стороны ЦК партии, приобрел тенденцию к усилению с середины 1920 годов, что сыграло роль катализатора репрессий среди национальной интеллигенции: редакторов, журналистов, публицистов в первую очередь. «Классовый» подход буквально выкосил талантливых носителей казахского языка из рядов призванных просвещать, руководить, обучать. Партийные органы уже в 1930 г. строго указали Казиздату относительно переводческой работы, к которой было предложено не привлекать А.Н. Букейханова и др. алашевцев (ЦГА РК. Ф.929. Оп.3. Д.1. Л.40).

Указанные выше моменты преследования казахских переводчиков и публицистов мало освещены в историографии. Имена репрессированных упоминать было запрещено, и оренбургский этап истории Казреспублики требует большего внимания. Архивные источники указывают на прямое нарушение права носителей этничности на свободу самовыражения,

свободу слова и прессы. Переход на латиницу стал моментом истины для казахской интеллигенции. Не случайно, было выдвинуто обвинение в «казахском национализме», это фиксируется в документах заседаний КазКрайкома в декабре 1933 года, – тогда был инициирован «вопрос о борьбе с казахским национализмом и алашординской идеологией» (АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.6552. Л.113).

Были ли обвинения в «казахском национализме» объективны? Абсолютно нет. Напротив, взаимоотношения с соседями Казахской республики и Оренбурга, в статусе ее столицы, диктовались здравым смыслом. В архивных источниках 1920 годов отражено, что многие социальные вопросы: о борьбе с голодом, об организации народного образования и культуры, женском движении, создании общественных объединений и др., решались правительством Казреспублики с учетом интересов поликультурного населения. Велась работа по районированию, легитимному определению хозяйственных границ между областями. Что до внешних границ, то в Отчете Казахской секции Госплана СССР осенью 1923 года указывалось: «Границы Кирреспублики определяются рядом декретов и постановлений ВЦИК и СНК РСФСР: на Западе – Каспийское море, Астраханское, Царицынская, Самарская губернии; на Севере — Башреспублика (Башкирская), Челябинская, Тюменская и Омская губернии; на Востоке — Томская и Алтайская губернии и Монголия; на юге — Аральское море, Туркестанская и Хорезмская республика» (РГАЭ. Ф. 4372. Оп.15. Д.306. Л.80–81).

Этнодемографический срез Оренбурга представлял весьма пеструю картину (помимо казахов, здесь проживали татары, башкиры, евреи, немцы, поляки, др.). Любопытно мнение Мустафы Шокая в статье «Отрывки из воспоминаний о 1917 г.»: «Оренбург — столица оренбургского казачества, выросшая на башкирской земле. Население города — татары, русские и русские-казаки. Наших же казахов в этом городе — всего несколько семей. И тем не менее в течение довольно долгого времени Оренбург служил настоящим центром казахского национального движения. Как это могло случиться? Дело в том, что на всей территории расселения турок-казаков нет ни одного города или городского типа поселения, где бы они составляли хоть сколько-нибудь заметное количество населения. Везде и всюду они в меньшинстве» (Шокай, 2012: 243–244). Дискуссий относительно будущей столицы республики среди казахской политической элиты было в те годы предостаточно; описание их заняло бы слишком много места в рамках статьи и частично они были освещены ранее (Mukanova, 2014: 84). Существует также непредвзятое мнение зарубежных исследователей, к примеру — японского ученого Уяма Томохико, профессора Славянского исследовательского центра Университета Хоккайдо, который являлся редактором коллективной монографии о взаимодействии между властью и людьми в Центральной Азии, Сибири, Волго–Уральском регионе с 18 – по начало 20 веков. Он, в частности, считает, что «существует много интересного исходного материала по истории национальных движений, который остается недоиспользованным» (Уяма, 2012: 272).

Демографические показатели по Оренбургу начала 1920 годов в целом отражали реалии, в которых существовал населенный пункт, переживший моменты массового наплыва релокантов в ходе Первой мировой и гражданской войны: в город хлынули сотни людей, опасавшихся за свои жизни, жертвы голода либо интернированные военнопленные (чехи, венгры, поляки, австрийцы, немцы) и т.п. Кочевое казахское население предпочитало дистанцироваться от Оренбурга, будучи привержено традиционному образу жизни. Зато в последующие годы, за счет ротации партработников из регионов, а также роста численности казахских студентов рабфака, демографический баланс в городе поменялся. Соответственно, процент представительства казахского этноса в городе увеличился, с прибытием на госслужбу из регионов национальных кадров. То были мотивированные личности, сумевшие не только закрепиться в новой, для многих, урбанистической среде, но и приобщиться к созидательной

работе во благо народа. Если помнить, что казахские семьи как правило были многодетные, то соответственно, процент казахского населения в Оренбурге реально имел тенденцию к росту.

Ситуация первых лет советской действительности потребовала от национальных кадров максимального приложения сил, обучаемости и гибкости. Из выступления члена Бюро Казкрайкома, председателя Госплана республики С. Садвокасова: «В настоящее время страна ждет вовсе не потрясений, а творческой и мирной работы, и ее спасут не новые экспроприации, а труд и наука». Относительно удобное географическое расположение столицы советского Казахстана позволило решить задачи обеспечения населения близлежащих областей товарной продукцией. Логистические коммуникации через Оренбург — узловую станцию Оренбургско-Ташкентской железной дороги, ветка Самара — Оренбург, пока удовлетворяли объемам импортно-экспортных операций республики. Внешнеэкономические торговые интересы республики в идеале простирались в направлении Северо-Западного Китая (провинции Синьцзян), Сибири и европейских государств (проект знаменитой Карской экспедиции отрабатывался Казпредставительством в Москве, однако по политическим мотивам был свернут).

Выводы. Если обобщить те насыщенные событиями и явлениями годы, когда столица советского Казахстана пребывала в Оренбурге, то этой странице прошлого должны были быть посвящены тома мемуарной и публицистической литературы. К сожалению, многие, если не преобладающее большинство, из первого эшелона руководителей республики оказались в застенках НКВД, обвинены по печально известной 58 статье, получили сроки в ГУЛАГе, расстреляны. О многих из первых наркомов КАССР предпочла забыть официальная историография. Остается все еще немало «белых пятен» в истории казахского антикризисного менеджмента 1920 годов, связанных напрямую с оренбургским этапом.

С учетом объективных и субъективных факторов, методология смены столицы Казахской республики, ввиду перспективы самоопределения, должна рассматриваться через призму обстоятельств больше политического свойства, нежели экономического. Зажим Центром мнений со стороны республик, экономический пресс в смысле минимизации доходной части бюджета от экспорта сырья, игнорирование специфики традиционного хозяйства казахов, огульные обвинения в националистических проявлениях и прочие причины вынуждали казахское правительство — совнарком (СНК) под руководством Ныгмета Нурмакова произвести рокировку.

Столицу следовало в критической ситуации вывести на территорию Казахстана и сделать это оптимально, с минимальными потерями, (формально) по согласованию с Центром. Почему в Кызылорду? Ответ кроется в траектории внутрикраевого районирования и особенностях дореволюционной логистики имперского периода. Отсюда, прослеживаются исторические параллели: перенос столицы КазАССР — КазССР (Оренбург — Кызыл-Орда — Алма-Ата) в известной степени продублировал процесс «добровольного» присоединения; ведь и тогда имперский вектор продвижения в Степь стартовал с Оренбурга (здесь состоялась церемония присяги ханов и султанов, по сценарию Тевкелева), а со второй половины XIX века началась активизация имперских отрядов в направлении Ак-Мечети (Перовск, Кызыл-Орда), и земель казахов Старшего жуза. С фактами трудно спорить.

Наконец, существовала реальная угроза для членов правительства, за которыми в Оренбурге, как оказалось, велась тотальная слежка со стороны сотрудников ОГПУ. Это видно из агентурных донесений относительно «группировок» среди казахских госслужащих. Например «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш-Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников», г. Оренбург. 23 сентября 1922 г. (АП РК. Ф.718. Оп.1. Д.114а. Л.1–7).

Вероятно, переезд правительства республики в Кызылорду был не самым лучшим с

точки зрения инфраструктуры, однако оптимальным в смысле приближения к вновь присоединенным с 1920 года областям. К концу 1924 года ресурс столичного города для Оренбурга, по изложенным выше признакам, был практически исчерпан, если исходить из попрания законных прав национальной республики. Примерно так рассуждал и Ататюрк при смене прежней столицы на Анкару (River Charles, 2020). Рассекреченные ныне архивные источники дают основания назвать и такую немаловажную мотивацию, как: желание казахской интеллигенции перенести будущую столицу южнее Оренбурга, ближе к территории, густо заселенной носителями этнических начал. Близость к Туркестану – прежней столице и некрополю казахских ханов, возможно, имела определенную роль. Также предполагалось завершить строительство Турксиба, с переносом столицы в Семиречье.

Следующий момент, который наименее освещен, но его следует принять как дополнительную причину оставления Оренбурга – город предполагалось сделать столицей Башкирской автономии. Была ли то взаимная договоренность между казахскими и башкирскими патриотами, предстоит изучать по мере пополнения источниковой базы, равно как и причины незавершенности этого замысла.

Руководство Казахской республики (председатель Госплана С. Садвокасов) осенью 1924 года открыто высказывало намерения обрести самостоятельность в вопросах хозяйствования, равно как и в желании обретения статуса равноправного субъекта. В те годы Госплан КазАССР принимал решения об открытии концессий с участием предпринимателей ряда европейских государств (Австрии, Норвегии и др.) и филиалов акционерных обществ. Установка на НЭП, свободу частного капитала вселяла надежды на диверсификацию производственного сектора национальной экономики.

Перенос столицы готовился системно: отрабатывались детали налогообложения и землеустройства. На уровне Госплана республики, его председателем С. Садвокасовым в 1923–1924 годах выносились на повестку дня проблемные вопросы управления промышленностью, сельским хозяйством, промыслами (ярмарки), др., актуализировавшие задачи национально-государственного строительства. Одним из главных вопросов был вопрос о внутреннем районировании (РГАЭ. Ф.4372. Оп.15. Д.303. Л.33). Актуальной оставалась задача территориального разграничения с соседними государственными образованиями (РФ, среднеазиатские республики) (ГАРФ. Ф.4372. Оп.15. Д.1. Л.2). Неопределенность на тот период принципов взаиморасчетов с Центром, низкий процент отчислений от доходов добычи рыбы (на Каспии и Урале), соли и др., в пользу Казахстана, вызывала дискуссии.

Обобщая итоги «оренбургского» этапа, важно переосмыслить его с точки зрения идентичности и этничности. В этом уникальность этапа: 1920–1924 годы — относительная самостоятельность, вера в самоопределение, инициативность. Осознание объективных трудностей управления огромной территорией из столицы, заведомо дистанцированной от регионов, выводит на признание заслуг тех патриотов, которые прилагали свои знания и навыки к созиданию национальной модели управления. (Муканова, 2022: 36–46) Многое удалось осуществить: принятие государствообразующих актов, мониторинг состояния на местах, относительно успешно справиться с вызовами (голод 1921–1922 гг., репатриация бежавших в Сибирь казахов и кыргызов вследствие восстания 1916 года и гражданской войны). В Оренбурге на имевшейся полиграфической базе (Казиздат, Караван-сарай) бесперебойно выходили периодические издания на родном языке, в том числе молодежные газеты, функционировал при наркомпросе Академический центр (Акцентр), иницирован был Кириздат (Казахское издательство) и выпускались первые учебники. Были произведены наборы курсантов на рабфак, в совпартшколы, т.д. Просветительская работа велась среди разновозрастного контингента, были заложены основы архивного и музейного дела. Разножанровые виды социально-культурной работы велись под патронатом оренбургского казахского правительства и

общественных организаций. Правительству республики приходилось одновременно регулировать вопросы организационного характера на юго-западе (Адуезд), северо-западе (Кустанай) и северо-востоке (Акмолинская и Семипалатинская области) Казахстана, что было не просто ввиду дефицита опытных работников. Так, по «комиссии в Сибирь» потребовалось отзывать одних (Адилев, Сейфуллин) и вместо них направлять других (Алибеков, Садвокасов), а из Ташкента «отозвать из распоряжения Представительства Адилева и Болганбаева» (см. протокол № 38 от 18 июня 1921 года) (ГАРФ. Ф.1318. Оп.11. Д.41. Л.122). В июле 1921 года вышло распоряжение «отозвать из Семипалатинска Садвокасова, заменив его на Мустамбаева» (ГАРФ. Ф.1318. Оп.11. Д. 41. Л.141–141 об.).

Делимитация границ Казкрая натолкнулась на ряд проблемных вопросов. Приходилось отстаивать принадлежность даже отдельных округов, в связи с чем Ахмет Байтурсынов и Мухамеджан Сералин (в 1911–1913 гг. редактор-издатель первого национального журнала «Айқап», в 1921 — сотрудник оренбургской газеты «Ушкын») составили записку на имя руководителя советского правительства, в которой всесторонне доказали необходимость включения в КазАССР Кустанайского округа. Энергично проявил себя в щепетильном вопросе С. Садвокасов, назначенный в Кустанай уполномоченным от КазЦИКа. За яростное отстаивание территориальной целостности государства, Смагул получил строгий выговор по партийной линии, а выехавший вместе с ним в Кустанай Мухтар Мурзин исключен из партии. Тем не менее, Кустанайский округ остался в составе Казахстана. Примерно так же остро стоял в те годы вопрос об Уральске, Троицке, Петропавловске и Омске.

Если взглянуть на инциденты 1921 года с высоты правового поля, то очевидно, что в вопросах реорганизации Семипалатинского ревкома и Кустанайского Губкома, то представляется очевидным, что тема правовой обеспеченности фонда стратегических земель казахского государства стояла на повестке дня. Миссии уполномоченных, исполнявших роль дипломатов, происходили в трудное время; голод, охвативший Акмолинскую, Семипалатинскую области и южные районы республики. О голоде на юге докладывал Алманов, полпред при ТурЦИКе, в августе 1921 года (ГАРФ. Ф.1318. Оп.11. Д.41. Л.162–163).

Параллельно с делимитацией границ Казкрая велась интенсивная работа по внутреннему районированию. В фондах Российского государственного архива экономики (РГАЭ, Москва) отложились протоколы совещаний Госплана СССР за октябрь–ноябрь 1923 года (РГАЭ. Ф. 4372. Оп.15. Д. 306. Л. 70). Во время совещаний по вопросам районирования в Казахстане, по рекомендации Госплана Казкрая, был заслушан в качестве приглашенного эксперта А. Букейханов, хорошо знавший специфику почв, хозяйства казахов, гидроресурсы. Его участие оказало позитивное влияние на принятие аутентичных решений. Ведь на повестку дня выносились стратегические вопросы, такие как: «Основные задачи гидрологических исследований на территории Киргеспублики», задачи прикладной геологии на пятилетку, в частности планы разработки нефтяных месторождений в Гурьевском, Темирском и Эмбинском районах Казахстана (РГАЭ. Ф.4372. Оп.15. Д.306. Л.71). Ряд вопросов касался территориальных спорных участков, которые были урегулированы благодаря его компетенции и мудрости.

На совещаниях секции районирования Киргосплана в октябре–декабре 1923 года были заслушаны доклады зам. председателя Госплана КазАССР Смагула Садвокасова по вопросам национального районирования, где требовались знания демографии и специфики хозяйствования казахов (РГАЭ. Ф.4372. Оп.15. Д.303. Л.33). Ситуация по урегулированию территориальных споров между казахов-адаевцев с йомудами (туркменами) в 1923 году составляет яркую страницу казахской «народной» дипломатии.

Заклучение

Архитектура государственности Казахстана столетием ранее выстраивалась не просто,

в силу объективных и субъективных причин. Неоднократный перенос главного города государства в течение десятилетия, с 1920 по 1929 годы, свидетельствует о довольно сложных взаимоотношениях Центра и национальной автономии. Есть версия, что практика переноса столицы Мустафой Ататюрком в 1923 году также могла послужить примером решительного избавления от колониального наследия. Прямой в своих речах, Смагул Садвокасов, еще в декабре 1921 года, выступая в Москве, произнес сакральную фразу о необходимости скорейшей смены столицы и исхода из Оренбурга. Его слова, подкрепленные фактами из отношений «колонизаторов», как он именовал неказахских руководителей Семипалатинска и Кустаная, — с местным казахским населением, смело вскрывали язвы имперского наследия, проявления шовинизма. В ноябре 1924 года Садвокасов стоял на той же позиции, веря в то, что обустройство столицы в казахской глубинке обеспечит автономный статус республики. Эта модель была ему близка как председателю Госплана республики, по роду деятельности Садвокасов владел информацией об экономическом развитии областей и налоговых отчислениях. В пределах изучаемого исторического этапа — новой истории мира, аналогичные ситуации имели место и на полуострове Индостан, и в Америке, и в Магрибе, что отражает определенные закономерности между экс-метрополией и экс-колониями, которые приходилось изживать руководителям национальных государств методами убеждения и подготовки национальных кадров. Эта тактика, в свою очередь, в рамках Союза вызвала острый встречный информационный поток обвинений в «национализме». Диспуты о национализме среди коммунистов является отдельной темой, требующей глубоких специальных исследований. Источники, среди которых определенное место занимают визуальные и медийные, хранят как атмосферу созидания, вызывавшую неодобрительные отзывы извне, так и прямые обвинения в «национализме». Позиционирование лидеров мнения в данном вопросе предстоит изучить глубже. Безусловно, правительство Н. Нурмакова в 1924–1925 годах, как отмечалось выше, не обладало разнообразием вариантов выбора столицы, тем не менее, приходилось действовать решительно. Вопросы продовольственной безопасности требовали быть особенно осмотрительными, что показал предыдущий этап массового голода 1920–1921 годов и его последствия. Как удалось выяснить из источников, с декабря 1924 по весну 1925 гг. на заседаниях Бюро Казкрайкома регулярно обсуждались детали передислокации наркоматов, в первую очередь заслушивались работники наркомюста и Киргосиздата как идеологической структуры. Процесс переезда правительства был безусловно громоздким, возведение новой столицы (Кызылорда) потребовало немалых финансовых затрат, но то был закономерный и оправданный шаг. В Оренбурге некоторое время продолжали функционировать ряд ведомств, их дислокация была отложена по объективным причинам и завершилась лишь в последующие годы. Так, стрелки часов истории стали отсчитывать время для новой казахской столицы. Строились новые планы, многим из которых, к сожалению, не суждено было сбыться.

ИСТОЧНИКИ

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан, Алматы.
 ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации, Москва.
 ОГАСПИ — Оренбургский государственный архив социально-политической истории.
 РГАЭ — Российский государственный архив экономики, Москва.
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан, Алматы.

SOURCES

APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.
 GARF — Central Archive of the Russian Federation.
 OSASPH — Orenburg State Archive of Social-Political History.
 RSAE — Russian State Archive of the Economy.
 CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

ЛИТЕРАТУРА

- Байжуманова, 2022 — Байжуманова З.Б., Муканова Г.К. Из истории Казахского Государственного Издательства // *Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия журналистики*. 2022. Том 63. № 1. С. 36–46.
- Додонов (ред.), 2021 — Журнал заседаний № 24. Типограф. Подлинник. Опул.: Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII / Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года. В 4-х т. Том I. Март – апрель 1917 года / Отв. ред. Б.Ф. Додонов. Москва: РОССПЭН, 2021. 448 с.
- История, 2017 — История Казахстана. Документы и материалы (1917–2012). / отв. исполн. К.Ш. Алимгазин; сост. М.Т. Жылгелдинов, Е.В. Чиликова, В.М. Чупров. Астана: ТОО Шаңырақ Медиа, 2017. 320 с.
- Кабульдинов, 2007 — Кабульдинов З.Е. История Астаны. Астана: Арман-ПВ, 2007. 200 с.
- McDowell, 2007 — McDowell Stephen. *Apostle of Liberty: The World-Changing Leadership of George Washington*. Nashville: Cumberland House Publishing, 2007. 324 p.
- Mukanova, 2014 — Mukanova G.K. The Kazakh expatriate community of the XX century through the prism of diplomacy // *Bylye gody*. 2014. No 31(10). Pp. 82–85.
- River, 2019 — *River Charles*. The Soviet Union: The History and Legacy of the USSR from World War I to the End of the Cold War. Independently published, 2019. 199 p.
- River, 2020 — *River, Charles*. Mustafa Kemal Atatürk and the Republic of Turkey: The History of the Ottoman Empire's Collapse and the Establishment of a New State. Charles River Editors, 2020. 234 p.
- Справочник, 1925 — *Справочник административного деления Союза ССР по данным на 1 октября 1925 года*. Вып. 2. Москва: Издательство НКВД, 1925. С. 34–35.
- Uyama, 2012 — Uyama, Tomohiko. The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. Uyama Tomohiko, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London: Routledge, 2012. 322 p. Pp. 271–287.
- Чиликова, 1995 — Чиликова Е. Оренбург – Кзыл-Орда – Алматы – ... // *Мысль*. 1995. № 10. С. 85–91.
- Шокай, 2012 — Шокай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. Том 9.

REFERENCES

- Bajzhumanova et al., 2022 — Bajzhumanova Z.B., Mukanova G.K. Iz istorii Kazahskogo Gosudarstvennogo Izdatel'stva [From the history of the Kazakh State Publishing House]. *Bulletin of the al-Farabi KazNU. Journalism Series*. 2022. Vol. 63. 1. Pp. 36–46. [in Rus.].
- Chilikova, 1995 — Chilikova E. Orenburg – Kzyl-Orda – Almaty – ... // *Mysl'*. 1995. 10. Pp. 85–91. [in Rus.].
- Dodonov (ed.), 2021 — Dodonov B.N. Arhiv noveishey istorii Rossii. Serya «Publikatsii». Vol. VII. Jurnalny zasedaniy Vremennogo pravitelstva: mart-oktyabr 1917 goda. [Logs of meetings of the Provisional Government: March-October 1917.] In 4 vol. Vol I. Moscow: ROSSPEN, 2021. 448 p. [in Rus.].
- Istoriya Kazahstana, 2017 — *Istoriya Kazahstana*. Dokumenty i materialy (1917–2012) [History of Kazakhstan. Documents and materials (1917–2012)]. K.Sh. Alimgazinov (resp. comp.), M.T. Zhylgeldinov (comp.), Ye.V. Chilikova (comp.), V.M. Chuprov (comp.). Astana: Astana: Shanyrak Media Ltd., 2017. 320 p. [in Rus.].
- Kabul'dinov, 2007 — *Kabul'dinov Z.E*. Istoriya Astany [History of Astana]. Astana: Arman-PV, 2007. 200 p. [in Rus.].
- McDowell, 2007 — McDowell S. *Apostle of Liberty: The World-Changing Leadership of George Washington*. Nashville: Cumberland House Publishing, 2007. 324 p.
- Mukanova, 2014 — Mukanova G.K. The Kazakh expatriate community of the XX century through the prism of diplomacy. *Bylye gody*. 2014. 31 (10). Pp. 82–85.
- River, 2019 — *River, Ch*. The Soviet Union: The History and Legacy of the USSR from World War I to the End of the Cold War. Independently published. Charles River Editors, 2019. 199 p.
- River, 2020 — *River, Ch*. Mustafa Kemal Atatürk and the Republic of Turkey: The History of the Ottoman Empire's Collapse and the Establishment of a New State. Charles River Editors, 2020. 234 p.
- Shokay, 2012 — *Shokay, M*. Shigarmalarinin tolík zhínagy: 12 vol. [Complete Works: in 12 volumes]. Almaty: Dayk-Press, 2012. Vol 9. [In Kaz.].
- Spravochnik, 1925 — *Spravochnik administrativnogo deleniya Soyuzs SSR po dannym na 1 oktyabrya 1925 goda*. [Directory of the administrative division of the USSR as of October 1, 1925] Iss. 2. Moscow: Izdatel'stvo NKVD, 1925. Pp. 34–35. [in Rus.].
- Uyama, 2012 — Uyama, T. The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals and Turkestan: The Kazakh National Movement and the Russian Imperial Legacy. T. Uyama, ed. *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London: Routledge, 2012. 322 p. Pp. 271–287. [in Eng.].

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 166–178, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

УДК/UDK 94(574)
 IRSTI 03.09
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_166-178

EVERYDAY LIFE HISTORY IN VIRGIN LANDS OF THE NORTH KAZAKHSTAN

Ainur Talasbekovna Shukeeva^{*1}, *Rosa Gafarovna Bukanova*², *Marat Zennatovich Utegenov*³

¹Ch. Valikhanov Kokshetau University (76, Abay Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
 Senior Lecturer at the History Kazakhstan and Rukhani Zhangyru Department
 <https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

^{*}Corresponding author

²Ufa Law Institute of MIA of RF (2, Muksinov Str., 450091 Ufa, Russian Federation)
 Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History and Theory of State and Law
 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Kokshetau University (76, Abay Str., 020000 Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the History Kazakhstan and Rukhani Zhangyru Department
 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov@inbox.ru

© Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z., 2023

Abstract. Introduction. The article characterizes the daily life of the population of the virgin regions of Northern Kazakhstan. Conclusions are drawn about the impact of demographic processes on the daily life of indigenous peoples. For the first time, on the basis of archival sources, a social portrait of the first virgin lands is determined. As part of the development of virgin lands as a historical event, a decisive role is assigned to man. The rise of virgin and fallow lands is still perceived today as one of the few heroic pages, when not only new lands were introduced into agricultural circulation and new state farms were created, but also a special group of the population was formed. It was an association of people with different lifestyles, levels of education, upbringing, culture and national character, formed in a relatively short historical period in a new place of residence. *Goals and objectives.* To analyze everyday life history in virgin lands of the North Kazakhstan. On the basis of sources, characterize the daily life of different nationalities in the virgin regions of the region. *Materials and methods.* For Northern Kazakhstan, virgin lands are a milestone in the history of the region, since after the start of the virgin lands as a kind of artificial community in a given territory is a necessary element of the restoration of objective history. The source base for the study was archival materials collected in the archives of the RK and published as part of various collections of documents. The first group consists of materials from the funds of the State Archive of the North Kazakhstan oblast (hereinafter referred to as GA SKO), relating to the designated period. The second group included published documents. These are Memoirs of N.S. Khrushchev. The methodological basis of the work was formed by such basic principles of scientific and historical knowledge as objectivity, historicism, consistency and concreteness, as well as the civilizational approach used in historical

research. *Results.* More than 89,000 families were resettled in collective farms and state farms of the republic in 1956–1960. *Conclusions.* All resettled from the regions of the USSR had an impact on the daily life of the inhabitants of northern Kazakhstan. The basis of the state policy in the implementation of the project of development of virgin and deposited land was primarily the need to solve the grain problem. Therefore, the satisfaction of the material and everyday component of everyday life of the primary-graders took place on a residual principle.

Keywords: everyday life, demographic processes, North Kazakhstan, virgin lands, social portrait, migration, regions

For citation: © Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. Everyday life history in virgin lands of the North Kazakhstan // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 166–178. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_166-178.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЫҢ ИГЕРУ АУДАНАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ

Айнур Таласбековна Шукеева^{1*}, Роза Гафаровна Буканова², Марат Заннатович Утегенов³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті (Абай көш., 76-үй. 020000. Көкшетау, Қазақстан Республикасы)

Қазақстан тарихы және Рухани жаңғыру кафедрасының аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Уфа заң институты, Уфа (Муксинов көш., 2-үй. 450091. Уфа, Ресей Федерациясы)

Тарих ғылымдарының докторы, Тарих және мемлекет және құқық теориясы кафедрасының профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті (76-үй, Абай көш., 020000 Көкшетау, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан тарихы және Рухани жаңғыру кафедрасының доценті

 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov@inbox.ru

© Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Солтүстік Қазақстанның тың игеру аудандарындағы тұрғындарға сипаттама беріліп, олардың күнделікті өмірі сипатталады. Демографиялық үдерістердің жергілікті халықтың күнделікті өміріне ықпалы туралы пайымдамалар жасалды. Архив деректері негізінде алғашқы тың игерудің әлеуметтік портреті айқындалды. Тарихи оқиға ретінде тың игеру аясында айқындаушы роль адам болып табылады. Тың және тыңайған жерлерді игеру ауыл шаруашылығына жаңа жерлер қосылып, жаңа совхоздар құрылумен қатар тұрғындардың ерекше топтары да құрылғанын көрсетті. Бұл қысқа бір тарихи кезеңде жаңа мекен-жайда қалыптасқан өмір салты, білім деңгейі, тәрбиесі, мәдениеті және ұлттық болмысы әр түрлі адамдардың бірлестігі болды. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері.* Солтүстік Қазақстанның тың игеру аудандарындағы күнделікті өмірді көрсету. Деректер негізінде аймақтың тың игеру аудандарындағы түрлі ұлттардың күнделікті өміріне сипаттама жасау. Мақаланың деректік негізіне ҚР архив қорлары мен жарияланған түрлі құжаттар жинағы алынды. Бірінші тобына осы кезеңге қатысты Солтүстік Қазақстан облысының Мемлекеттік архиві (СҚО МА) материалдары. Екінші тобына жарияланған материалдар алынды. Ол Н.С. Хрущевтың мемуарлары. *Материалдар мен әдістер.* Солтүстік Қазақстан үшін тың игеру

аймақтың тарихындағы ерекше кезең, өйткені тың игеру науқанында аймақты іс жүзінде игеру басталды. Сондықтан қандай да бір жасанды қауымдастық ретінде алғашқы тың игерушілердің күнделікті өмірі объективті өмірді көрсетудегі қажетті элемент болып табылады. Жұмыстың методологиялық негізіне объективтілік, тарихилық, жүйелілік, нақтылық сияқты ғылыми-тарихи танымның негізгі принциптері, сонымен қатар өркениетті тұрғыдан тарихи зерттеулерге сипаттама жасау тәсілі алынды. *Нәтижелері.* 1956–1960 жж. республиканың колхоздары мен совхоздарына 89 мыңнан аса отбасы орналастырылды. КСРО аудандарынан көшекендер солтүстік Қазақстан тұрғындарының күнделікті өміріне ықпалы болды. *Қорытынды.* Тың және тыңайған жерлерді игеру бойынша мемлекеттік саясатты жүзеге асыру негізінде астық мәселесін шешу қажеттігі жатты. Сондықтан алғашқы тың игерушілердің материалдық-тұрмыстық қажеттілігін қанағаттандыру қалдық принципі бойынша жүрді.

Түйін сөздер: күнделікті өмір, демографиялық үдерістер, Солтүстік Қазақстан, тың игерген жерлер, әлеуметтік портрет, көш-қон, аймақтар

Дәйексөз үшін: Шукенова А.Т., Буканова Р.Г., Утегенова М.З. Солтүстік қазақстанның тың игеру аудандарының күнделікті өмір тарихы // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 166–178. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_166-178.

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В ЦЕЛИННЫХ РАЙОНАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Айнур Таласбековна Шукеева^{1}, Роза Гафаровна Буканова², Марат Заннатович Утегенов³*

¹Кокшетауский университет им. Ч. Валиханова (ул. Абая, д.76. 020000. Кокшетау. Республика Казахстан)

Ст.преподаватель кафедры Истории Казахстана и Рухани жанғыру.

 <https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>. E-mail: ainur_shukeeva@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Уфимский юридический институт МВД РФ (ул. Муксинова, д. 2. 450091. Уфа Российская Федерация)

Доктор исторических наук, профессор кафедры Истории и теории государства и права

 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666>. E-mail: brg777.50@mail.ru

³Кокшетауский университет им. Ч.Ч. Валиханова (ул. Абая, д.76. 020000. Кокшетау. Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории Казахстана и Рухани жанғыру

 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>. E-mail: utegenov@inbox.ru

© Шукенова А.Т., Буканова Р.Г., Утегенова М.З., 2023

Аннотация. *Введение.* В статье характеризуется повседневная жизнь населения целинных районов Северного Казахстана. Сделаны выводы о влиянии демографических процессов на повседневную жизнь коренного населения. Впервые на основе архивных источников определяется социальный портрет первой целины. В рамках освоения целины как исторического события определяющая роль отводится человеку. Подъем целинных и залежных земель и сегодня воспринимается как одна из немногих героических страниц, когда вводились в сельскохозяйственный оборот не только новые земли и создавались новые совхозы, но и образовалась особая группа населения. Это было объединение людей разного образа жизни, уровня образования, воспитания, культуры и национального характера, сформировавшееся в относительно короткий исторический период на новом месте жительства. *Цели и задачи.* Показать повседневную жизнь в целинных районах Северного Казахстана. На основе

источников охарактеризовать повседневную жизнь разных национальностей в целинных районах региона. Источниковой базой исследования послужили архивные материалы, собранные в фондах архива РК и опубликованные в составе различных сборников документов. Первую группу составляют материалы фондов Государственного Архива Северо-Казахстанской области (далее ГА СКО), касающиеся обозначенного периода. Во вторую группу вошли опубликованные документы. Это Мемуары Н.С. Хрущева. *Материалы и методы*. Для Северного Казахстана целина — рубежный момент в истории области, поскольку после начала целинной кампании произошло фактическое освоение всего региона. Поэтому воссоздание повседневных аспектов жизни первоцелинников как некоего искусственного сообщества на данной территории есть необходимый элемент восстановления объективной истории. Методологическую основу работы составили такие основные принципы научно-исторического познания, как объективность, историзм, системность и конкретность, а также применяемый в исторических исследованиях цивилизационный подход. *Результаты*. В 1956–1960 годах в колхозы и совхозы республики было расселено более 89 тысяч семей. Все переселившиеся из районов СССР оказали влияние на повседневную жизнь жителей северного Казахстана. *Выводы*. В основе государственной политики при реализации проекта освоения целинных и залежных земель, прежде всего, лежала необходимость решения зерновой проблемы. Поэтому удовлетворение материально-бытовой составляющей повседневной жизни первоцелинников происходило по остаточному принципу.

Ключевые слова: повседневная жизнь, демографические процессы, Северный Казахстан, целинные земли, социальный портрет, миграция, регионы

Для цитирования Шукенова А.Т., Буканова Р.Г., Утегенова М.З. История повседневной жизни в целинных районах Северного Казахстана // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 166–178. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_166-178.

Introduction

The demographic features of the changes in virgin territories are directly related to state transformations that began in 1954 and are known in history as the development of virgin lands. The goal set by the party and the government to develop virgin and fallow lands was actively realized by attracting representatives from various sectors of the population from all over the country. Significant migration processes have occurred, which undoubtedly affected the demographic, socio-economic, domestic and cultural environment in the virgin lands.

A serious change in the political and economic life of this region became possible only in 1954, when N.S. Khrushchev began his first major adventure in the country's agriculture — the development of virgin and fallow lands. The purpose of this campaign was both the justified need to increase grain production in the country, and an attempt to demonstrate the capabilities of the USSR in competition with the European advanced powers, including in agriculture.

In his memoirs N.S. Khrushchev wrote that he immediately faced the question of the preliminary necessity of creating infrastructure, but this was prevented by the high demand for grain production in the country (Memuary Khrushcheva, 1994).

To get out of this situation, N.S. Khrushchev initiated the parallel creation of virgin infrastructure and plowing of land. All this became the basis for solving everyday issues of the life of new settlers on the residual principle.

This article is an attempt to analyze everyday life of the inhabitants of the northern region of Kazakhstan during the development of virgin and fallow lands and the demographic history of the region.

The twentieth year between the censuses of population 1939 and 1959 was marked by great changes in the life of the Soviet Union, which had effect, in particular, on the development of

demographic processes in general, on the location of individual nationalities and ethnic groups, changes in the number and national structure of the population of individual areas and republics of the Soviet Union, especially Kazakhstan.

Materials and Methods

The development of the concept of «sources on the history of everyday life», the development of methods and approaches, analysis of such texts is not studied, but a relevant research task. The methodological basis of the research was formed by the principles of historicism, objectivity and a systematic approach, which made it possible to combine various methods of analysis and synthesis.

The theoretical, methodological basis of research in any sector of knowledge is the appropriate scientific outlook and adequate to it principles and methods of scientific cognition.

The systematic approach to the study of historical processes is to consider objects of cognition as holistic aggregates, the properties of which are not reduced and expressed through the properties of their elements; to account for significant interactions between components among themselves and the external environment. In explaining the dynamics of the development of objects cognition as a result of their self-movement and self-organization. The systemic paradigm is designed to overcome the one-sidedness and limitations of the class approach to the study of social phenomena. On the basis of systemic representations, analysis and synthesis, comparison and analogy, logical and historical methods, generalization and abstraction, induction and deduction, modeling and other methods of scientific cognition are further developed.

In the article also used historical-comparative, system-analytical and statistical methods, which ensured the solution of the problems.

Discussion

The source base of this study was the archival documents of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, the results of the 1959 All-Union Census. The complexity of working with statistics is often characterized by the lack of statistics in the district, due to the lack of methodology of such developments in the 1950s–1960s. Large censuses are often compared.

The main volume of materials on the history of everyday life in the North Kazakhstan region during the years of virgin lands campaign was found in the regional archives of the Akmola region. This archive has the richest information on housing and cultural devices.

In our view, these documents are still under-represented by researchers, which should be seen as a disadvantage.

Almost the first who raised a question and investigated the impact of the development of virgin and fallow lands on the ethno-demographic situation in Kazakhstan were S.B. Baishev and Dakhschleiger (Baishev et al., 1979).

For ideological reasons, they do not analyze the negative consequences of the campaign, and the changes in ethnic structure of the republic's population were given in favor of Slavic ethnic groups. Similarly, in the work of M. Suzhikov and G. Demakova the migration processes were interpreted as a way of rapprochement between nationalities in the republic (Suzhikov et al., 1979).

From the second half of the 1980s to the period of Kazakhstan's acquisition of sovereignty, a critical rethinking of decades of dogma and stereotypes begins and a new stage in the development of Kazakhstan's historical science starts. At that time, the book “National Processes in the USSR: In Search of New Approaches” was published, which presented analytical reviews, reflections of specialists on the state of inter-ethnic relations, expert assessments of contradictions and trends in the development of modern national processes in the USSR (Bromley, 1988). Some aspects of the problems of inter-ethnic relations were highlighted in the works of M.K. Kozybayev, Zh.B. Abylkhozhin, M.K. Tatimov (Kozybayev et al., 1989) and D.K. Kshibekov (Kshibekov, 1988).

In Soviet times, scholars paid considerable attention to migration issues, its influence on inter-ethnic relations. However, due to the well-known ideological taboo, such important aspects of migration processes in Kazakhstan as the deportation of peoples remained outside the field of research in all the works.

The second block includes modern Kazakhstan historiography. The democratization of society has allowed the research practice to take an increasing approach to the interpretation of the problems of the history and culture of the nationalities of the republic.

Demographic processes in Kazakhstan and related changes in the national composition are reflected in the studies of Zh.B. Abylkhozhin, M.K. Kozybayev, K.S. Aldazhumanov (Abylkhozhin et al., 1992). The socio-demographic aspects of the problem under study are presented in the monograph of M.Kh. Asylbekov, A. Galiyev (Asylbekov et al., 1991). For the first time and regionally, various aspects of Kazakhstan's socio-demographic development are being considered.

The theme of the virgin lands history was touched upon by Zh. Abylkhozhin (Abylkhozhin, 2000) and K.S. Karazhan, who covered some "white spots" on the topic (Karazhan, 2004).

Results

After the removal of N.S. Khrushchev from the political arena, in the historical and party studies there were made attempts to get rid of these shortcomings. But even then, some factors began to effect, which particularly negatively affected the development of historical science in the 1970s and in the first half of the 1980s. After the enthusiastic works of the 1950s and early 1960s, the period of 1953–1964 almost fell out of the sphere of attention of domestic researchers, which was due to the policy of silencing the personality of N.S. Khrushchev, and it lasted up to the mid-1980s. As a result, a number of complex problems, and, first of all, the characterization of the period as a whole, were essentially out of the sight of historians. This applies to the study of such issues as the functioning of the political system, intra-party struggle, and decision-making mechanisms. One of the reasons for the lack of analysis of many problems related to Khrushchev's period of activity was the prevailing opinion since the mid-1960s that all the necessary assessments have already been given by the October (1964) plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. Scholars were required not to focus on mistakes and shortcomings made at different times.

The actual silence of N.S. Khrushchev's activities gave way to rampant apologetics, against which the attempts to look at the years of his rule and evaluate them somehow otherwise were heard by few people. Only recently, some attempts to take a more balanced look at the Soviet history of the 1950s and 1960s have begun to emerge, although there is now a wealth of political speculation regarding to our recent past in the academic literature, especially in the media.

The modern stage of the development of historical science is characterized by the rejection of many stereotypes. It is necessary to pay tribute to scholars who turned to methodological problems, assessed the importance of historical science for modernity, stressed the responsibility for reliable "non-partisan" coverage of history.

The work of the review plan was timed to round dates. Thus, economic and agricultural articles on the feat of the Soviet people in the development of the virgin lands came out to the 40th anniversary of development. The problems of the material and domestic component of the life of "tselinniki" in them are affected selectively. Some authors (Lysenko, 1994), A.I. Tyutyunnikov, A.N. Kashtanov (Tyutyunnikov et al., 1994) consider the problems of building infrastructure on a ground in terms of its relationship with the economic efficiency of the "tselinniki" state farms. They come to the conclusion, that the untimely material support of newcomers gave rise to difficulties in the organization of mass bread harvests.

The problems of the way of life and public consciousness of the "thaw" era in Soviet historiography were considered rather narrowly. The work of the first period is characterized by the

principle of socialist realism. The range of studies on the study of the Soviet way of life is quite wide, not from the point of view of reality, but in terms of the given ideal (Arnoldov, 1984). The basic moral and behavioral characteristics of the Soviet man in relation to family, work and collective are defined. But there is almost no analysis of the actual situation in the country within the specified norms, except for the work of R.V. Ryvkina (Ryvkin, 1979). Her study is a kind of manual for the study of everyday-life relationships among the rural population. In particular, the author speaks about a special kind of society of the rural collective, which is characterized by a slower lifestyle, lack of anonymity, the authority of the family and the head of the family.

The rich factual material allowed E.J. Zubkova to assess the public mood of the Soviet population of the thaw era as a reaction to the ongoing reforms (Zubkova, 1993). It is one of the few to explore the public consciousness of people of the era of the 1990s in the 1990s. However, analyzing the general political mood of the Soviet people, E.J. Zubkova gives an assessment of the moods of the entire population of the country, not dividing it by lifestyle and level of education.

Aksyutin Yu.V. analyzes the problems of wages, pricing and the impact of the economic policy of the state on the daily life of people, housing problem, domestic services, compares the situation of workers and employees of cities and collective farmers (Aksyutin, 2004). Unfortunately, he gives a broad analysis of the relationship between power and society at the union level.

In more detail, the problem of public consciousness, moods of the population, social memory is developed in the study of I.E. Koznova, which analyzes the perception of peasants (selected a specific category of population) of the history of the 20th century at the universal and retrospective levels (Koznova, 2000). Using letters and memoirs sent to the Peasant Newspaper, materials of ethnographic expeditions, his personal conversations, and the researcher characterizes the attitude of the peasantry to numerous historical events at the historical and philosophical level. The study argues a special form of perception of peasantry, a system «before - now» when reality is constructed through the prism of comparison of the past and the present. In this comparison, according to the author, the unusualness of peasant daily life is determined, where the appearance and approval of former and new traditions occurs without reproducing exact dates, but on the basis of perception of special «archaic» ideas about time.

Along with the emergence of new monographs, analyzing the public mood in the period under study by us, of particular interest is the sociological analysis of opinion polls by A.B. Grushin and F. Shereghi about the attitude of the population to the family, to their generation, about the world of values of the turn of the 1950s–1960s. F. Sheregi (Sheregi, 2002) gave an analysis of the spiritual sphere of society through the eyes of a sociologist. Analyzing the problem of the attitude of young people to the family and family legislation, determining the range of interests of Soviet youth at the turn of the 1950–1960s, according to opinion polls, A.B. Grushin concluded that young people for the most part had a broad outlook and level of intellectual and cultural development (Grushin, 2001). Knowledge of the cultural heritage of the country was a natural phenomenon for the Soviet man.

At the regional level, the problems of the material and cultural provision of healers, their lifestyle and leisure, as well as family characteristics are largely determined by the same criteria as at the national level.

Thus, historiographic analysis has shown that at both the national and regional levels at the first and second historiography stages, the general tendentious presentation of the characteristics of the problems of the everyday component of the life of healers remains. Most of these issues are dealt with along the way with other subjects or are dealt with selectively.

Everyday life history in virgin lands of the North Kazakhstan

In the 1950s, when the development of virgin and deposited lands, the totalitarian system introduced a large group of people to implement another major project. In Tselinograd, Kokshetau, Pavlodar, North Kazakhstan, Kostanai regions thousands of hectares of pastures have been cut off for crops.

Kazakh villages were also scattered like in the past. At that time, western researchers assessed that the action on the development of the land is a measure that threatens the existence of the Kazakh ethnos, a continuation of the tsarist policy of colonialism. In the republic, there were also figures who were insured against the inefficiency of the development of new lands. When the question of the lands development in Kazakhstan was raised, the first secretary of Kazakhstan since July, 1946 Zh. Shayakhmetov, due to the fact that the fertile layer in the soil does not exceed 2.5 cm, the wind erosion of the land, said: «We will lose our land». Khrushchev said, adding that he opposed the idea of the development of new lands, for which he was removed from his post in 1954. On the ground, there were leaders who opposed the measure. For example, forestry worker Ertay Nakipov has publicly condemned the leadership of the SOC and the Soviet government for the policy of land development — no difference from the colonial policy of the tsarist order.

The number of people of Kazakhstan for this period has increased significantly in comparison with the whole of its history, as well as compared to other republics of the USSR. The total number of people living in the republic was 2.4 times the number of people living in the country between 1939 and 1959, when the number of people living in the city increased by 2.4 times.

In connection with the increase in the use of virgin lands in Kazakhstan, the largest contingent shall be attracted to the working population in the country, as a result of the increase in the number of rural population swelling by 30%. With the current main target plots, the population in the northern regions of Kazakhstan has been increased and the next year the subscale of migration in the country is not invisible. The average rate of the population in 1950s–1980s was 46%, urban – 5.7 and rural – 2.8% (Rhys, 1991). Such an increase in the population in the country was not only at the end of the mass mechanical launch, but as a result of the increase in the memory of the population.

5,156 families moved from Belarus to the areas of the virgin lands of Kazakhstan on April 20, 1960, of which 1,265 families moved to the Tselinograd region, 1199 to Karaganda, 1235 to Kokchetavav, 299 to East Kazakhstan, 311 to North Kazakhstan, 311 to Kustanai and 123 to West Kazakhstan (Sugirbayeva, 2000).

In 1959–1960, about 300 people moved from the districts of the Omsk region to the Kokchetau region, which included many agricultural specialists. In 1954, there was a certain influx of Poles to Kazakhstan from other regions of the USSR, mainly from Belarus. This took place within the framework of thousands of migrations under the all-union program of development of virgin lands. And the Poles played a prominent role in the development of the virgin lands. Under Soviet-Polish agreement of 1957 a rather significant number of returnees arrived in Poland. For example, the echelon of 10 passenger cars and 2 freight cars with citizens, numbering 437 people was sent from Karaganda to Poland. In 1954–1959, a strong flow of migrants was sent to Northern Kazakhstan, where the total population of Kokchetau region grew by 49%, Kustanai – by 91%, Pavlodarskaya – by 105%, North Kazakhstan — by 26%, Akmolinskaya – by 97% (Suzhikov, 1991: 121).

Russians in Northern Kazakhstan increased by 81.0 %, Kazakhs – by 26.5%. Kazakhs increased by 474,000 people in the country, new land in the region decreased by 10,496 people, and in 1939 – 97.9% of the number. Of these, the number of Kazakhs in the North Kazakhstan region decreased by 47,000, and in 1959 the number was only 55.9% of 1939. Although Ukrainians decreased in the North Kazakhstan (31.6 thousand) and Akmolinskaya (5,000) regions, their number increased in the Kostanai (by 46.3 thousand, 144.5%) and Kokshetau (by 11,000, 121.8%) regions. In the northern regions, the number of Germans increased by 8–9 times (Asylbekov et al., 2005: 58).

Because of these changes, the population in the region increased by 70.7% (Kusherbayev K.E., 1996: 30). The Kazakh people showed a sense of friendship and full understanding, finding themselves in the mighty flow of the universal movement for the development of virgin and stale lands in Kazakhstan, which violated the traditional, habitual way of life. Significantly, by 34.1%, the number of Ukrainians decreased, but the number of Uzbeks became noticeably more – by 12.5%. The share of

Kazakhs in population growth was 66 % – the only indicator in the country, when the population was mainly replenished due to natural growth (Kakenova, 2004: 40).

In 1954, there was a certain influx of Poles to Kazakhstan from other regions of the USSR, mainly from Belarus. The then migration of Poles to Kazakhstan is all the more interesting because it took place in parallel with the «second repatriation» initiated by the corresponding Soviet-Polish agreement of 1957. Under this agreement, a rather significant number of returnees arrived in Poland «because of Khrushch». For example, the echelon of 10-passenger and 2 freight cars with citizens, numbering 437 people, including 50 children under 16 years was sent from Karaganda to Poland (Yesimova, 2014: 100).

Population of Kazakhstan and Northern Kazakhstan for 1939–1959

Table 1. Dynamics of the ethnic composition of the population of Kazakhstan and Northern Kazakhstan for 1939–1959 (thousands)

	1939		1959		Increase for 1939 – 1959		
	Number	%%	Number	%%	в удельном весе	In numbers	%%
1	2	3	4	5	6	7	8
Total	6151	100	9295	100	0,0	3144	151,1
Among the							
Kazakhs	2327	37,8	2787	29,8	–7,9	460	119,7
Russians	2458	40,2	3972	42,7	+2,5	1514	161,6
Ukrainians	658	10,6	761	8,2	–2,4	103	115,6
Belarusians	31	0,5	107	1,2	+0,7	76	345,1 (in 3,5 times)
Germans	92,5	1,5	659	7,1	+5,6	566,5	712,4 (in 7 times)
Other	584,5	9,4	1009	10,8	+1,4	424,5	172,6

1	2	3	4	5	6	7	8
Northern Kazakhstan:	1619	100	2764	100	0,0	1145	170,7
Kazakhs	446	27,5	564	20,4	–7,1	118	126,5
Russians	690	42,6	1248	45,2	+2,6	558	181
Ukrainians	305	18,9	398	14,4	–4,5	93	130
Belarusians	8	0,5	65	2,3	+1,8	57	812,5
Germans	–	–	–	–	–	–	–
Other	170	10,5	489	17,7	+7,2	319	287

The northern economic region was a clear confirmation of the negative impact of mechanical growth on the complication of the demographic situation in the country, primarily due to the development of virgin lands. It was in northern Kazakhstan in 1954–1959 that a powerful flow of migrants was sent, where the total population of Kokchetau region grew by 49 %, Kustanai – by 91 %, North Kazakhstan – by 26 %, Akmolinskaya – by 97 %. The rural population of Kokchetau region increased by 32 %, Kustanai – by 62 %, North Kazakhstan – by 11 %, Akmolinskaya – by 32 % (Bromley, 1988: 129).

Russians in Northern Kazakhstan increased by 81.0 %, Kazakhs – by 26.5 %. The number of Ukrainians increased significantly – by 30.3 %. However, the trend of growth due to migrations is especially evident in the example of the Belarusian people - the number of Belarusians has become 8.1 times. As a result of these changes, the population in the region increased by 70.7 % (Nekrich, 1978: 18).

Important indicators, in our opinion, are the characteristics of the national composition of the population, as often at the everyday level nationality determines behavior, priorities of interests, choice of circle of friends and acquaintances, family and religious traditions.

Akmolinsk region

We cite archival sources from the archive of the Akmolinsk region on the issue of resettlement: «The head of the resettlement department of the Kokchetava region, comrade Motovilov S.S. From the head of the echelon No 424 comrade Petrov Anton Andreyevich.

On March 24 train number 424 with immigrants following to the Kokchetau region from the Brest region of the BSSR stood at the Akmolinsk station. At the time when I filled out documents for migrants with the data that I had in the Molotovsk district of the Akmola region, in the resettlement department in the city of Akmolinsk, the head of the resettlement department, Comrade Simbinov, came to the train at station Akmolinsk and conducted agitation among the settlers who wished to go to the Kokchetau region, and at the same time he promised them better living conditions in the Akmola region and at the same time informed them of poor living conditions on collective farms in the Kokchetau region. Then, having come to the head of the Akmolinsk station, Comrade Sembinov gave a written request to unhook four wagons with immigrants heading to collective farms of the Kokchetav region and submit them for unloading, although in these wagons no one wanted (with the exception of two families) to remain in the Akmola region. The train passengers found out about the intention of Comrade Sembinov on the unhitching of four cars and insisted on going to Kokchetav. After that, the head of the station canceled his order to unhook these cars and these cars were put on the train for further transportation to the Kokchetau region.

In 15–20 minutes before the train departs, the representatives of the Akmola district, along with representatives of the Ilyich collective farm of the same region, loaded five families of only 15 people from the train to the station tracks of Akmolinsk station without complying with the safety rules provided for by railway laws.

All these operations were supervised by Comrade Sembinov, who gave an application for unhitching of the four wagons. An application with the resolution of the head of the Akmolinsk station is attached with this letter (SANKR. F.1470. L.1. C.9. P.190).

Decree

Council of Ministers No. 800 of November 11, 1954

On rendering assistance in the economic structure to the families of workers and employees moving from cities, workers' settlements and regional centers to collective farms

The Council of Ministers of the USSR by Decree No 1894 of September 8, 1954, «On Assisting the Families of Workers and Employees Relocating from Cities, Workers' Settlements and Regional Centers to Collective Farms» with economic management:

It extended to the families of workers and office workers moving in 1954–1955 (starting on January 1, 1954) from cities of workers' villages and district centers in the region, territory, autonomous republic without regional division, to work and permanent residence in multi-land collective farms in need of replenishment of labor, benefits and advantages provided for by Decree of the Council of Ministers of the USSR of February 19, 1953, No 517, with the exception of the provision of free travel and transportation of property and the provision of a lump-sum cash allowance.

It has been established that a loan from Selkhozbank to families of workers and employees resettling within the oblasts of the Kazakh SSR is granted:

a) for the construction of houses with outbuildings in the amount of up to 10 thousand rubles per family, with repayment of the loan received within 10 years, starting from the third year after the transfer of the buildings to the settler, with the assignment of 35 % of this loan from the state budget;

b) for the purchase of cows or other cattle in the amount of up to 1.5 thousand rubles per family, with repayment of the loan received within three years, starting from the third year after the buying of cattle.

It was established that the families of workers and employees moving from cities, workers' settlements and district centers in 1954–1955 within the Karaganda, Kustanai, North Kazakhstan, Kokchetav, Akmola, Aktobe, Pavlodar and West Kazakhstan regions to collective farms of virgin lands and fallow lands, except for Selkhozbank loans, a one-time cash allowance is provided in the amounts established by Decree of the Council of Ministers of the USSR of May 15, 1954, No 918 (SANKR. F.1470. L.1. C. 9. P.190).

The housing problem was relatively solved only by the mid – 1960s, when the average area per newcomer reached 5–6 meters at a rate of 6–7 meters per person. In the first 7 years of development, many tselina workers lived in unfinished houses or emergency homes in unsanitary conditions. The possibility of building their homes was not used insignificantly. The houses of tselina workers begin to be furnished with factory furniture, rather than homemade, as before. In everyday life, embroidery, knitting and wall panels are popular.

Plan

Construction of residential buildings for resettlement in a contract way
(State archive of the North-Kazakhstan region. F.1470. C.9. L.1. P.190)

№	Names Of Areas	Construction Plan for 1955	Contractor name
1	Airtavskii	200	Kokchetavskii Trust
2	Aryk-Balyksrii	140	Ruzaevskii Trust
3	Zerendinskii	150	Kokchetavskii Trust
4	Kellerovskii	100	Tainchinskii Trust
5	Kokchetavskii	160	Kokchetavskii Trust
6	Kzyltuskii	300	Kzyltuskii Trust
7	Krasnoarmeiskii	200	Tainchinskii Trust
8	Ruzaevskii	200	Ruzaevskii Trust
9	Chkalovskii	100	Leningradskii Trust
10	Shuchinskii	200	Stepniyak Trust
11	Enbekshelderski	200	Stepniyak Trust
Total:		1950	

Secretary of the executive committee of the regional council: – (U. Nurseitov)

Extract to the Council of Ministers' Decree of December 20, 1954. No 917

Plan

Construction of houses with outbuildings for migrants in the collective farms of the Kazakh USSR for 1955 (P.145)
(SANKR. F.1470. L.1. C.9. P.145)

Name Areas	Total homes with outbuildings	Among them			
		Contracted way		Collective farms in an economic way	
		Ministry of Mining, Agriculture			
		Quantity	amount of thousands of rubles	Quantity	amount of thousands of rubles
Kokchetavskaiya	4500	1950	19500	2550	25500

D. Syrtsov, Director of the KazSR Ministerial Council

In a memo to the chairman of the Kokchetau regional executive committee, Rokhmanyuk D.D. noted that 272 families arrived in the collective farms of Yenbekshikazakh district in 1955, of which more than 200 families are still living in apartments in collective farmhouses, such housing for the migrants caused them outrage (SANKR. F. 1470. L.1. C.9. P.133).

According to the data of the two censuses, the highest population density was shown by North Kazakhstan: (in 1939 – 8.2; 1959 – 11.1), East Kazakhstan (respectively: 4.5; 6.1) and South Kazakhstan (4.5; 6.1) regions. The Kazakhs in Kazakhstan according to the 1959 census numbered

2,787 thousand people (29.8 % of the total population) and became a minority on their ancestral land. The largest number of Kazakhs was concentrated in the South Kazakhstan region – 406 195, then in the Almaty region – 304,489, 287,803 in Guryevskaya, 235,873 in Kzylorda Oblast, 219,905 in Jambul Oblast, 194,912 in Karaganda. Fewer than 140,000 Kazakhs lived in other areas. These areas are located in the northern and eastern regions of Kazakhstan. The least Kazakhs lived in the North Kazakhstan region – 56,696 (SANKR. F.1470. C.9. L.1. P.190).

It is worth noting that the smallest number of Kazakhs settled in the cities of North Kazakhstan – 7929 and West Kazakhstan regions – 9962. And in the villages of these same areas they are much more: in the North Kazakhstan region – 48,767 (SANKR. F.1470. L.1. C.9. P.190). The results of the 1959 All-Union Census of the People's Republic of Kazakhstan (SANKR. 698, L. 21, 225. Pp. 406–496).

Conclusion

After studying the Northern Region of Kazakhstan during the period of development of virgin and deposited land, the authors came to the conclusion that the policy of the state in creating acceptable domestic and cultural conditions for newcomers who came to develop the virgin lands was carried out on a residual principle, which caused high turnover of personnel on the ground. In 1950–1960, resettlement flows from different places of the former Soviet Union, increasing the population of Kazakhstan, led to the emergence of a non-ethnic population.

The program of development of virgin lands has developed in detail the main issues (the number of land intended for development, the amount of equipment necessary for the campaign, etc.). At the same time, a number of logistical issues were referred directly to the field and depended directly on the initiative of the local leadership. On the one hand, the command and administrative system did not provide more or less powers to local authorities, on the other hand local managers did not always have the necessary resources at their disposal to solve the problem faced by young people in their daily lives on the ground. Ways to resolve the issues transferred to the local authorities by the center were not worked out in detail. Therefore, some problems at the local level were resolved by trial and error. The haste of the development of virgin and deposited lands led to the provision of material and living conditions on the residual principle, which was the reason for the considerable unsettled daily life of the tenants.

As a result, many of the household problems became virtually dead-end. Analysis of periodic printing, archival material and personal memories of tselina workers showed that the lack of normal transport links made it virtually inaccessible to purchase the necessary industrial and food products, full medical care, and household services. This situation remained characteristic until the end of the study period and was particularly acutely affected by the second half of the 1950s (M. Utegenov).

SOURCES

SANKR — State Archive of the North Kazakhstan Region.

REFERENCES

- Abylkhozhin et al., 1989 — *Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B.* Kazakhstansakaiya tragediya [Kazakhstan tragedy]. *Voprosy istorii*. No 7. Pp. 25–32. (In Rus.).
- Abylkhozhin, Kozybayev, Aldajumanov, 1992 — *Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Aldajumanov K.S.* Kollektivizatsiya v Kazakhstane. Tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan. The tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Ch.Ch.Valikhanov Institute of the History and Ethnology, 1992. 35 p. (In Rus.).
- Abylkhozhin, 2000 — *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki istorii Kazakhstana [Essays on the history of Kazakhstan]. Almaty: Gylym. 2000. 220 p. (In Rus.).
- Arnoldov (ed.), 1984 — *Arnoldov A.I.* Obraz zhizni v usloviyakh socializma. Teoretiko-metodologicheskoe issledovanie [Lifestyle under socialism. Theoretical and methodological research]. Collection of articles. Moscow: Nauka, 1984. 265 p. (In Rus.).
- Asylbekov, Galiyev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiyev A.* Socialno-demograficheskie prosessy v Kazakhstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty: Gylym, 1991. 190 p. (In Rus.).

- Asylbekov, Kudaibergenova, 2005 — *Asylbekov M.H., Kudaibergenova A.I.* Kazakhstan khalkynyn aleumettik jane ulttyk kuramyndagy ozgerister (1939–1959) [Changes in the social and national composition of the population of Kazakhstan (1939–1959)]. Almaty: Orkeniet, 2005. 160 p. (In Kaz.).
- Aksyutin, 2004 — *Aksyutin Yu.V.* Khrushchevskaiya ottepel i obshchestvennye nastroyeniya v SSSR v 1953–1964 [Khrushchev's "thaw" and public sentiment in the USSR in 1953–1964]. Moscow: ROSSPEN, 2004. 488 p. (In Rus.).
- Baishev, Dakhschleiger, 1979 — *Baishev S.B., Dakhschleiger G.F.* Socialno-ekonomicheskoe razvitiye celinnykh zemel v Kazakhstane [Socio-economic development of virgin lands in Kazakhstan]. Voprosy istorii, 1979. No 2. Pp. 8–14. (In Rus.).
- Bromley, 1988 — *Bromley Yu.V.* Natsionalnye process v SSSR: v poiskakh novykh podkhodov [National processes in the USSR: in search of new approaches]. Moscow: Nauka, 1988. 207 p. (In Rus.).
- Grushin, 2001 — *Grushin A.B.* Chetyre jizni Rossii v zerkale oprosov obestvennogo mneniia. Ocherki massovogo soznaniia rossiyan vremen Hrusheva, Brezhneva, Gorbacheva i Eltsina [Four lives of Russia in the mirror of public opinion polls. Essays on the mass consciousness of Russians in the times of Khrushchev, Brezhnev, Gorbachev and Yeltsin] in 4 books. Life is first. Khrushchev's era. Moscow: Progress-Traditsiya, 2001. 624 p. (In Rus.).
- Kakenova, 2004 — *Kakenova A.A.* Socialno-demograficheskie processy v Severnom Kazakhstane v 1926–1959 [Socio-demographic processes in North Kazakhstan in 1926–1959]. Candidate dissertation. Almaty, 2004. 142 p. (In Rus.).
- Karazhan, 2004 — *Karazhan K.S.* Kazakhstanda tyn zhane tynaigan zherlerdi igeru: natizheleri men saldary [Development of virgin and fallow lands in Kazakhstan: results and consequences]. Bekmakhanov readings. Materials of international scientific conference. Almaty, 2004. Pp. 13–18. (In Kaz.).
- Kshibekov, 2000 — *Kshibekov D.K.* Edinstvo sudeb [Unity of fate]. Almaty: Kazakhstan, 2000. 77 p. (In Rus.).
- Koznova, 2000 — *Koznova I.E.* XX vek v socialnoi pamiyati rossiskogo krestianstva [XX century in the social memory of the Russian peasantry]. Moscow: IFRAN, 2000. 207 p. (In Rus.).
- Kusherbayev, 1996 — *Kusherbayev K.E.* Etnopolitika Kazakhstana: sostoianie i perspektivy [Ethnopolitics of Kazakhstan: state and prospects]. Almaty: Institut Razvitiya Kazakhstana, 1996. 227 p. (In Rus.).
- Lysenko, 1994 — *Lysenko E.G.* Socialno-ekonomicheskie aspekty osvoenie celinnykh zemel Rossii [Socio-economic aspects of the development of virgin lands in Russia]. Bulletin of the Russian Academy of Agricultural Sciences, 1994. No 2. Pp. 11–14. (In Rus.).
- Memuary, 1994 — *Memuary N.S.* Khrushcheva [Memoirs of N.S. Khrushchev]. Voprosy Istorii, 1994. No 12. Pp. 91–113. (In Rus.).
- Nekrich, 1978 — *Nekrich A.* Nakazannye narody [Punished peoples]. New York: Chronicle-Press, 1978. 170 p. (In Rus.).
- Ryvkina, 1979 — *Ryvkina R.V.* Obraz zhizni selskogo naseleniya (metodologiya, metodika i rezulyaty izucheniya socialno-ekonomicheskikh aspektov zhiznodeliatelnosti) [Lifestyle of the rural population (methodology, methodology and results of the study of socio-economic aspects of life)]. Novosibirsk: Nauka, 1979. 352 p. (In Rus.).
- Rhys, 1991 — *Rhys L.E.* Kulturnaiya jizn nemetskogo naseleniya Kazakhstana (1955–1985) [Cultural life of the German population of Kazakhstan (1955–1985)]. Candidate dissertation abstract. Almaty, 1991. 27 p. (In Rus.).
- Sidorova, 2002 — *Sidorova E.V.* Politicheskie aspekty etnokulturnogo razvitiia ukrainskoi diaspori [Political aspects of the ethno-cultural development of the Ukrainian diaspora]. Candidate dissertation abstract. Almaty, 2002. 28 p. (In Rus.).
- Suzhikov, Demakov, 1979 — *Suzhikov M., Demakov G.* Vliyanie podvizhnosti naseleniya na sblizhenie natsii [The influence of population mobility on the rapprochement of nations]. Almaty: Nauka, 1979. 91 p. (In Rus.).
- Shereghi, 2002 — *Shereghi F.* Pojertvuiem demokratii? Istoricheskoe soznanie rossiian glazami sotsiologa [Sacrificing democracy? The historical consciousness of Russians through the eyes of a sociologist]. Rodina, 2002. No 10. Pp. 9–12. (In Rus.).
- Sugirbayeva, 2000 — *Sugirbayeva G.D.* Uzbekskoe naselenie Kazakhstana v 20–30-e gody XX veka: problemy istorii i kultury [The Uzbek population of Kazakhstan in the 1920s–1930s: problems of history and culture]. Candidate dissertation abstract. Almaty, 2000. 30 p. (In Rus.).
- Suzhikov, 1991 — *Suzhikov M.M.* Napriajennost ili garmonizatsiia? Kultura mejnatsionalnykh otnoshenii [Tension or harmonization? Culture of inter-ethnic relations]. Almaty: Kazakhstan, 1991. 120 p. (In Rus.).
- Tyutyunnikov, Kashtanov, 1994 — *Tyutyunnikov A.I., Kashtanov A.N.* Tselina – 40 let narodnogo podviga [Virgin lands – 40 years of national feat]. Agrarnaya nauka, 1994. No 2/3. Pp. 2–3. (In Rus.).
- Yesimova, 2014 — *Yesimova J.K.* Istoriia razvitiia tselinnykh i natsionalnykh otnoshenii v severnykh raionakh Kazakhstana v 1954–1964 gg. [History of the development of virgins and national relations in the northern regions of Kazakhstan in 1954–1964]. Candidate thesis. Bishkek, 2014. 160 p. (In Rus.).
- Zubkova, 1993 — *Zubkova E.J.* Obshchestvo i Reformy 1945–1964 [Society and reforms. 1945–1964]. Moscow: Izdatel'skiy center Rossiya Molodaya, 1993. 200 p. (In Rus.).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 179–193, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 13.51.00.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_179-193

THE PRACTICE OF WELL RECONSTRUCTION IN THE «KHAN ORDASY» MUSEUM-RESERVE

Tattigul Kartaeva^{1*}, *Yestay Daubaev*², *Elina Altynbekova*³

¹Al-Farabi Kazakh National University. (71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Candidate of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>. E-mail: kartaeva07@mail.ru

*Corresponding authors

²T. Zhurgenov National Academy of Arts. (127 Panfilov Str., Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Professor, restorer

 <https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>. E-mail: yestay1@mail.ru

³Scientific-restoration laboratory “Ostrov Krym”. (6/5 Venezianov Str., Almaty, Republic of Kazakhstan)

Restorer

 <https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>. E-mail: elina.altyn@gmail.com

© T. Kartaeva, Y. Daubaev, E. Altynbekova, 2023

Abstract. *Introduction.* One of the places where the traditional way of building wells has been preserved is the area of the Naryn Sands in the Kazakh western lands. The following traditional types of strengthening the walls of wells are common in the region: weaving from willow bundles; weaving a fence of wicker rods in the form of four walls; construction of a two-level log house from willow bundles and wood; construction of walls of a pine log house in the form of squares or pentagons; strengthening with weaving from gingil. *Goals and objectives.* The extraction of groundwater characteristic of the area by the traditional method, fixing the wall of the well by the traditional method, demonstrating the reconstruction of the well in the residence "Khan Ordasy" by scientific processing. *Results.* The first well, located in the residence of Zhangir Khan (1823–1845) of the Bukey Horde, was put into operation on June 6, 2019, and the second — on August 13, 2019. The peculiarity of the reconstruction of the wells is that it was carried out without the use of modern technologies. Both wells were dug in the traditional way, characteristic of the region, their walls were reinforced with pine wood and put into operation. *Conclusions.* Reconstructions of the walls are in an open exhibition on the territory of the «West Kazakhstan Regional Historical, Cultural, Architectural and Ethnographic Museum-Reserve «Khan Ordasy». To extract well water, a hanging chigir, typical for the region, was installed. Reconstructions of wooden buckets for drawing water from a well and a wooden sapyayak ladle were also made using the traditional woodcarving method. A chemical analysis of the well water of the first walls was carried out and the results were transferred to the museum fund.

Keywords: Bukey Horde, headquarters of Zhangir Khan, willow frame, pine frame, reconstruction, museum-reserve

For citation: Kartaeva T., Daubaev Ye., Altynbekova E. The practice of well reconstruction in the “Khan Ordasy” museum-reserve // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 179–193. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_179-193.

«ХАН ОРДАСЫ» ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІНДЕГІ ҚҰДЫҚТЫ ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Тәттігүл Картаева^{1*}, Естай Даубаев², Элина Алтынбекова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. (Әл-Фараби даңғылы, 71-үй. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>. E-mail: kartaeva07@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Т. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясы. (Панфилов көшесі, 127-үй. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Профессор, реставратор

 <https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>. E-mail: yestay1@mail.ru

³«Остров Крым» (Қырым аралы) ғылыми-реставрациялық лабораториясы, (Венецианов көшесі, 6/5-үй. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Реставратор

 <https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>. E-mail: elina.altyn@gmail.com

© Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова, 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Дәстүрлі әдіспен құдық қазу ісінің сақталған аймағының бірі қазақ жерінің батысын алып жатқан Нарын құмдары ареалы. Өңірде дәстүрлі құдықтың қабырғасын бекітудің келесідей типтері қалыптасқан: тал немесе шіліктен жасалған буманы ширата қондыру; тал шыбықтарынан шарбақ жасап құрсаулау; тал бума мен ағаш сұрыптан екі деңгейлі шеген салу; қарағай кесінділерімен сұрыптап, төрт бұрыштап немесе бес бұрыштап кіріктіріп көтеру; жыңғыл шыбықтарын өріп бекіту. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — Өңірге тән жерасты грунт суын дәстүрлі әдіспен шығарып, құдық қабырғасын дәстүрлі әдіспен бекітуді далалық практикалық әдіспен фиксация жасау, «Хан Ордасы» резиденциясында болған құдықты қайта қалпына келтіруді ғылыми өңдеу арқылы таныту. *Нәтижелер.* Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) ханы Жәңгір ханның (1823–1845) резиденциясы аумағында болған, уақытында Хан ордасын сумен қамтамасыз еткен бірінші құдық нұсқасы 2019 жылдың 6 маусымында, екіншісі 13 тамызда пайдалануға берілді. Екі құдықтың қайта қалпына келтірілген нұсқаларының ерекшелігі оның заманауи технологияның көмегісіз жасалуында. Олар жергілікті өңірге тән дәстүрлі әдіспен қазылып, қабырғасы қарағай ағашы сұрыпымен бекітіліп, қолданысқа берілді. *Қорытынды.* Құдықтың қайта келтірілген нұсқалары «Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы» алаңындағы ашық экспозицияда орналасқан. Құдық суын шығаруға сол өңірдің аймақтық ерекшелігіне тән аспалы шығыр орнатылды. Құдықтан су алуға арналған ағаш шелектер, су ішетін саптыаяқ қайта қалпына келтірілген нұсқалары да дәстүрлі ағаш ою әдісімен жасалды. Бірінші құдықтың суына химиялық сараптама жасалып, нәтижесі музей қорына тапсырылған.

Түйін сөздер: Бөкей Ордасы. Жәңгір хан ставкасы. Тал шеген. Қарағай сұрып. Реконструкция. Музей-қорық

Дәйексөз үшін: Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э. «Хан Ордасы» қорық-музейіндегі құдықты қайта қалпына келтіру тәжірибесі. // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 179–193. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_179-193.

ПРАКТИКА РЕКОНСТРУКЦИИ КОЛОДЦА В МУЗЕЕ-ЗАПОВЕДНИКЕ «ХАН ОРДАСЫ»

Таттигул Картаева^{1}, Естай Даубаев², Элина Алтынбекова³*

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби. (проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>. E-mail: kartaeva07@mail.ru

*автор-корреспондент

²Национальная Академия искусств имени Т. Жургенова. (127-дом, ул. Панфилова, Алматы, Республика Казахстан)

Профессор, реставратор

 <https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>. E-mail: yestay1@mail.ru

³ Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым». (6/5-дом, ул. Венецианова, Алматы, Республика Казахстан)

Реставратор

 <https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>. E-mail: elina.altyn@gmail.com

© Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова, 2023

Абстракт. *Введение.* Одним из мест, где сохранился традиционный способ строительства колодцев, является ареал Нарынских песков в казахских западных землях. В регионе распространены следующие традиционные виды укрепления стен колодцев: плетение из ивовых связок; плетение ограждения из ивовых прутьев в форме четырех стен; строительство двухуровневого сруба из ивовых связок и дерева; сооружение стен сруба из сосны в форме квадратов или пятиугольников; укрепление плетением из жингила. *Цель и задачи исследования* — добыча характерных для района подземных вод традиционным методом, закрепление стенки колодца традиционным методом, демонстрация реконструкции колодца в резиденции «Хан Ордасы» путем научной обработки. *Результаты.* Первый колодец, располагавшийся в резиденции Жангир-хана (1823–1845) Букеевской орды был сдан в эксплуатацию 6 июня 2019 года, а второй — 13 августа 2019 года. Особенность реконструкции колодцев в том, что она проводилась без использования современных технологий. Оба колодца были вырыты традиционным способом, характерным для данного региона, их стенки были укреплены сосновой древесиной и введены в эксплуатацию. *Выводы.* Реконструкции колодцев находятся в открытой экспозиции на территории «Западно-Казахстанского областного историко-культурного, архитектурно-этнографического музея-заповедника «Хан Ордасы». Для извлечения колодезной воды был установлен подвесной чигир, характерный для региона. Реконструкции деревянных ведер для черпания воды из колодца и деревянного ковша-саптыаяк также выполнены традиционным методом резьбы по дереву. Проведен химический анализ колодезной воды первого колодца и результаты переданы в музейный фонд.

Ключевые слова: Букеевская Орда. Ставка Джангир хана. Сруб из ивы. Сруб из сосны. Реконструкция. Музей-заповедник

Для цитирования: Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э. Практика реконструкции колодца в музее-заповеднике «Хан-Ордасы» // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 179–193. (На каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_179-193.

Кіріспе

Бөкей Ордасы (Ішкі Орда) хандығының қалыптасуы, дамуы тарихын қамтитын «Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы» (бұдан әрі — «Хан Ордасы» қорық-музейі) кешенін Жәңгір хан резиденциясы, Жәңгір ханның «Қару-жарақ палатасы», Хан қорымы, Хан мешіті ғимараты, Казначейство ғимаратында орналасқан Бөкей Ордасы тарихы музейі, Бөкей Ордасы халыққа білім беру музейі, «Тұңғыш қазақ баспаханасы» музейі, Шәңгерей Бөкеевтің мемориалдық музейі, Хан Ордасы ауылындағы ағаш кесінділерімен қапталған дәстүрлі тұрғын үйлер, Хан Ордасы өңіріндегі қорымдар, зираттар, құлпытастар кешенін қамтиды. Сонымен қатар Минай соры, Аралсор, Нарын қарағай тоғайы сияқты табиғат ескерткіштері, Нарын құмдарындағы ескі қоныстар, қорымдар да қорық қызметкерлерінің зерттеу нысанында. Қорық-музей Батыс Қазақстан облысы, Бөкей Ордасы ауданы (аудан орталығы Сайқын), Хан ордасы ауылында орналасқан. Дәстүрлі әдіспен құдық қазу жүйесінің сақталған аймағының бірі Каспийдің солтүстігі, БҚО, Бөкей Ордасы ауданы, Нарын құмдары екені анық. Нарын құмдары елді мекендерінде суды дәстүрлі пайдалану әдістеріне далалық зерттеу 2018–2019 жылдары жаз айларында жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Бріншікұдықтың қайта қалпына келтіру жұмыстары алдын-ала жүргізіген далалық этнографиялық экспедициялар, «дерек кісілер», байырғы «құдықшылар» тобынан жиналған деректер, жергілікті шеген құдықтардың қолданыс аясына қатысты архивтік құжаттар, жазба деректер негізінде жүзеге асырылды. Біз зерттеу нысанына алып отырған Нарын құмдарындағы жер асты сулары қорын геологиялық тұрғыда зерттеуге алғаш ден бұрған отандық ғалымның бірі геолог-гидролог У.М. Ахметсафин. Қазақстанның жерасты су қорын есепке алу мақсатында жүргізген зерттеулері негізінде жазылған «К методике определения амплитуды колебания уровня грунтовых вод в зоне действия магистральных каналов», «Подземные воды Западного Казахстана» атты мақалалары осы өңірдің қазіргі кезеңдегі жер асты су қорын, халық арасында таралған ауызша деректерді салыстырып сараптауға ғылыми ақпараттың бірі болды (Ахметсафин, 1949а: 83–85; Ахметсафин, 1949б: 61–71). У.М. Ахметсафиннің қазақ жерінің батыс өңірінде жүргізілген артизиан суларын зерттеу негізінде жасалған картасы (Карта прогноза, 1961); Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінде сақталған Фурманов, Жанқала, Орда аудандары колхоздарында дәстүрлі әдіспен қазылып, ағашпен сұрыпталған, аспалы шығар орнатылған құдықтарды есепке алу құжат қаттамасы қаралды (БҚОМА, 850-қ. 9-т. 118-іс. 200-бума). Лбещинск ауданында шахталы құдықтар орнату ісі құжаттары да жергілікті құдықтар есебін шығаруға негіз болды (БҚОМА, 761-қ. 10-т. 6-іс. 1-бума. 1–12-пп). Орал өңірі ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету жүйесі картасы (БҚОМА, Карта условий, 1942–1944: 850-қ. 1-НІД-т. 11–1-іс. 2-бума) және Нарын құмдарында жүргізілген геологиялық экспедициялар жазбалары қаралды. Нарын құмдарының жерасты су қорының деңгейі алдын-ала зерттеу барысында гидрогеологиялық «Прогнозные эксплуатационные ресурсы подземных вод», «Гидрогеологическое районирование и степень разведанности подземных вод» ғылыми базалар жазбаларынан қаралды (Национальный атлас, 2010: 44–47). ҚР Орталық Мемлекеттік Архивінде Бөкей Ордасы аймағында суды пайдалану жүйесіне қатысты жазба деректер біз зерттеу нысанына алып отырған, қазіргі БҚО, Бөкей

Ордасы аумағы, Хан Ордасы ауылы, осы өңірдегі Нарын құмдарындағы елді мекендердегі суды пайдаланудың дәстүрлі жүйесін айғақтауға негіз болды (Водные ресурсы Казахстана, 1958–1959; ҚР ОМА. 78-қ. 2-т. 378-іс. 2–3-пп).

Жәңгір хан ставкасының 1827 жылы сызылған архитектуралық сызбасында көрсетілген құдық орны Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «Геоархеология» Халықаралық лабораториясының спутниктік зерттеуі негізінде (шетелдік шақырылған ғалымдар Сала Ренато, Деом Жан-Марк бақылауы) қайта нақтыланды. Зерттеу барысында құдық орнында XIX ғасырмен салыстырғанда жерасты суының төмендеп кетуіне және тал-шіліктің қорғалуына байланысты қабырғасын ағаш сұрыппен сұрыптауға шешім қабылданды. Жергілікті қолданыстағы дәстүрлі құдықтардың қабырғасын шегендеу әдістері Бөкей Ордасы ауданының Мат, Арыстанғайлы, Минай, Бисен елді мекендерінен зерттелді. Бөкей ауданындағы жер-су, гидронимдер атауына қатысты далалық зерттеу кезінде жинақталған ауызша деректер жергілікті маман Қ.Ержанованың ономастикалық жазбаларымен салыстырылды (Ержанова, 2018). Сұрып үшін жергілікті қарағай ағашы Бөкей Ордасы ауданы Орман шаруашылығы мекемесінің арнайы рұқсатымен құжаттамалары рәсімделген соң кесілді (Картаева, Даубаев, 2019: 49–53).

Талқылау

Нарын құмдарында құдықты дәстүрлі қазу әдісі

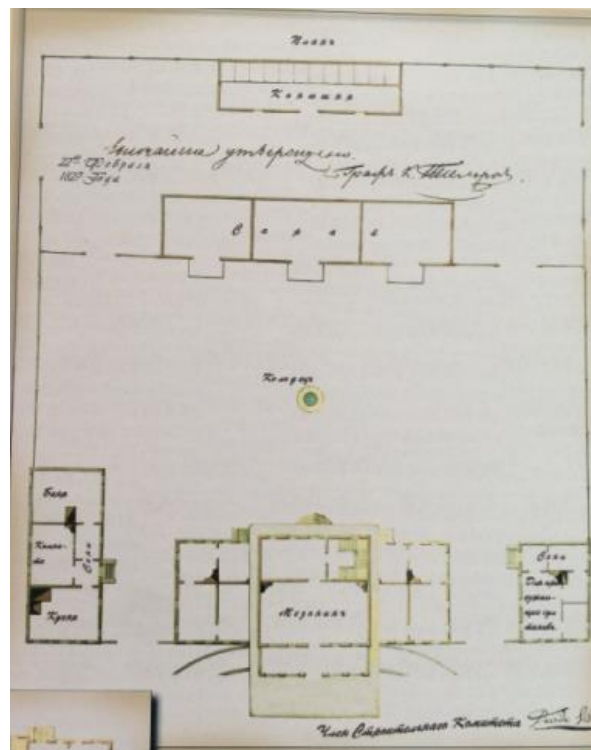
Өңірде жүргізілген этнографиялық зерттеулердің нәтижесінде құдықтың қабырғасын шегендеудің бес түрі тіркелді: 1) тал немесе шілік көктей шабылған күйі, жұмсақ кезінде бума жасап, оны ширата отырып, көтеріп, ағаш қазықпен қондыру; 2) біркелкелкі кесілген тал шыбықтарын көк күйінде қатар-қатар жайып екі жақ қапталынан қысып құрсау ағаш орнатады, төрт бұрыштап орнықтырып шығады, бұл құрсау-шарбақ шеген қатқылдау, әрі су өте таяздан өнетін жерге салынады; 3) құдықтың түбіне тақтайдан төртбұрыштап сұрып салып, жоғары ернеуіне қарай тал буманы ширатып көтерген екі деңгейлі құдық; 4) қарағай кесінділерімен сұрыптап, төрт бұрыштап немесе бес бұрыштап бір-біріне кіріктіре отырып көтеру; 5) жері қатқылдау елді мекендерінде (БҚО, Жаңақала; Атырау, Маханбет) жыңғыл шыбықтарын жас кескен күйінде бір біріне кіріктіріп тоқымалап бекіту (Картаева, Бексейтов, 2019: 37–44).

Нарын құмдарындағы елді мекендерде ертеде табиғи су көзін тек құдық сулары қамтамасыз еткен (Ахметсафин, 1949а: 83–85; Ахметсафин, 1949b: 61–71). Нарын құмдарында құм сусылдақ болғандықтан, құдық ауқымын, яғни диаметрін кең, шашамен 3,5–4 м. етіп қазады. Қабырғасын тар етіп қазса, топырақ сусылдап, қазынды қайта көміліп қалуы мүмкін. Құм қабаты алынған соң, сазды қабат шығады. Құдық ішіне құдықшылар кезекпен түсіп күрекпен құмды сыртқа атқылып, ал құдық сыртындағы құдықшылар құдық ернеуін салмақпен жапырып кетпес үшін сол құмды жан-жағына жайып тұрады. Су көзі шығып өне бастаған уақытта шегеннің негізгі қабатын орнатып алып, шеген ішінен үнгіп қазады. Құдық қазғанда алғаш өне бастаған суы, яғни өлі топырақпен бірге шығатын лайлы су — «қайыр су» деп аталады. Қайыр судың алдында алғаш шып-шып етіп шығатын суды және осы алғашқы қайыр суды батыс өңірінің кей жерінде «жас» дейді. Лайлы қайыр суды шелекке салып сырттағы құдықшыларға төгуге беріп тұрады. Құдық табанындағы өлі топырақ пен қайыр суды тазалаған сайын шегенін аяқпен таптап отырғызып, тал шегемен немесе тал қазықпен құрсаулап бекітеді. Қайыр суды лайлы өлі топырағымен бірге тазарту жұмысы 3–4 күнге созылады. Лайлы қайыр су ауыр болады, шелекке бір жігіт салып берсе, екінші жігіт жоғары қарай шығарады, үшінші жігіт құдықтан алысырақ төгеді. Құдық басына төксе, жер жұмсақ, сусылдақ құмды болғандықтан қайыр судың салмағымен қабырға опырылып құлауы мүмкін. Тал-шіліктің шыбықтары иілгіш, өте жұмсақ келеді, бір жерде шоғырланып өседі. Тал бұрау үшін шыбықты ұзақ кептірмей, жас жұмсақ күйінде дайындайды.

Нәтижелер

Дәстүрлі әдіспен жүргізілген реконструкция және далалық практикалық тәжірибе.

Бөкей Ордасында Жәңгір хан билікқұрған жылдары (1823–1845) атқарған игі істерінің бірі Нарын құмдарында құдықтар жүйесін қаздыртып, ел мен малды сумен қамтамасыз етуді күшейткен. Шартты түрде «№ 1-құдық» деп белгіленген құдық резиденцияның Жәңгір хан сыздырған сәулеттік карта-схемасына түскен тарихи ізі орнынан қайта жасалды (Карта-схема, 1827. 1-сурет). Резиденцияның сәулеттік сызбасын 1827 жылы 27 ақпанда Императорлық архитектуралық академияның академигі, Құрылыс комитетінің мүшесі Давид Висконти (1772–1838) Жәңгір ханның тапсырысымен сызған. Сәулеттік сызбаны Давид Висконти өз қолтаңбасымен бекіткен.

1-сурет. Құдық көрсетілген Жәңгір хан Ордасының сәулеттік сызбасы. 27 ақпан, 1827 жыл.
«Хан Ордасы» қорық-музейі қоры

[Fig. 1. Architectural drawing of Zhangir Khan's Headquarters with a well.
February 27, 1827 Fund of the museum-reserve "Khan Ordasy".]

Құдықтың бірі резиденцияның хас бетінде (қазіргі таңда артқы жағы), ал екіншісі Хан мешіті тұрғызылған, Ақ Орда үйлер тігілген, бау-бақша егілген алаңда, резиденцияның артқы алаңында орналасып, екі құдықтың да үстінен уақытында ағаш шатыр тұрғызылған. Халық аузында сақталған дерек бойынша «№ 2-құдық», «Хан Ордасы» қонақтарын ауыз сумен қамтамасыз еткен, әрі Хан бағы мен Хан мешітіне қызмет еткен. «Хан Ордасындағы жиын» атты фотокүжаттағы этнографиялық деректер (Ақ Орда үйлер, дәстүрлі киім үлгілері) Бөкей Ордасының саяси орталық қана емес, дәстүрлі қазақ қоғамының және алқалы жиынның ортасы болғанын айғақтайды (2-сурет). Резиденцияның аумағындағы құдықтар шамамен XIX ғасырдың соңына дейін қолданыста болған, кейін қолданыстан мүлдем шығып, шатыры құлатылып, құдықты көміп тастаған. Бірінші қайта қалпына келтірілгені резиденцияның тарихи уақытындағы артқы, шаруашылық алаңындағы (қазіргі таңда алдыңғы алаңы) құдық. Көлік ретінде қызмет еткен ат пен түйелерді суаруға осы құдық суы қолданылған.

2-сурет. Хан Ордасындағы жиын. 2-54797. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кино-фотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архиві қоры

[Fig. 2. Meeting at Khan's Headquarters. Archival number 2-54797. Fund collection of the Central State Archive of Film and Photo Documents and Sound Recordings]

Хан Ордасында болған зерттеушілер мен саяхатшылар әкімшілік орталығы мен оның үстінен өтетін магистральды жолдарды да хатқа түсіріп отырған. Хан Ордасында дәстүрлі баспаналар қатар ағаш үйлер қатар қолданыста болған (Ханыков, 1847: 38–39). Я.В. Ханыков жергілікті жердегі суаттар мен құдық суының тұщылығының ерекшелігіне, салыстырмалы түрде Қамыс-Самар көлі маңындағы мерзімдік қоныстардағы құдық суының алғаулығына назар аударған (Ханыков, 1847: 28, 31). М.Я. Киттары Хан құдығының суының дәмін қайнар суына теңеген (Киттары, 1849: 16). Хан құдығының үстіне үлкен шатыр құрылуы, сол кезеңдегі халықтың күрделі құрылыс ісін, әрі гидротехникалық білімді игергенінен мәлімет береді. И. Казанцев те Жәңгір ханның басшылығымен қаздыртқан Нарын құмдарындағы құдық суларының таза, мөлдір екенін айта отырып, грунт суының тұщылығын артизиан суына теңеген (Казанцев, 1867: 307).

Жәңгір хан резиденциясы аумағындағы екі құдықтың да қабырғасы жергілікті Нарын қарағайынан сұрыптау әдісімен жасалынып, біріншісіне аспалы шығыр, екіншісіне қол шығыр орнатылды.

№ 1 – Хан құдығының тереңдігі 5 м., екіншісі 4,5 м. Жергілікті топырақ, құмды, әрі бос, жұмсақ болғандықтан құдық диаметрі кең етіп қазылды. № 1-құдықта су көзі 3,5 м, № 2-құдықта 3 м тереңдіктен көрінді. Құдық қабырғасы опырылып құламас үшін, сұрып негізін отырғызып, таза су шығару үшін түбінен тағы 1 м. ұңғып қазылды, өлі топырағы шығарылып, сұрыпты дәстүрлә әдіспен аяқпен тебіндеп отырғызды. Жалпы тереңдігі — 4 м. Хан құдығына қарағай сұрып Жәңгір хан заманында өсірілген Жасқұс орманындағы қураған қарағайлардан кесілді.

Бөкей Ордасы Нарын құмдарын қазіргі таңда қазылған құдықтар қабырғасын ағаш сұрыппен бекіту кең тараған. Сұрыптауға жергілікті Нарын қарағайы кесіледі. Қураған қарағайды уақытында кесу, ормандағы басқа тірі ағаштарды құрт-құмырсқа түсуден қорғайды. Қарағай ағашы адам ағзасына пайдалы, қарағайдың пайдалы қасиетін қазақ халқы «*балқарағай*» деген теңеумен жеткізген. Хан құдықтарының суы Нарын құмдарының табиғи суының дәмін жоймаған, мөлдір, тұнық, әрі тұщы. Құдық суына қандай шеген салынса, сол шегеннің дәмі судан білінеді. Дәмі судан біліне қоймайтын әрине тал, шілік. Тал-шілік ағаштарын құдық шегеніне салу үшін, оны көктей шауып, жұмсақ кезінде тал бұрау жасап, құдық қабырғасына

ширата өру қажет. Бұрынғы кезде Нарын суы 1–2 м тереңдіктен шыққан. Ал қазіргі кезде су тереңдеп кеткендіктен, тал бұрау салу көп талды шабуды қажет етеді, әрі тал бұрау ұзақ жылдарға шыдамайды. Оның үстіне тал мен шілік ағашы қазіргі таңда қорғалатын өсімдік. Мысалы, 1935 жылы Нарын құмдарында грунт суының деңгейі 0,90–1 м тереңдікте болғандығын жазба деректер айғақтайды (Лавров, Сочеванов, 1938: 64, 70). Тал бұрау салу осындай суы таяз құдықтарда ыңғайлы.

Нарын құмдарында құдық шегендеуге қолданатын өсімдіктер
[Plants used for fortifying well walls in Naryn sands area]

1-кесте

Table 1

Латынша атауы	Орысша атауы	Қазақша атауы
<i>Salix acutifolia</i> Willd	Шелюга	Тал
<i>Salix alba</i> L.	Ива белая, ветла, ива древовидная	Тал
<i>Salix caspica</i> Pall.	Ива каспийская	Тал
<i>Salix rosmarinifolia</i> L.	Ива розмаринолистная Ива трехтычинковая, Лоза	Шілік
<i>Tamarix elongata</i> Ldb.	Тамарикс удлинённый, гребенщик	Жыңғыл
<i>Tamarix gracilis</i> Willd.	Тамарикс изящный	Жыңғыл
<i>Tamarix hispida</i> Willd.	Тамарикс щетинисто волосистый	Жыңғыл
<i>Tamarix ramosissima</i> Ldb.	Тамарикс многоветистый	Жыңғыл
<i>Pinus</i>	Сосна	Қарағай

Нарын құмдарындағы жер асты су деңгейі әртүрлі. Арыстанғайлы, Минай, Мат мал шаруашылықтарында 2 м. тереңдікті құраса, Аралсор, Хак тұзды сорының батыс бөлігі т.б. жерлеріндегі сайларда су 3–5 м. тереңдіктен шығады. Я.В.Ханыков Хак тұзды сор аймағындағы ауыз су тереңдігін 1–3,5 фут деп көрсеткен (Ханыков, 1847: 31). А.Харузин Хак сор суларының сипатын «айна секілді» деп сипаттаған (Харузин, 1888: 59–60). Бұл жазба деректер Нарын құмдарының жер асты суларымен қатар, жер үсті сор суларының да өз ерекшелігі барын айғақтайды.

Каспийдің солтүстік аңғарындағы Нарын құмдарында су тұщы әрі минералданған болғандықтан сайлы, опат жерлерден құдық қазу қарқынды қалыптасқан (Якубов, 1955: 78; Лавров, Сочеванов, 1938: 64). 2018 жылы жүргізілген далалық барлау барысында осы өңірдің жерасты суының сапасы жергілікті құдық суымен анықталды. «Мат» малшы ауылынан қарағайдан сұрыпталған құдықтың бірінен алынған су үлгісіне келесідей минералдарға сараптама жасалынды. Нәтижесінде Мат суының ауыз суға жарамды әрі тұщы су екені анықталды: натрий, мг/л – 105,5; кальций, мг/л – 68,8; магний, мг/л – 27,8; хлорид-ионы, мг/л – 39,8; сульфат-ионы, мг/л – 105,6; нитрат-ионы, мг/л – 220,0.

2019 жылы қайта қалпына келтірілген екі құдықтың қабырғасына Нарын қарағайының қураған дінінен кесіп салынуы, құдықтың ұзақ қызмет етуіне себеп болары сөзсіз. XX ғасырда ауылға қызмет еткен «Казенный» деген атпен белгілі болған Хан ордасының шығыс қапталынан қазылған құдық та қарағай ағашпен сұрыпталған еді. Осы жердегі жерасты су деңгейін бақылау үшін 1 метр болатын беткі қабатына қазба жүргізілген «Казенный» құдығының бұрышынан көлемі 25x25 см болатын ойық түсірілді, 0,5 м тереңдіктен су шықты, яғни бұл жерде су 1,5 метрден өніп тұр.

3-сурет. «Казенный» құдығы. Көмілген. Аршу, қазу барысында көрінген ағаш сұрыпы. «Хан Ордасы» қорық-музей аумағы
 [Fig. 3. Well “Kazenny”. The slump of the well which is visible after cleaning and excavation.
 The territory of the museum-reserve “Khan Ordasy”]

«Казенный» құдығы мен 1-ші құдықтың арасы шамамен 1,5 км. Бірінші реконструкциялық құдықпен бір деңгейде тұрғанымен екеуінің жер асты су жолы екі түрлі. Екі құдықтың да ішкі сұрып көлемі 1,60х1,60 м. Екеуінің де ернеуі 2х2 м етіп алынды. Екі құдық та тек ауыз су алуға арналғандықтан ернеуі тар алынған (4–6-сурет). Мал суғаруға арналған құдықтар ернеуі кең 3–4 м, ал ішкі сұрыпы кемі 2х2 м етіп алынады. Екі құдық әрқайсысының сұрыптары 3,5 куб ағашты қамтыды.

4-сурет. №1-құдықтың ішкі сұрыпының деңгейі
 [Fig. 4. The height of the inner frame of the well No 1]

5-сурет. №1 құдықтың қайта қалпына келтірілген нұсқасы
 [Fig. 5. General view of the reconstruction of the well No 1]

6-сурет. №1 құдық қабырғасын бекіткен сұрыптың жалпы көрінісі
[Fig. 6. General view of the inner frame of the well No.1]

БҚО, Жаңақала өңірінде қатқыл жерден қазылған құдқтың қайыр суын шығаруға қолшығыр көмегін қолдану кездеседі. Су көзі толық ашылғанда су қатты өніп тазартпай қояды. Сол уақытта қайыр су тұнық, таза су қорына айналады.

«№1-құдық» суының құрамын анықтау мақсатында 43 элементке кеңейтілген химиялық сараптама жүргізіліп, соның ішінде ауыз су үшін жарамды күміс, магний, калий, кальций, бор сияқты 38 элемент бары және 1 литр суға 50,0 нг күміс анықталды бары анықталды. Қазақы дәстүрлі танымда мұндай суды «күміс су» деп атаған (2-кесте).

«№1-құдық» суының химиялық сараптамасы (Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Физика-химиялық әдістерді зерттеу және сараптама орталығы. 31.09.2019).

[Chemical analysis of well №1 (Al-Farabi KazNU, Center of Physical-Chemical Research and Expertise. 31.09.2019)]

2-кесте

Table 2

№ п/п	Су құрамындағы химиялық элементтер атауы	Нақты алынған нәтиже, өлшем бірлігі	ПДК СП № 209, өлшем бірлігі
1	Сутегі көрсеткіші	6,508	6-9 арасы
2	Жалпы минерализация (құрғақ қалдық)	800	1000 (1500)
3	Мұнайлық өнім	анықталмады	0,1
4	Алюминий (Al^{3+})	0,150 мкг/л	0,5 мг/л
5	Барий (Ba^{2+})	21,0 мкг/л	0,1
6	Бериллий (Be^{2+})	анықталмады	0,0002
7	Бор (В)	360 мкг/л	0,5
8	Темір (Fe)	31,0 мкг/л	0,3 (1,0)
9	Кадмий (Cd)	анықталмады	0,001
10	Марганец (Mn)	41,0 мкг/л	0,1 (0,5)
11	Мыс (Cu)	1,80 мкг/л	1,0
12	Молибден (Mo)	7,70 мкг/л	0,25
13	Мышьяк (As)	анықталмады	0,05
14	Никель (Ni)	1,10 мкг/л	0,1
15	Нитраттар (NO_3)	17,007	45
16	Сынап (Hg)	анықталмады	0,0005
17	Қорғасын (Pb)	71,0 нг/л	0,03
18	Селен (Se)	0,890 мкг/л	0,01
19	Стронций (Sr^{2+})	270 мкг/л	7,0
20	Сульфаттар (SO_4)	350	500
21	Хлоридтер (Cl)	215,98 мг/л	350 мг/л

22	Хром (Cr ⁶⁺)	0,340 мкг/л	0,05
23	Цинк (Zn ²⁺)	2,00 мкг/л	5,0
24	Литий (Li)	28,0 мкг/л	–
25	Магний (Mg)	13,0 мг/л	–
26	Калий (K)	16,0 мг/л	–
27	Кальций (Ca)	3,80 мг/л	–
28	Скандий (Sc)	74,0 нг/л	–
29	Титан (Ti)	0,140 мкг/л	–
30	Ванадий (V)	1,20 мкг/л	–
31	Кобальт (Co)	80,0 нг/л	–
32	Цинк (Zn)	2,00 мкг/л	–
33	Галлий (Ga)	0,350 мкг/л	–
34	Германий (Ge)	48,0 нг/л	–
35	Рубидий (Rb)	1,80 мкг/л	–
36	Цирконий (Zr)	23,0 нг/л	–
37	Палладий (Pd)	0,170 мкг/л	–
38	Күміс (Ag)	50,0 нг/л	–
39	Қалайы (Sn)	12,0 нг/л	–
40	Сурьма (Sb)	79,0 нг/л	–
41	Вольфрам (W)	68,0 нг/л	–
42	Рений (Re)	60,0 нг/л	–
43	Уран (U)	2,00 мкг/л	–

Екінші құдықтың суы өнімді әрі мол шықты. Суы тіпті қатты өніп, қабырғасын опырып құлатып, сырыпты бұзып жіберді. Музей қызметкерлерінің табандылығы арқасында опырылған құдық қайта аршылып, жұмыстар әрі қарай сәтті жалғасты. Құдық суымен салыстырмалы сараптау жасау үшін этномедициналық мақсатта қолданатын жергілікті жердің жер үсті суының бір үлгісі сулы-батпақты массасына да сараптама жасалды. Ауылдың шығыс жағындағы ойпатқа жиналатын қар, жаңбыр суы тартылғанмен орны қаққа айналмай, сулы қара майлы батпақты масса болып тұрады. Жергілікті халық сулы қара батпақты буын ауруларын емдеу үшін сырттай сылауға, бұлауға жылытып пайдаланады. Массаны денеде кепкенше ұстап, жуып тастайды. Экспедиция барысында осы халық емдік деп танитын сулы қара батпаққа химиялық сараптама жасалынып, 6 р сиптт40 элемент анықталды (3-кесте).

«Хан ордасы» ауылынан алынған жер үсті батпақты сайының сулы массаның химиялық сараптамасы (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Физика-химиялық әдістерді зерттеу және сарапмата орталығы. 31.09.2019)
[Chemical analysis of underground wet mud at the «Khan Ordasy» village (Al-Farabi KazNU, Center of Physical-Chemical Research and Expertise. 31.09.2019)]

3-кесте

Table 3

№	Анықталған көрсеткіштердің атауы	Өлшем бірлігі	Нақты алынған нәтиже
1	Натрий (Na)	г/кг	3,96
2	Магний (Mg)	г/кг	1,90
3	Алюминий (Al)	г/кг	1,47
4	Калий (K)	г/кг	0,222
5	Кальций (Ca)	г/кг	2,22
6	Темір (Fe)	г/кг	15,5
7	Стронций (Sr)	г/кг	0,106
8	Литий (Li)	мг/кг	2,22
9	Бор (B)	мг/кг	7,28
10	Скандий (Sc)	мг/кг	0,285
11	Титан (Ti)	мг/кг	66,5
12	Ванадий (V)	мг/кг	2,69
13	Хром (Cr)	мг/кг	0,317
14	Марганец (Mn)	мг/кг	99,7
15	Кобальт (Co)	мг/кг	0,522
16	Никель (Ni)	мг/кг	2,22

17	Мыс (Cu)	мг/кг	0,712
18	Цинк (Zn)	мг/кг	4,12
19	Галлий (Ga)	мг/кг	0,665
20	Германий (Ge)	мг/кг	0,427
21	Рубидий (Rb)	мг/кг	2,22
22	Иттрий (Y)	мг/кг	0,601
23	Цирконий (Zr)	мг/кг	1,58
24	Ниобий (Nb)	мг/кг	0,122
25	Палладий (Pd)	мг/кг	0,130
26	Цезий (Cs)	мг/кг	0,237
27	Барий (Ba)	мг/кг	13,1
28	Лантан (La)	мг/кг	2,06
29	Церий (Ce)	мг/кг	6,17
30	Прозеродим (Pr)	мг/кг	0,633
31	Неодим (Nd)	мг/кг	2,69
32	Самарий (Sm)	мг/кг	0,522
33	Европий (Eu)	мг/кг	0,117
34	Гадолиний (Gd)	мг/кг	0,522
35	Диспрозий (Dy)	мг/кг	0,443
36	Иттербий (Yb)	мг/кг	0,222
37	Вольфрам (W)	мг/кг	0,152
38	Платина (Pt)	мг/кг	0,190
39	Қорғасын (Pb)	мг/кг	3,64
40	Уран (U)	мг/кг	0,348

Құдық суын шығаруға арналған құрсаулы шелек

Құдық түрлерін зерттеу, құдықтың терең, таяздығына қарай қолданылған шелек түрлері мен олардың жасалуының дәстүрлі әдістерін талдауға алып келеді. Құдық шелектерінің қандай да түрі болмасын оларды су шығару үшін, адамның, малдың тіршілігін сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланған (Қазақтың этнографиялық, 2017: 4 т., 781). Қазіргі таңдағы дайын өнім тауары ретіндегі шелектер, т.б. су ыдыстары, байырғы шелектер, байырғы су ыдыстарының түрлері мен олардың жасалуының дәстүрлі әдістері қандай болған деген сауалдың шешімін табуға жетелейді.

Құдықтардың құрсаулы шелегін, сабын, су ішетін саптыаяғын қайта қалпына келтірген Т. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясының Сәндік қолданбалы өнер кафедрасының маманы, ағаш шебері — Мақсат Мағзумов. Екі шелектің де құрсауын соққан, шекіген темір ұстасы, зергер — Естай Даубаев. Бірінші Хан құдығының шелегі келесідей дәстүрлі әдіспен жасалды: бірнеше жыл кептірілген жұмыр ағаш діңін екіге жарып, ортасын ұңғып ойылады; екі ойық ағаш бөлігін, біріктіріп, қайта қиюластыру үшін, ағаштан қысқа дөңгелек шыбық тәрізді етіп жонылған шеге жасалады; жақтауларына шегені отырғызатын арнайы ойық ойылады; ағаш шеге арқылы біріктіріп алған соң, ағаш шелекті суға салады, сонда әлгі шеге ісініп, орнына берік болып қатып қалады; ағаш суға салғанда жарылмас үшін, иінін қандыру үшін дайын ағаш шелекті қатты шыжғырылған майға қазанға салып қуырады. Құрастырып жасағандықтан, берік болу үшін темір құрсау орнатылып, оның өн бойына қанатты қошқармүйіз оюы шекілді. Шелек бауы кендір жіптен өрілді. Сиымдылығы – 8 л.

7-сурет. Құрастырылмалы ағаш шелек үшін ағаш діңінің ойылған бөліктері
[Fig. 7. Carved trees for a composite wooden bucket]

Екінші Хан құдығының шелегі бүтін ағаштан бүтін ойылған. Ағаш шелектің бұл түрі келесідей дәстүрлі әдіспен жасалған: кесілген ағаш діңінің сыртын арқанмен қатты етіп буып тастап, дін ортасына сексеуіл шоғын салып күйдіреді; шоғы ағашты баяу күйдіруі үшін жәймен желпуішпен үрлеп отырады; шоқты шығарып, күйген ағаш орнын ұңғып алып тастап отырады; шоқты осылайша қайта қайта салып, ағашты тереңдетіп күйдіру үшін желпіп отырады; қажетті тереңдікке дейін ойылып болғанда ағаштың иіні қану үшін дайын шелекті шыжғырылған майға қуырып алып, кепкен соң ара балы шырынымен сылайды. Сиымдылығы 5 литр су кететін тереңдікке дейін ұңғылған. Ағаш шелекті ұңғу әдісі келі жасау әдісіне ұқсайды (7–8-сурет).

8-сурет. Құдықтың ағаш шелек реконструкциясы: а) құрастырылған; ә) бүтін ойылған
[Fig. 8. Reconstruction of buckets for a well: a) prefabricated; b) solid cut]

Қазіргі таңда Қазақстан музейлерінің қай-қайсысында болмасын су сақтауға, су ішуге арналған ыдыстар саны шектеулі, кей музейлерде мүлдем кездеспейтіні анық. Көн шелек, тері

шелек, мес қауға, тері қауға сияқты, теріден жасалынған сыйымдылығы үлкен шелектердің сақталмауы, олардың тарихи реконструкциясын шығару мақсатын ортаға қояды. Хан құдықтары үшін тапсырыспен жасалған ағаш шелектің қайта қалпына келтірілген нұсқасы осы мақсаттың нәтижесі. Қазақстан музейлері тарихында алғаш болып жасалған осы екі ағаш шелек реконструкциясы «Хан Ордасы» қорық-музейінің пайдалануына берілді.

Аспа шығыр

Реконструкция жасалған № 1-құдыққа су шығаруға аспа шығыр да дәстүрлі әдіспен орнату жоспарланғанда өңірдегі аспа шығырларға алдын-ала зерттеу жүргізілді. Құдықтардың тал, қарағай, жыңғыл шеген түрлеріне су тарту үшін аспа шығырлардың орнатылуы дәстүрлі гидротехникалық білімнің нәтижесі. Аспа шығыр — таяз құдықтардан бастап, тереңдігі 5–10 м-ге дейін болатын құдықтан су тартуға адам еңбегін жеңілдету үшін орнатылған қондырғы. Баған түрінде орнатылған ағашы *дере* деп аталып, биіктігі 3–5 м. болатын бөренеден жасалады (Қараңыз: 5-сурет). Деренің жоғарғы жағына ұзын жеңіл ағаш қанатты ұстап тұратын, қозғалысқа келтіретін *шығыршық* орнатылады. Деренің қанат орнатылатын жоғарғы бөлігі *қармақ* деп аталады. Шығыршықты осы қармаққа орнатады. Қанаттың бір басына арқан/жіп немесе темір сым арқылы қауға, екінші қанаттың басына темірден *жүк* немесе *бастырық* байланады. Жүк ретінде темір орнына ертеде ағаш бөрененің бөлігін де орнатқан. Жүктің салмағы су толған қауға салмағымен тепе-тең болуы керек. Аспаға орнатылатын қауғаның сиымдығы 10 литр шамасында болған. Қанаттың басына байланатын арқан жергілікті жерде жіп деп атала береді. Жіпке ағаш сап, сапқа қауға байланады (9-сурет). Саптың бір басына жіп өткізетін, екінші басына қауғаны байлайтын жіп өткізетін тесік жасайды. Арқан/жіп 2 немесе 3 тінді болып келеді.

Қорытынды

Хан Ордасында табиғи ағын судың болмауы, жергілікті халықтың дәстүрлі гидротехникалық халық білімнің ерекше түрін игеруіне алып келді. Құдық түрлерін зерттеу, құдықтың терең, таяздығына қарай қолданылған шелек түрлері мен олардың жасалуының дәстүрлі әдістерін талдауға алып келді. Құдық шелектерінің қандай да түрі болмасын оларды су шығару үшін, адамның, малдың тіршілігін сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланған. Құдықтармен бірге олардың құрсаулы шелектерінің де қайта қалпына келтірілуі, аспа шығырдың орнатылуы бүтін бір келбетті береді. Құдықтың ағаш сұрыпталуы қорық құрамындағы басқа ағаш ғимараттармен үйлесім тауып тұрды. Құдық реконструкциясы отандық «музейлік этнография» ғылымында атқарылған тұңғыш тәжірибе.

ДЕРЕККӨЗДЕР

БКОМА — Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві.

КРОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві.

«Хан Ордасы» қорық-музейі — Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы.

SOURCES

WKRSA — West Kazakhstan Region State Archive.

CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Museum-reserve “Khan Ordasy”— Western Kazakhstan Region the Khan Horde is Historical and Cultural, Architectural and Ethnographic museum-reserve.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ахмедсафин, 1949а — *Ахмедсафин У.М.* К методике определения амплитуды колебания уровня грунтовых вод в зоне действия магистральных каналов. Вестник АН КазССР. № 2(47). 1949. С. 83–85.

Ахмедсафин, 1949б — *Ахмедсафин У.М.* Подземные воды Западного Казахстана. Вестник АН КазССР. № 2(47). 1949. С. 61–71.

Водные ресурсы Казахстана, 1958–1959 — *Водные ресурсы Казахстана.* Каталог Центрального Государственного Архива РК. Часть 1-2. Алма-Ата, Типография ЦИНТИ, 1958–1959. 65 с.

Ержанова, 2018 — *Ержанова Ұ.* Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі. Монография. Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО. 2018. 250 б.

- Казанцев, 1867 — *Казанцев И.* Описание Киргиз-Кайсак, Санкт-Петербург, Типография Товарищества «Общественная польза» по Мойке. № 5. 1867.
- Карта прогноза, 1961 — *Карта прогноза* артизианских бассейнов. Состав. У.М. Ахметсафин. Алматы, АН КазССР, 1961. / Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві.
- Қазақтың этнографиялық, 2017 — Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. 3-том. Редакторы Нұрсан Әлімбаев. 2017. Алматы: Әлем Даму интеграция. 856 б.
- Карта условий, 1942–1944. — *Карта условий сельскохозяйственного водоснабжения КазССР.* Уральск. 1942–1944. / Сост.: Б.А. Федорович, С.Л. Кунев. Редактор Б.А. Федорович. Москва. Институт географии АН СССР, 1961. / БКОМА.
- Картаева, Бексейтов, 2019 — *Картаева Т., Бексейтов Ф.* Экспедиция күнделігі (Батыс Қазақстан өңірі материалдары негізінде). Алматы: Қазақ университеті, 2019. 65 б.
- Картаева, Даубаев, 2019 — *Картаева Т., Даубаев Е.* Хан ордасына оралған мұралар. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 65 б.
- Киттары, 1849 — *Киттары М.Я.* Ставка Хана Внутренней Киргизской Орды. Из журнала Министерства внутренних дел. Част 28. Книга 10. Том 11. Санкт-Петербург: Издательство Журавлев М.В. 1849. 49 с.
- Лавров, Сочеванов, 1938 — *Лавров А.П., Сочеванов В.Е.* Об изучении водного режима в песчаной полупустыне. Метрология и гидрология. № 5, Май. Москва-Ленинград: Гидрометеорологическое издательство. 1938. С. 61–72.
- Национальный атлас, 2010 — *Национальный атлас Республика Казахстан.* / Гл. ред. А.Р. Медеу. Алматы: VIT BRAND, 2010. 150 с.
- Ханыков, 1847 — *Ханыков Я.В.* Очерк состояния Внутренней Киргизской Орды в 1841 году. // Записки РГО. Книга 2. Санкт-Петербург. 1847. С.27-60.
- Харузин, 1888 — *Харузин А.* Степные очерки (Киргизы Букеевской Орды). Москва: Типография А.А. Левинсон, 1888. 192 с.
- Якубов, 1955 — Якубов Т.Ф. Песчаные пустыни и полупустыни Северного Прикаспия. Москва: АН СССР, 1955. 532 с.

REFERENCES

- Ahmedsafin, 1949a — *Ahmedsafin U.M.* K metodike opredelenija amplitudy kolebaniya urovnya gruntovykh vod v zone dejstviya magistral'nyh kanalov [Towards a Method for Determining the Amplitude of Groundwater Level Fluctuations in the Area of Operation of Main Canals.] Bulletin of the Academy of Sciences of Kazakhstan. № 2(47). Almaty: Academy of Sciences, 1949. Pp. 83–85. (In Rus.).
- Ahmedsafin 1949b — *Ahmedsafin U.M.* Podzemnye vody Zapadnogo Kazahstana. [Underground waters of Western Kazakhstan.] Bulletin of the Academy of Sciences of Kazakhstan. № 2(47). Almaty: Academy of Sciences, 1949. Pp. 61–71. (In Rus.).
- Vodniye resursy — *Vodniye resursy Kazakstana.* Katalog Sentralnogo Gosudarstvennogo Arhiva RK. [Water resources of Kazakhstan. Catalog of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Part 1-2. Alma-Ata: Tipografiya SINTI, 1958–1959. (In Rus.).
- Erzhanova 2018 — *Erzhanova U.* Batys Kazakstan oblysynyn onomastikal'nyy kenistigi. [The space of onomastics of the West Kazakhstan region]. Monograph. Oral: M. Utemissov West Kazakhstan State University, 2018. 250 p. (In Rus.).
- Kazancev 1867 — *Kazancev I.* Opisanie Kirgiz-Kaisak. [Description of Kirghiz-Kaisaks]. Saint-Petersburg: Tipografiya Tovarishhestva «Obshchestvennaja pol'za» po Moike No 5, 1867. (In Rus.).
- Ahmetsafin (comp.), 1961 — *Ahmetsafin U.M.* Karta prognoza artizianskih basseinov [Forecast map of artesian basins]. Almaty: Academy of Science of Kazakh SSR, 1961. (In Rus.).
- Haruzin 1888 — *Haruzin A.* Stepnye ocherki (Kirgizy Bukeevskoi Ordy). [Steppe essays (Kirghiz of the Bukey Horde)]. Moscow: Tipografiya A.A. Levinson, 1888. (In Rus.).
- Jakubov, 1955 — Jakubov T.F. Peschanye pustyni i polupustyni Severnogo Priaspia [Sandy deserts and semi-deserts of the Northern Caspian]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1955. 532 p.
- Kazaktyn etnografiyalık, 2017 — Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhiesi. Enciklopediya. T. 4 [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Encyclopedia. Vol. 3. Editor Nursan Alimbay]. Almaty: Alem Damu integrasiya, 2017. 856 p. (In Kaz.).
- Karta uslovii, 1942–1944, — Karta uslovii sel'sko-hozjajstvennogo vodosnabzheniya KazSSR. Ural'sk. 1942–1944. [Map of conditions of agricultural water supply of the Kazakh SSR. Uralsk]. Sost: B.A.Fedorovich, S.L. Kunev. Moscow: Institut ANSSSR, 1961. WKRSA (In Rus.).
- Kartaeva, Bekseitov 2019 — *Kartaeva T., Bekseitov G.* Ekspediciya kundeligi (Batys Kazakstan oniri materialdary negizinde) [Expedition diary (based on materials from Western Kazakhstan)]. Almaty: Kazak universiteti, 2019. 65 p. [In Kaz.].
- Kartaeva, Daubaev 2019 — *Kartaeva T., Daubaev E.* Han ordasyna oralgan muralar [The heritage returned to the Khan's headquarters]. Almaty: Kazak universiteti, 2019. 65 p. (In Rus.).
- Kittary, 1849 — *Kittary M.Ja.* Stavka Hana Vnutrennei Kirgizskoi Ordy. [Headquarters of the Khan of the Inner Kirghiz Horde]. From the Log of MIA. Part 28, Book 10, Vol. 11. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Zhuravlev M.V. 1849. 49 p. (In Rus.).
- Lavrov, Sochevanov, 1938 — *Lavrov A.P., Sochevanov V.E.* Ob izuchenii vodnogo rezhima v peschanoi polupustyne. Metrologiya i gidrologiya [About the study of the water regime in the sandy semi-desert. Meteorology and hydrology]. No 5, May. Moscow-Leningrad: Gidrometeorologicheskoe izdatel'stvo, 1938. Pp. 61–72. (In Rus.).
- Medeu (ed.), 2010 — *Medeu A.R.* Nacional'nyi atlas Respublika Kazahstan. [National Atlas Republic of Kazakhstan] Almaty: VIT BRAND, 2010. 150 p. (In Rus.).
- Hanykov 1841 — *Hanykov Ja.* Ocherk sostoyaniya vnutrennei Kirgizskoi Ordy v 1841 godu. Zapiski RGO. Kniga 2 [An outline of the state of the Inner Kirghiz Horde in 1841. RGO notes. Book 2]. Saint-Petersburg, 1847. s. 27–60 (In Rus.).

АНТРОПОЛОГИЯ / ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 194–204, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТН / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_194-204

THE BRONZE SICKLE-SCYTHER – A FIND FROM THE VICINITY OF BURABAY

Sergazy Sakenov¹, Nikolaus Boroffka²

¹Branch of the A.Kh. Marghulan Institute of Archeology (25, Beibitshilik Str., Astana, Republic of Kazakhstan)

PhD, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Corresponding author;

² Eurasian Department of the German Archaeological Institute (2 Im Dol Str., 14195 Berlin, Federal Republic of Germany)

PhD, Professor, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-3437-1569>. E-mail: nikolaus.boroffka@dainst.de.

© Sakenov S., Boroffka N., 2023

Abstract. *Introduction.* The article is dedicated to the analysis of one category of archaeological artifact – a bronze sickle-scythe. The sickle-scythe was found during archaeological exploration in the field season of 2022 in the Burabay district of the Akmola region. The article gives a complete description and discusses the functional purpose of the sickle-scythe. The tool is considered as an item used in the post-burial ritual performed on the territory of the burial ground, and is interpreted as one of the items intended for offering to deities. *Goals and Objectives.* What traditions were used when burying the bronze sickle-scythe from the Burabay region? What religious and social ideas of the inhabitants of these regions were embodied in the performance of such a ceremony? These and other questions are the focus of this research. *Results.* The cultural and historical affiliation of the monument is attributed to the Nura archaeological culture. This work also remarks the change of tradition in burial practice. *Conclusions.* The authors propose a hypothesis about the spread of the cremation process, in connection with which the number of metal objects in the set of grave goods decreases. They are replaced by offerings in the form of vessels with food and the use of metal objects in post-burial practice. Special sacrificial places on the territory of the burial ground, where ritual offerings were made, emphasize the originality of the Nura archaeological culture.

Keywords: Burabay, Bronze Age, Nura archaeological culture, burial ground, burial, cremation, sickle-scythe

Acknowledgments. The publication was prepared within the framework of program-targeted funding of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan under the project BR10161381 "Human-Landscape Interaction in Northern Kazakhstan at the Initial Stage of Transition to a Producing Economy".

For citation: Sakenov S., Boroffka N. The bronze sickle-scythe – a find from the vicinity of Burabay // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 195–205. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_194-204.

ҚОЛА ОРАҚ-ШАЛҒЫ – БУРАБАЙ МАҢЫНАН ТАБЫЛҒАН ЗАТ

Сергазы Сакенов^{1*}, Николаус Бороффка²

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы Филиалы (Бибітшілік көш., 25-үй. 010000. Астана. Қазақстан Республикасы)

PhD, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Неміс археология институты. Еуразия бөлімі (Im Dol 2-6; house II; 14195 Берлин, Германия Федеративтік Республикасы)

PhD, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3437-1569>. E-mail: nikolaus.boroffka@dainst.de

© Сакенов С., Бороффка Н., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала археологиялық артефактінің бір категориясы болып табылатын қоладан жасалған орақ-шалғыны сараптауға арналған. Орақ-шалғы Ақмола облысы Бурабай ауданының аумағында 2022 жылғы далалық маусымда археологиялық барлау жүргізу барысында табылды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Жұмыста орақ-шалғының толық сипаттамасы мен функционалды мақсаты берілген. Орақ-шалғы қорым аумағында жасалған жерлеуден кейінгі рәсімде қолданылатын зат ретінде қарастырылады және құдайларға құрбандық шалуға арналған заттардың бірі ретінде түсіндіріледі. *Нәтижелер.* Ескерткіштің мәдени-тарихи қатыстылығы нұра археологиялық мәдениетіне жатқызылды. Жұмыста жерлеу тәжірибесіндегі дәстүрдің өзгеруіне баса назар аударылады. Автор кремация үдерісінің таралуы жайлы болжамын ұсынды, өйткені жерлеу құралдарының жиынтығында металл заттардың саны азаяды. Олар тағам салынған қыш ыдыстары түріндегі құрбандықтармен және жерлеуден кейінгі тәжірибеде металл заттарды қолданумен ауыстырылады. *Қорытынды.* Ғұрыптық тартулар жасалған қорым аумағындағы арнайы құрбандық орындары нұра археологиялық мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді.

Түйін сөздер: Бурабай, қола дәуірі, нұра археологиялық мәдениеті, қорым, жерлеу, кремация, орақ-шалғы

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт «Солтүстік Қазақстандағы адам мен ландшафттың өндіруші экономикаға көшудің бастапқы кезеңіндегі өзара әрекеті» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсаттық қаржыландыруы аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 10161381).

Дәйексөз үшін: Сакенов С., Бороффка Н. Қола орақ-шалғы – бурабай маңынан табылған зат // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 194–205. (Қаз.)

DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_194-204.

БРОНЗОВЫЙ СЕРП-КОСА – НАХОДКА ИЗ ОКРЕСТНОСТИ БУРАБАЯ

Сергазы Сакенов^{1*}, Николаус Бороффка²

¹Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астана (ул. Бейбітшілік, д. 25. 010000. Астана, Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>. E-mail: sergazi_82@mail.ru

* Корреспондирующий автор

²Евразийский отдел Немецкого археологического института (Im Dol 2-6; house II; 14195 Берлин, Федеративная Республика Германия)

PhD, профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3437-1569>. E-mail: nikolaus.boroffka@dainst.de

© Сакенов С., Бороффка Н., 2023

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу одной категории археологического артефакта — бронзового серпа-косы. Серп-коса был найден в ходе проведения археологической разведки в полевом сезоне 2022 года на территории Бурабайского района Акмолинской области. В работе даны полное описание и функциональное предназначение серпа-косы. Серп-коса рассматривается как предмет, используемый в постпогребальном ритуале, совершаемом на территории могильника, и интерпретируется как один из предметов, предназначенных для подношения божествам. *Цель и задачи исследования.* Какие традиции использовались при захоронении бронзовой серповидной косы из Бурабайского района? Какие религиозные и социальные представления жителей этих регионов воплощались в совершении такого обряда? Эти и другие вопросы находятся в центре внимания настоящего исследования. *Результаты.* Культурно-историческая принадлежность памятника отнесена к нуринской археологической культуре. В работе акцентируется внимание на изменении традиции в погребальной практике. Автором выдвинута гипотеза о распространении процесса кремации, в связи, чем в наборе погребального инвентаря уменьшается количество металлических предметов. Они заменяются подношениями в виде сосудов с пищей и использованием металлических предметов в постпогребальной практике. *Выводы.* Специальные жертвенные места на территории могильника, где совершались ритуальные подношения, подчеркивают своеобразие нуринской археологической культуры.

Ключевые слова: Бурабай, бронзовый век, нуринская археологическая культура, могильник, погребение, кремация, серп-коса

Благодарность. Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Министерства культуры и спорта Республики Казахстан по проекту «Взаимодействие человека и ландшафта в Северном Казахстане на начальном этапе перехода к производящей экономике» (регистрационный номер: BR10161381).

Для цитирования: Сакенов С., Бороффка Н. Бронзовый серп-коса – находка из окрестности бурабая // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 194–205. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_194-204.

Introduction

Monuments of the 2nd millennium BC are well represented on the territory of Kazakhstan, and this is primarily due to physical and geographical features and landscape. In archaeological science, the monuments of the Bronze Age as a subject of study have a fairly rich history (Kukushkin, 2019). The vast territory of Kazakhstan can be conditionally divided into three regions: Saryarka (broadly the northern Steppe and Lake landscape), the Kazakh Altai mountains and Zhetysay (Semirechye/Seven Rivers of south-eastern Kazakhstan), where a set of material immovable structures of the Bronze Age is recorded, which includes the following types of monuments: settlements, burial grounds, the location of ancient mines, quarries, petroglyphs and sanctuaries. The concentration, location density and number of these monuments are associated with rich metal deposits and with the development of mining and metallurgy. The evolution of mining and metallurgy in Bronze Age Kazakhstan is an important part within the framework of the general production system of the Eurasian metallurgical province and is assigned to the Asian zone (Grigoriyev, 2017: 30). The functioning of the Eurasian metallurgical province covers the entire Late Bronze Age and dates from the 2nd millennium BC to the

turn of the 2nd/1st millennium BC (Chernykh, 2014). The rich material culture revealed in the layers of the settlement complexes of the Bronze Age of Kazakhstan is the primary source for studying the economic and cultural types of the ancient society. In their turn, household items, weapons and jewelry were deposited in burial features, which indicate the standard of living and social differentiation in these regions. The source of information about ancient technologies can be the workings of paleo-metal deposits, pyrotechnical facilities, foundry molds and final products — especially those of metal. The development of the construction activity can be judged by the architecture of residential and burial complexes. The religious beliefs of the ancient population are well illustrated in sanctuaries, rock paintings, as well as in the ritual practice associated with burials or special depositions (hoards).

This study discusses a reaping tool, which was found during archaeological exploration in the administrative territory of the Burabay district of the Akmola region in the field season of 2022. According to the classification of metal tools by Avanesova, this find belongs to type D — sickles-scythes (Avanesova, 1991: 22). The purpose of this article is to introduce this category of artifact into scientific circulation with a full description, clarification of the functional purpose and cultural and chronological affiliation.

Metal products are one of the main sources in the study of the history of the leading branches of ancient industries that ensured the general cultural and socio-economic progress of ancient societies (Dergachev, Bochkarev 2002; Hundt, 1955). Metal objects allow tracing the development of cultural and trade-exchange relations of the ancient population and are a reliable indicator of relative and absolute dating. At the same time, specifically metal objects, whether tools, weapons or jewelry, have a high value/weight coefficient at the same time being visually remarkable, so that they fulfill the most important criteria of status symbols (for example Clark, 1986; Hayden, 1998). In archaeological science, several directions and concepts have developed in the study of the collection of metal objects and treasures or hoards. The followers of the economic concept believe that metal and products made from it were of considerable value and played a significant role in the economy of the Bronze Age. In turn, within the framework of this concept, treasures and depositions of metal objects are clearly classified. Each category was associated with a specialized activity, for example, treasure hoards, founders' hoards, merchants' hoards, and personal hoards were singled out (Bochkarev, 2002: 45–47). Followers of the votive origin of the hoards and collections of metal objects interpret them as initiatory offerings. In some cases, they noted a certain pattern: in areas where burials with rich grave goods in the form of metal objects were discovered, treasures are rarely found, and vice versa.

The same rite had two differences: in some cases, metal objects accompanied their owner to the grave, while in others they were buried separately (Hundt, 1955: 95–138). According to the concept of new archeology, they are considered as one of the demonstrations of a complex social and cultural system (Levy, 1982). Metal in this historical period was a value and was associated with the main spheres of society, it represented wealth, power and had sacred meaning (Eliade, 1959). The value of the metal was widely used by the nobility to demonstrate their high social status, to consolidate and enhance it (Bochkarev, 2002: 49). In the cultures of the Bronze Age, bronze sickle-shaped tools had a high semiotic status, that is, they were part of a certain sign system and were used in various rituals (Podobed et al., 2011: 303). Among these there is also a lunar symbolism, fertility (connected to harvesting and the lunar calendar) and economically as symbolic money (a comprehensive overview in Sommerfeld 1994, especially 3–18).

What traditions were used when burying a bronze sickle-scythe from the Burabay region? What religious and social ideas of the inhabitants of these regions were embodied in the performance of such a ceremony? These and other questions are the focus of this research.

Materials and methods

The article is based on archeological material (bronze sickle-scythe from the Burabay region),

as well as the relevant maps and satellite images of the the Burabay district. The methodological basis of the research was the collection and analysis of available archival and bibliographic materials. A new category of artifacts was obtained in the course of archaeological exploration on the territory of the Burabay district of the Akmola region. Methods for analyzing topographic maps using satellite images made it possible to determine the localization of monuments, and how they fit into the surrounding landscape organically. The comparative-historical method and the historical-dialectical approach were used in the work. The method of analogy was applied to establish the chronology of a particular subject. The search for analogies, the circle of which helps to establish the existence of certain traditions and customs associated with sickle-shaped tools, allow determining the historical chronology and historical and cultural affiliation of the artifacts.

Discussion

It is reliably known that in the second half of the 2nd millennium BC, the Kazakh Steppe experienced a number of cultural transformations associated with the movement and development of new lands by the Nura (Fedorovo) communities, who moved into the northern and central part of Kazakhstan from the east. These transformations have led to significant changes. For example, in the production of ceramics, vessels with emerging rollers appear, in the metal industry, forged metal objects are replaced by solid cast ones, and clay molds are replaced by stone ones. Tin bronze became widely used.

The Burabay bronze scythe demonstrates an improved form of a reaping tool that has gone through an evolutionary path of development from primitive bladed knives to sickles with a straightening blade and an improved method of attaching it to a handle. According to their functions, scythes with a slightly curved blade are not intended for harvesting cereal plants; most likely, such scythes were used to mow grass, preparing feed for livestock. This is evidenced by the design feature of the tool, the massiveness and large size, symmetry and simple fastening of the long handle, which made it possible to perform oscillatory movements. The landscape of the Burabay forest is advantageous for intensive pastoralism, and the natural and climatic conditions forced the population that lived here in the Bronze Age to procure large stocks of fodder for livestock. On the farm, the preparation of fodder for the winter could only be more efficiently carried out with the invention of the scythe. The evidence base regarding the use of bronze scythes for mowing grass has been repeatedly cited in archaeological literature. In particular, in the joint work of Boroffka and Mantu-Lazarovich, economic, statistical and experimental data on several positions are presented. The analysis of these data allowed scientists to discuss the existence and development of haymaking in the Bronze Age (Boroffka, Mantu-Lazarovich, 2012: 172–193).

Additional arguments in favor of the functional purpose of the Burabay bronze scythe can be materials found among the stationary settlement complexes in the region under study. As noted above, several permanent settlements of the Bronze Age were excavated in the study area, the materials of which indicate the dominance of cattle breeding in the economy. Analysis of the osteological material indicates the predominance of large and small cattle in the composition of the herd (Sakenov, 2020: 159–160; Makarova, 1970: 269–279). In the climatic conditions of Northern Kazakhstan, on severe winter days, an additional amount of nutrition is required to maintain livestock. The stable keeping of livestock is evidenced by the presence of wells in housing and utility complexes, which were investigated in settlements located nearby; these are such settlements as Chaglinka (Shagalaly I), Shagalaly II and Vasilkovka I. It is necessary to note the feature of cattle breeding in the northern regions of Kazakhstan, in particular in the forest-steppe zone. In the topography of the settlement complexes of the Bronze Age special premises intended for keeping livestock were not recorded, since livestock could graze around the village in winter. In the summer they were driven away several tens of kilometers from the village. Given the paleoclimatic data that shows the existence of a temperate

climate, the ancient inhabitants were more rational and prepared food for both young animals and in case of bad weather in the spring, during the summer and autumn periods.

The question of the use of the sickle in religious practice remains unclear. It is important to pay attention to the location of the subject and the context. A bronze sickle-scythe was found on the territory of the burial ground; it could be used as one of the items in the funeral rite or as a grave goods. It is well known that the communities who inhabited this territory practiced cremation during the funeral rite. Only human remains were cremated, and the accompanying grave goods were not burned. This is evidenced by a large number of well-preserved grave goods found during the study of burial complexes. Separate items, in this case a sickle-scythe, found at the site of the burial ground, can be interpreted as sacrificial items. Most likely, the ancient population, who left this monument on the territory of the burial ground, had special places for sacrifices - altars, where deities were worshiped during funeral procedures; these worships included the sacrifice of animals, vessels with food and metal objects.

Out of all the numerous archaeological facts, let us focus on two examples. First: in 2014, the Ormandybulak burial ground was explored on the territory of the Zerenda district of the Akmola region; inside of the enclosure No. 4, in the western part, a sickle-shaped tool was found over the grave. The authors of the excavations remarked the similarity of the bronze sickle from the Ormandybulak burial ground to the hooked sickles of the Kabakov type, which were common in the Volga region (Kairmagambetov, 2014: 146). Second: during the re-examination of the Begazy burial site of mausoleum No. 1, one whole vessel was found on the outer side of the western wall, and another one was found outside the southern wall (Beisenov et al., 2014: 33). In both cases, the bronze sickle and complete ceramic vessels were not included in the classical set of grave goods, but were deposited nearby, performing other religious functions; in these cases they can be interpreted as offerings. Religious rituals could also be performed on other events not related to the funeral rite, for example, offerings could be made at the beginning of any social or agricultural activity.

Results

During the archaeological exploration in the Burabay district of the Akmola region in the field season of 2022, a remarkable artifact was found — a bronze scythe. Found on the territory of the burial ground of the Fedorovo culture, which has about ten mounds. The burial ground is located 14 km southwest of the city of Shchuchinsk, between the villages of Zlatopolye and Sotnikovka, 1.5 km east of Lake Kumdykol, on the left bank of the small steppe river Sotnikovka. The place is surrounded by birch groves from the southeast, and a modern dam was built on the Sotnikovka river in the west. A flat steppe opens from the northern and southwestern parts, which is now cultivated and is a wheat field (Fig. 1). The landscape is represented by forest-steppe with many water resources in the form of small steppe rivers and springs. The topography of the area is very well suited for human life, the marginal areas are rich in meadows, and the flat steppe is suitable for cultivating crops. Currently, haymaking is carried out in these territories, wheat is cultivated in the fields, and fishing is developing on an artificial dam.

Fig. 1. Map of the location of the bronze scythe

For a complete description of the bronze scythe, we use the following terminology, which was developed for metal tools of such a category of artifacts as sickle-scythes by Avanesova. According to morphological characteristics, this type of tool is divided into the following parts: wedge — working part; butt — back; blade — the cutting part of the knife; heel — the fastening part of the blade and handle; point — the end of the blade; base length — the length in a straight line from the beginning of the blade to the end; profile – side view (Avanesova, 1991: 19).

Morphological and typological characteristics of the product. The length of the working part of the bronze scythe is 22.5 cm, the minimum width is 2.5 cm, the maximum is 5 cm. The thickness of the butt is 0.5 cm, it is sharpened to the blade. On the working sharpened part of the blade, traces of hammering are clearly visible. The blade is slightly curved, sharpened on one side. The end of the blade ends in a triangle; the heel is massive, presented in the form of an open sleeve. The heel fixing the handle (sleeve) is 5.5 cm wide, 2.5 cm high, in this part of the sickle-scythe the thickness of the metal sheet is 0.6 cm (Fig. 2).

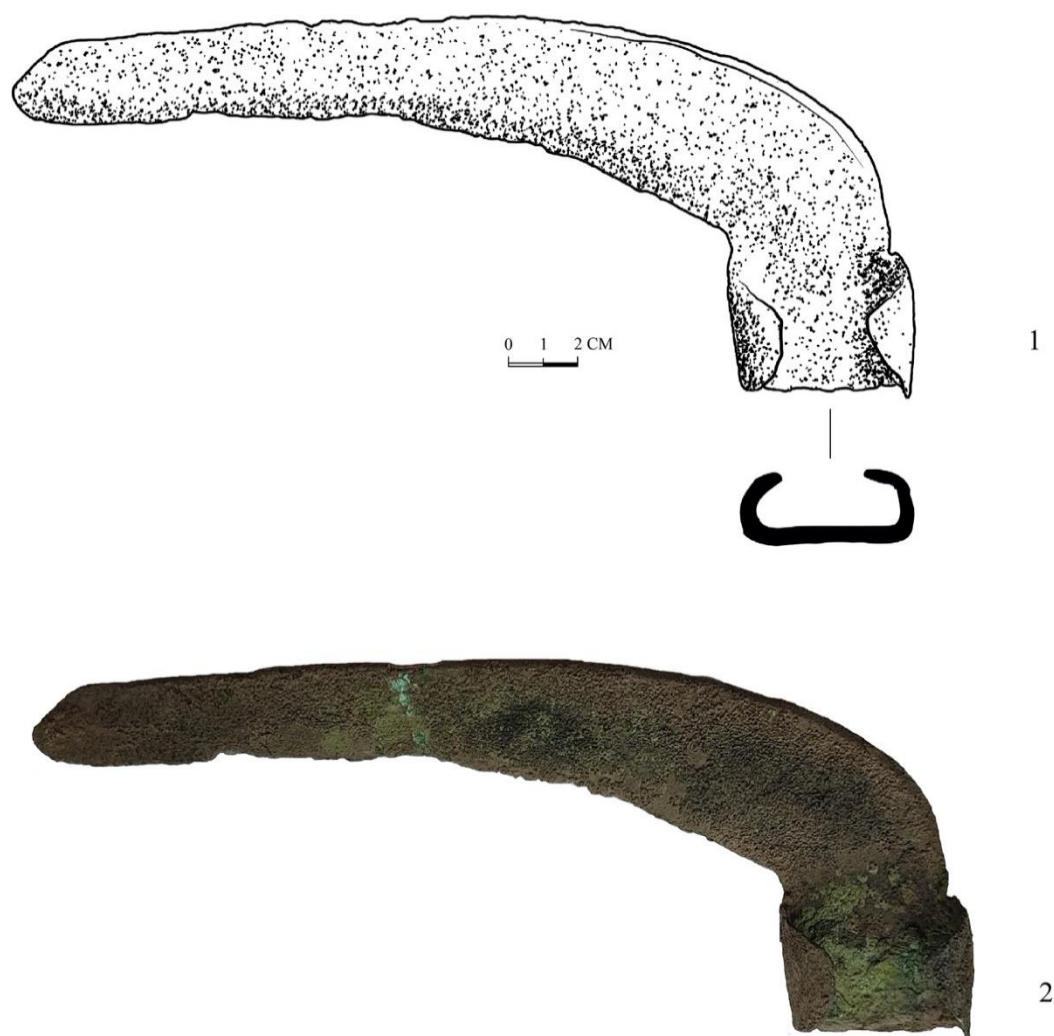

Fig 2. Bronze scythe
1 – drawing of an object; 2 – photograph

The closest analogies of this scythe in the region were found in the cultural layer of the Chaglinka settlement, in dwelling No. 14 (Orazbaev, 1970: 41). A fragment of a sickle was found in dwelling No. 1 (Excavation I) of the Shagalaly II settlement (Sakenov, 2020: 315). Similar sickle-scythes were found in a burial near the village of Predgornoye (Glubokovsky district of the East Kazakhstan region). The burial complex near the village of Predgornoye consisted of an enclosure lined with vertically placed stone slabs, 8 m in diameter; a burial in a slab cist was found in the central part. At a depth of 1.7 m, a human burial was uncovered, five sickle-scythes were found at the level of the right hand, a spearhead was found near the left hand, and a figured pommel of a knife or dagger was found near the head. Three sickles have a slightly curved blade and a thickened back, and the heel is massive, presenting the form of an open sleeve. The sickle-scythes are of following sizes: blade length of the first one is 22.5 cm, width is 5 cm, sleeve size is 6.5×2 cm; the length of the blade of the second one is 27 cm, the width is 4.8 cm, the sleeve size is 6×1.8 cm; the length of the blade of the third sickle is 27.5 cm, the width is 4.8 cm, the sleeve size is 6×1.5 cm (Arslanova, 1974: 221). Two of the sickles have sharpened blade ends, there are holes in the handle formed during casting, one of them

has a hole right on the blade. The size of the fourth sickle-scythe: blade length is 26 cm, width is 4.5 cm, sleeve size is 6.7×1.7 cm; the length of the fifth blade is 27 cm, the width is 4.5 cm, the sleeve size is 5.8×1.3 cm (Kuzmina, 1967: 216).

The sickle-scythes found in dwellings together with other materials contained in the cultural layers in the settlement of Shagalaly II (Pavlovka) are dated to the second half of the 2nd millennium BC and attributed to the Fedorovo archaeological culture (Malyutina, 1990: 116). Materials from dwelling No. 14 of the Chaglinka (Shagalaly) settlement are dated to the Late Bronze Age (Orazbaev, 1970: 141). The burials investigated near the village of Predgornoye, based on the architectural design of the enclosures and the shape of the cists, as well as on the burial rite and the sickle-scythes found there, attributed to the late stage of the Fedorovo culture by Arslanova (Arslanova, 1974: 222). Kuzmina was considering in total all metal objects with roller ceramics based on the synchronization of discoveries from the villages of Predgornoye and Issyk-Kul and she attributed them to the turn of the 2nd-1st millennium BC. A unified typology and morphological characteristics of metal objects allowed her to single out a special metallurgical province within the Eurasian steppes, which included Zhetysu (Semirechye) and East Kazakhstan (Kuzmina, 1967: 216).

In the light of new results of radiocarbon analysis of the Shagalaly II settlement, the second building horizon associated with the tribes of the Nura (Fedorovo) culture covers the chronological period of the 17th–15th centuries BC (Sakenov, 2022). The calibrated dates of the Late Bronze Age monuments of Central Kazakhstan are already considered to date within the framework of the 15th–14th centuries BC (Beisenov et al., 2014: 170). Similar materials and processes are observed in the study of the Bronze Age sites of the Altai Steppe, radiocarbon dates showed the initial stage of the Late Bronze Age belongs to the 16th–15th centuries BC (Fedoruk et al., 2015: 284). There are series of radiocarbon dates obtained from the materials of the Koken settlement and burial ground in the territory of East Kazakhstan, which showed the Middle Bronze Age is placed in the 18th–15th centuries BC, and the Late Bronze Age is considered in the chronological framework of the 13th–10th centuries BC (Doumani Dupuy et al., 2016: 4).

The bronze scythe, found near the village of Sotnikova in the Burabay region, on the territory of the burial ground of the Nura (Fedorovo) culture, may be dated, by numerous analogies, to the chronological framework of the 14th–13th centuries BC and attributed to the late Nura time.

Conclusion

If we start from the place where the sickle-scythe was found on the territory of the burial ground, we can assume that there may have been a special kind of sacrificial altar. Sacrificial places were organized on the territory of the burial ground, where deities or ancestors could be worshiped, secretly hidden or brought offerings in the form of vessels with food, and deposited metal objects. However, the functional purpose of the bronze sickle is also very clear - it was used for mowing grass.

Considered during the research, one such category of an object as a bronze scythe is a reliable indicator: it illustrates very well the cultural continuity or, conversely, a gap; clearly shows the change in the direction of the economy of the population; standard sickle-shaped tools could only be produced by a society with a highly developed metal industry. The production, distribution and evolution of sickle-shaped tools are subject to the processes of cultural genesis. The cultural and historical affiliation of the monument is attributed to the Nura archaeological culture. For the Nura archaeological culture, such a funeral rite as cremation became a common standard practice. With this rite, metal objects as grave goods lost their symbolism, they could be replaced with offerings after burial. To the well-known criteria of the Nura archaeological culture, such as cremation, cists, richly ornamented vessels on high pallets, altars are added — special places on the territory of the burial ground intended for making offerings to deities or for honoring the cult of the dead and/or ancestors. The beginning of such religious traditions was laid in the second half of the 2nd millennium, and their continuation and continuity are expressed in the monuments of the Begazy-Dandybay culture.

REFERENCES

- Avanesova, 1991 — *Avanesova N.A.* Kul'tura pastusheskikh plemen epokhi bronzy aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) [Culture of pastoral tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR (on metal products)]. Tashkent: Izdatel'stvo Fan UzSSR, 1991. 201 p. (In Rus.).
- Arslanova, 1974 — *Arslanova F.Kh.* Nekotoryye pamyatniki pozdnego bronzovogo veka Verkhnego Priirtysh'ya [Some monuments of the late Bronze Age of the Upper Irtysh region]. *Sovetskaya arkheologiya*, 1974. No 1. Pp. 220–226. (In Rus.).
- Beysenov et al., 2014 — *Beysenov A.Z., Varfolomeyev V.V., Kasenalin A.Ye.* Pamyatniki begazy-dandybayevskoy kul'tury Tsentral'nogo Kazakhstana [Monuments of the Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Almaty: A.Kh. Marghulan Institute of Archeology, 2014. 192 p. + 20 p. of colored ill. (In Rus.).
- Bochkarov, 2002 — *Bochkarov V.S.* Problema interpretatsii yevropeyskikh kladov metallicheskih izdeliy epokhi bronzy [The problem of interpretation of European treasures of metal products of the Bronze Age]. Buried treasures: composition, chronology, interpretation: Materials of thematic scientific congerence. Saint-Petersburg, 2002. Pp. 45–55. (In Rus.).
- Boroffka, Mantu-Lazarovich, 2012 — *Boroffka N., Mantu-Lazarovich K.-M.* Diskussiya: serpy v bronzovom veke Vostochnoy Yevropy [Discussion: Sickles in the Bronze Age of Eastern Europe]. *Rossiyskiy arkheologicheskiy yezhegodnik*, 2012. No 2. Pp. 172–193. (In Rus.).
- Chernykh, 2014 — *Chernykh E.N.* Metallurgical Provinces of Eurasia in the Early Metal Age: Problems of Interrelation. *ISIJ International*. 2014. Vol. 54, No 5. Pp. 1002–1009.
- Clark, 1986 — *Clark G.* Symbols of excellence. Precious materials as expressions of status. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1986. 126 p.
- Grigor'yev, 2017 — *Grigor'yev S.A.* Sotsial'nyye protsessy v drevney Yevrazii i razvitiye tipov splavov v metallurgicheskom proizvodstve [Social processes in ancient Eurasia and the development of types of alloys in metallurgical production]. General ed. S.A. Grigor'yev. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 2017. No 5(2). Pp. 17–41. (In Rus.).
- Dergachov, Bochkarov, 2002 — *Dergachov V., Bochkarov V.* Metallicheskiy serpy pozdney bronzy Vostochnoy Yevropy [Metal sickles of the Late Bronze Age of Eastern Europe]. V. Dergachov, V. Bochkarov. Kishinev: Vysshaya antropologicheskaya shkola, 2002. 348 p. (In Rus.).
- Doumani Dupuy et al., 2021 — *Doumani Dupuy P.N., Zhuniskhanov A.S., Tashmanbetova Z.K., Bullion E.A., Kiyasbek G.K., Rakhmankulov E.Z., Isin A.I.* The newly discovered bronze age site of Koken: merging micro-regions with major study zones in the high steppes of Kazakhstan. *Archaeological Research In Asia*. 27. DOI:10.1016/j.ara.2021.100292.
- Eliade, 1959 — *Eliade M.* Forgerons et alchimistes. Flammarion: Paris, 1959.
- Eliade, 1956 — *Eliade M.* Schmiede und Alchemisten. Stuttgart: Klett, Stuttgart, 1956.
- Eliade, 1962 — *Eliade M.* The forge and the crucible. London: Rider & Company, 1962.
- Fedoruk et al., 2015 — *Fedoruk A.S., Papin D.V., Rednikov A.A.* Zhilishchno-khozyaystvennyy kompleks poseleniya Burly II [Housing and utility complex of the Burly II settlement]. *Bulletin of the Altai State University. Historical Sciences and Archeology*. Barnaul, 2015. Pp. 208–284. (In Rus.).
- Hayden, 1998 — *Hayden B.* Practical and prestige technologies: The evolution of material systems. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 1998. No 5. Pp. 1–55.
- Hundt, 1955 — *Hundt H.* Versuch zur Deutung der Depotfunde der nordischen jüngeren Bronzezeit unter besonderer Berücksichtigung Mecklenburgs [Attempt at the interpretation of deposit finds of the Nordic Younger Bronze Age under besonderer Berücksichtigung Mecklenburg]. *Jahrbuch des Römisch Germanischen Zentral-museums Mainz*. 1955. No 2. Pp. 95–138. <https://doi.org/10.11588/jrgzm.1955.0.31088> (In Ger.).
- Kairmagambetov, 2014 — *Kairmagambetov A.M.* Serpovidnoye orudiye iz mogil'nika Ormandybulak [Crescent-shaped tool from the Ormandybulak burial ground]. *Marghulan readings-2014: Materials of the international scientific and practical conference dedicated to 110th anniversary of academician A.Kh. Marghulan*. Almaty, Pavlodar: EKO, 2014. Pp. 144–150. (In Rus.).
- Kuz'mina, 1967 — *Kuz'mina Ye.Ye.* Klad u sela Predgornoye i vopros o svyazyakh naseleniya yevraziyskikh stepey v kontse epokhi bronzy [Buried treasure near Predgornoe village and the question of the connections of the Eurasian steppes population at the end of the Bronze Age]. *Bronze age monuments in the south of European part of the USSR. Collection of materials*. Kiev, 1967. Pp. 214–216. (In Rus.).
- Kukushkin, 2019 — *Kukushkin A.I.* Epokha bronzy Kazakhstana v trudakh otechestvennykh i zarubezhnykh issledovateley [The Bronze Age of Kazakhstan in the works of domestic and foreign researchers]. PhD thesis. Karaganda, 2019. 248 p. (In Rus.).
- Makarova, 1970 — *Makarova L.A.* Predvaritel'noe soobshchenie o zhivotnykh jepohi bronzy poseleniya Chaglinka [Preliminary reports on the animals of the Bronze Age settlement of Chaglinka]. In the footsteps of ancient cultures. M.K. Kadyrbaev (ed.). Alma-Ata: Nauka, 1970. Pp. 269–279. (in Rus.).
- Malyutina, 1990 — *Malyutina T.S.* Poseleniya i zhilishcha fedorovskoy kul'tury uralo-kazakhstanskikh stepey. *Arkheologiya Volgo-Ural'skikh stepey* [Settlements and dwellings of the Fedorovo culture of the Ural-Kazakhstan steppes]. Chelyabinsk, 1990. Pp. 100–127. (in Rus.).
- Orazbayev, 1970 — *Orazbayev A.M.* Poseleniya Chaglinka (Shagalaly). Nekotoryye formy i tipy zhilishch [Some forms and types of dwellings in Chaglinka (Shagalaly) settlement]. On the trail of ancient cultures of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1970. Pp. 129–146. (in Rus.).
- Podobed et al., 2011 — *Podobed V.A., Usachuk A.N., Tsimidanov V.V.* Serpy epokhi bronzy stepnoy i lesostepnoy Yevrazii: voprosy semantiki [Sickles of the Bronze Age of steppe and forest-steppe Eurasia: issues of semantics]. *Archeology of Kazakhstan in the age of independence: outcomes, perspectives. Materials of the international scientific conference dedicated to 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan and 20th anniversary of the A.Kh. Marghulan Institute of Archeology*. Almaty, 2011. Pp. 286–306. (in Rus.).

Sakenov, 2020 — *Sakenov S.K.* Bronzovyy vek Severnogo Kazakhstana (po materialom poseleniya Shagalaly II) [Bronze Age of Northern Kazakhstan (based on the material of the Shagalaly II settlement)]. PhD thesis. Nur-Sultan, 2020. 333 p. https://enu.kz/ru/nauka/dissertatsionnye-sovety/dissertatsionnye-sovety-s-2019_goda_/dissertatsionny-sovet-po-napravleniyu-8d022-gumanitarnye-nauki (access date 21.01.2023). (in Rus.).

Sakenov, 2019 — *Sakenov S.K.* Doma jepohi bronzy Severnogo Kazakhstana [Houses of the Bronze Age of Northern Kazakhstan]. <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1038> (access date 07.02.2023) (in Rus.).

Levy, 1982 — *Levy E.J.* Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark: An Analysis of Ritual Hoard Finds. BAR International Series 124. London: Oxford, 1982. 204 p.

Sommerfeld, 1994 — *Sommerfeld Chr.* Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa [Sickle. Studies on the monetary structure of Bronze Age hoards in northern Central Europe]. Vorgeschichtliche Forschungen 19. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1994. (In Ger.).

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Бенхүр Ч., Жолдасұлы Т.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕДИАСЫ.....7

Ван Каппел Г., Томас А.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖӘНЕ ТОТАЛЬДЫ СОҒЫС: ТАБЫСТЫ АЛЬЯНС? (СЫНИ ТАЛДАУ).....16

Қуанбай О.Қ.

ЖАПОНИЯНЫҢ ПОСТБИПОЛЯРЛЫ ЖҮЙЕ ДӘУІРІНДЕГІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....26

Нұрмұхамбетов А.А.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ

ОҚУЛЫҚТАР ДАЙЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ.....41

Ошан Ж., Бөтөнөев Ж.С.

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚЫТАЙ АРХИВІ

ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ БҰРЫТТАР (ҚЫРҒЫЗДАР) ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР.....53

Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А., Морякова М.Т.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ЭЛИТА:

ЕЖЕЛГІ МЕМЛЕКЕТТЕН КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯҒА ДЕЙІН.....68

ТАРИХ

Бижигитова Қ.С. Джампеисова Ж.М.

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ КАЗАКТАРЫ:

СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....84

Дүйсенова Н.К., Смағұлов Б.Қ.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙДІҢ 1940–1950 ЖЫЛДАРДЫҢ

БАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....97

Комилов Н., Қасымова, Д.Б., Байжұманова З.Б.

«САДУАҚАСОВШЫЛДЫҚ» МӘНМӘТІНІНДЕГІ КСРО-ДАҒЫ

ТЕРГЕУ ІСІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ БҰРМАЛАУШЫЛЫҚТАРЫ (1928–1938).....111

Конырова А.М.

1860–1890 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ

ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....124

Мұхатова О.Х.

ВЕРНЫЙ ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ.....138

Ташағыл А., Мұқанова Г.Қ.

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰҢҒЫШ АСТАНАСЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ.....154

Шукеева А.Т., Буканова, Р.Г. Утегенов М.З.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЫҢ ИГЕРУ

АУДАНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ.....166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э.

«ХАН ОРДАСЫ» ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІНДЕГІ

ҚҰДЫҚТЫ ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТӘЖІРИБЕСІ.....179

Сакенов С., Бороффка Н.

ҚОЛА ОРАҚ-ШАЛҒЫ – БУРАБАЙ МАҢЫНАН ТАБЫЛҒАН ЗАТ.....194

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

Бенхур Ч., Жолдасулы Т. НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА И ТУРЕЦКАЯ ПРЕССА.....	7
Ван Капель Г., Томас А. СОВРЕМЕННОСТЬ И ТОТАЛЬНАЯ ВОЙНА: УДАЧНЫЙ АЛЬЯНС? (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)	16
Куанбай О.К. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ В ЭПОХУ ПОСТБИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ.....	26
Нурмухамбетов А.А. РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ УЧЕБНИКОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	41
Ошан Ж., Ботоноев Ж.С. СВЕДЕНИЯ О БУРЫТАХ (КЫРГЫЗАХ) В КИТАЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ, ИЗУЧЕННЫХ КАЗАХСКИМИ ВОСТОКОВЕДАМИ.....	53
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. КОЧЕВАЯ ЭЛИТА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ОТ РАННЕГО ГОСУДАРСТВА ДО КОЧЕВОЙ ИМПЕРИИ.....	68

ИСТОРИЯ

Бижигитова К.С., Джампенсова Ж.М. ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ СЕМИРЕЧЕНСКИХ КАЗАКОВ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.	84
Дуйсенова Н.К., Смагулов Б.К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ В ПЕРИОД 1940 – НАЧАЛА 1950-Х ГОДОВ.....	97
Комилов Н., Касымова Д.Б., Байжуманов З.Б. ПРЕДВЗЯТОСТЬ МАТЕРИАЛОВ СЛЕДСТВИЯ В СССР В КОНТЕКСТЕ «САДВОКАСОВЩИНЫ» (1928–1938)	111
Коньрова А.М. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1860–1890-Е ГОДЫ: ИСТОРИКО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	124
Мухатова О.Х. ВЕРНЕНСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ЖЕТЫСУСКИЕ ДЕЯТЕЛИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ.....	138
Ташагыл А., Муканова Г.К. СУДЬБА ПЕРВОЙ СТОЛИЦЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА.....	154
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В ЦЕЛИННЫХ РАЙОНАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э. ПРАКТИКА РЕКОНСТРУКЦИИ КОЛОДЦА В МУЗЕЕ-ЗАПОВЕДНИКЕ «ХАН ОРДАСЫ»	179
Сакенов С., Бороффка Н. БРОНЗОВЫЙ СЕРП-КОСА – НАХОДКА ИЗ ОКРЕСТНОСТИ БУРАБАЯ.....	194

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Benhür Ç., Zholdassuly T. INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN AND THE TURKISH PRESS.....	7
Van Cappel G., Thomas A. MODERNITY AND TOTAL WAR: A SUCCESSFUL MARRIAGE? (A CRITICAL ANALYSIS)	16
Kuanbay O.K. JAPAN'S FOREIGN POLICY IN THE POST-BIPOLAR SYSTEM ERA.....	26
Nurmukhambetov A.A. THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF TEXTBOOKS IN KAZAKH LANGUAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY	41
Oshan ZH., Botonoev ZH. INFORMATION ABOUT THE BURYTS (KYRGYZ) IN CHINESE ARCHIVE DOCUMENTS STUDIED BY KAZAKH ORIENTALISTS.....	53
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A., Moryakova M.T. NOMADIC ELITE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH STEPPE: FROM THE EARLY STATE TO THE NOMADIC EMPIRE.....	68

HISTORY

Bizhigitova K., Jampeissova ZH. THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION OF THE SEMIRECHYE COSSACKS IN THE LATE XIX th – EARLY XX th CENTURIES.....	84
Duisenova N., Smagulov B. THE MAIN ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM IN THE PERIOD BETWEEN 1940S AND EARLY 1950S.....	97
Komilov N., Kassymova D., Baizhumanova Z. BIAS OF INVESTIGATION MATERIALS IN THE USSR IN THE CONTEXT OF "SADVOKASOVSHINA" (1928–1938)	111
Konyrova A. RESETTLEMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN IN THE 1860S–1890S: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS.....	124
Mukhatova O. VERNY MEN'S GYMNASIUM AND ZHETYSU FIGURES OF THE ALASH MOVEMENT.....	138
Tashagyl A., G. Mukanova G. THE FATE OF THE FIRST CAPITAL OF SOVIET KAZAKHSTAN.....	154
Shukeyeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE HISTORY IN VIRGIN LANDS OF THE NORTH KAZAKHSTAN.....	166

ANTHROPOLOGY

Kartaeva T., Daubaev Y., Altynbekova E. THE PRACTICE OF WELL RECONSTRUCTION IN THE «KHAN ORDASY» MUSEUM- RESERVE.....	179
Sakenov S., Boroffka N. THE BRONZE SICKLE-SCYTHE – A FIND FROM THE VICINITY OF BURABAY.....	194

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы

2023. 10(1)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.03.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй